

Słowotwórstwo czasownika

Gramatyka opisowa języka polskiego

Plan wykładu

Podstawy słowotwórcze derywatów
czasownikowych

Typy formantów czasownikowych

Funkcje formantów w czasowniku

Kategorie słowotwórcze czasownika

Problem aspektu

Derywaty od czasowników

kupić → kupować

szyć → uszyć

płakać → rozplakać się

solić → posolić

Derywaty odprzymiotnikowe

chory → chorować

biały → bielić

ślepy → oślepić

łysy → łysieć

Derywaty odrzecznikowe

gałąź → rozgałęzić się

matka → matkować

człowiek → uczłowieczyć

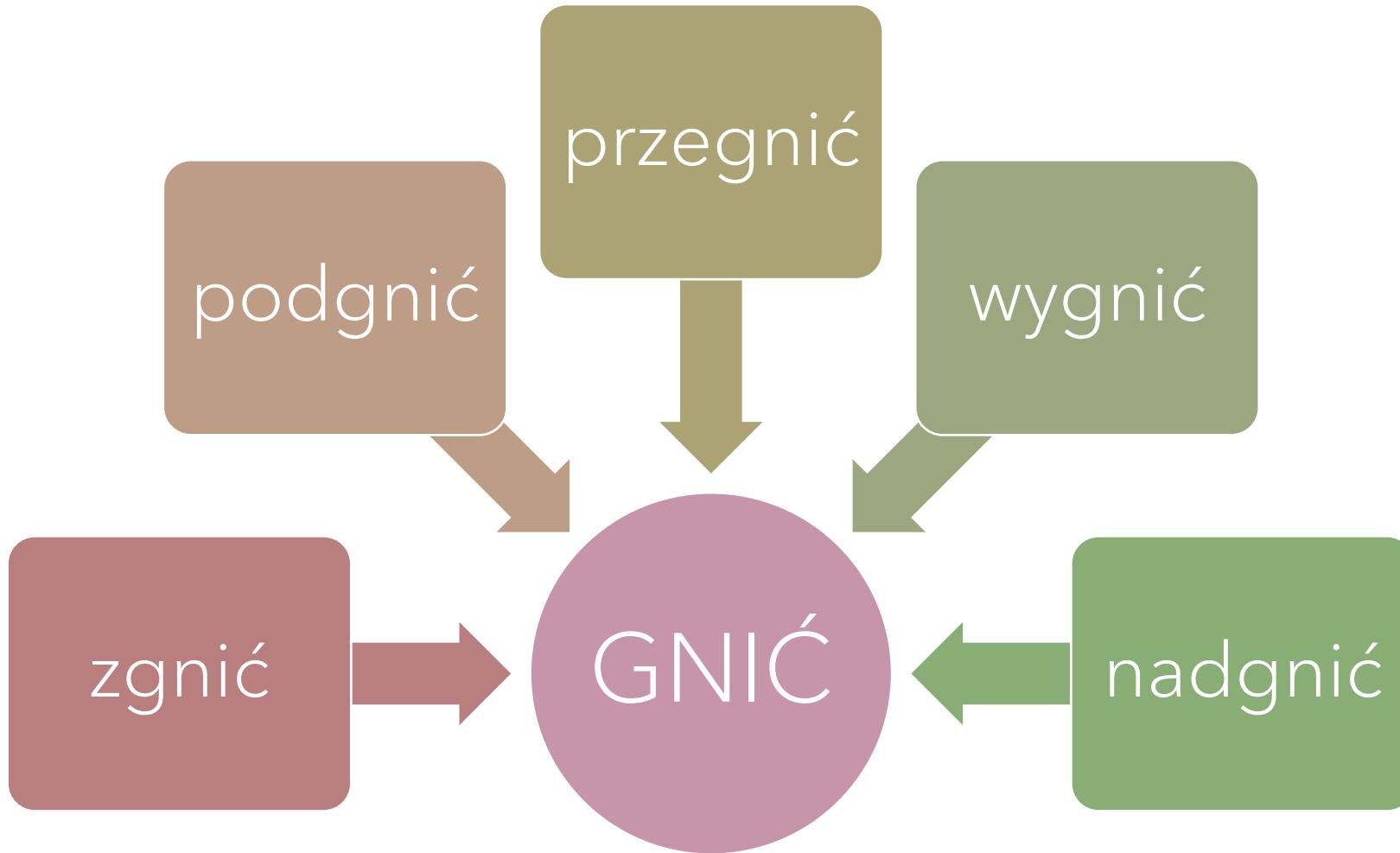
sędzia → sędziować

Formanty prefiksalne

Derywat	Podstawa sł.	Formant
przylecieć	lecieć	przy-
napisać	pisać	na-
wygolić	golić	wy-
dogotować	gotować	do-
niedowidzieć	widzieć	niedo-
dezorganizować	organizować	dez-
przekrzyczeć	krzyczeć	prze-

Typowy sposób derywacji dla czasownika

Formanty sufiksalne

Derywat	Podstawa sł.	Formant
chudnąć	chudy	-nąć
chlusnąć	chlustać	-nąć
królować	król	-ować
pisywać	pisać	-ywać

Sufiks?

- kupić → kupować
- chwytać → chwycić
- pisać → pisywać
- Sufiksy o szczególnym statusie, ponieważ ich podstawowa funkcja polega na konstytuowaniu tematów fleksyjnych, czyli na przesądzeniu o typie paradygmatu czasownika.

Zmiana paradygmatu

król (ować) 'być królem' podstawa słowotwórcza:
KRÓL, formant paradygmatyczny: -(owa)(ć) to
morfem fleksyjne

chor (ować) 'być chorym' podstawa słowotwórcza:
CHORY, formant paradygmatyczny: -(owa)(ć) to
morfem fleksyjne

biel (eć) 'być białym' podstawa słowotwórcza **BIAŁY**,
formant paradygmatyczny: -(e)(ć) to morfem
fleksyjne

głuch (nąć) 'stawać się głuchym' podstawa
słowotwórcza: **GŁUCHY**, formant paradygmatyczny:
-(ną)(ć) to morfem fleksyjne

Formant paradygmatyczny?

- pis-a-ć. : pis-ywa-ć
- pis-a-ł-a : pis-ywa-ł-a
- pisz-∅-ę : pis-uj-ę
- pisz-∅ - pis-uj- ∅
- Są to przyrostki tematyczne stanowiące niezbędny element tematów czasownikowych o funkcji fleksyjnej. Istnieją zatem podstawy, aby uznać to za derywację paradygmatyczną.

Formant postfiksalny

Derywat

Podstawa sł. Formant

prosić się

prosić

postfiks się

napatrzeć się

patrzeć

prefiks na-
postfiks się

rozgałęzić się

gałąź

prefiks roz-
postfiks się

Derywaty transpozycyjne

Utworzone od
przymiotników lub
rzeczowników, np.
chorować 'być chorym,
sędziować' 'być sędzią'.

Zmiana czysto
składniowa.

Derywaty semantyczne

mutacje

modyfikacyjne

Derywaty semantyczne

Formanty wnoszą nowe znaczenia, zmieniają odniesienie derywatu w porównaniu z podstawą.

Derywaty modyfikacyjne (np. przeschnąć 'schnąć przez jakiś czas').

Derywaty mutacyjne (np. odgruzować 'usunąć gruz').

Derywaty aspektowe

Zaliczają się tu człony tzw.
czystych par aspektowych,
np.

- *kupić* : kupować,
- *pisać* : napisać
- *szycь* : uszyć.

Derywaty odczasownikowe

derywaty
semantyczne

derywaty
aspektowe

Charakterystyka
czasowa akcji

Charakterystyka
ilościowa akcji

Charakterystyka
stopnia
intensywności
i efektywności akcji

Nazwy akcji
scharakteryzowanych
sytuacyjnie

Nazwy akcji
retrospektywnych
i prospektywnych

Nazwy akcji
pseudozwrotnych

Nazwy akcji
scharakteryzowanych
przestrzennie

Nazwy akcji
kreatywnych, quasi-
kreatywnych
i anihilatywnych

Nazwy przekształceń

Charakterystyka czasowa akcji

Formacje determinatywne

- np. pospać, posiedzieć

Formacje perduratywne

- np. przesiedzieć, przeczekać

Formacje semelfaktyczne

- np. dziobnąć, kapnąć

Formacje konatywno-perduratywne

- np. wytrwać, wysiedzieć

Formacje normatywno-perduratywne

- np. odsiedzieć, odstać

Formacje limitatywne

- np. doczytać, dospać

Formacje fazowe

- np. zakwitnąć, zachorować

Charakterystyka ilościowa akcji

Formacje akumulatoryne

- np. *nagrzeszyć, nałuskać*

Formacje dystrybutywne

- np. *pobrać, pożenić*

Formacje kompletywne

- np. *wytruć, wyciąć*

Formacje szeregowo-kompletywne

- np. *przebadać, przesłuchać*

Formacje iteratywne

- np. *pisywać, chadzać*

Charakterystyka stopnia intensywności i efektywności akcji

wygolić

przesolić

Nazwy akcji scharakteryzowanych sytuacyjnie

odczytać

przygrywać

przejść się

Nazwy akcji retrospektywnych i prospektywnych

*douczyć
się*

zapisać

Nazwy akcji pseudozwrotnych

*spakować
się*

*uderzyć
się*

Nazwy akcji scharakteryzowanych przestrzennie

dobic

zjechać

przejść

Nazwy akcji kreatywnych, quasi-kreatywnych i anihilatywnych

ukręcić

odpisać

domyć

Nazwy przekształceń

przebudować

dorobić

zastrzelić

Nazwy akcji komparatywnych

przerosnąć

przekrzczeć

Nazwy reakcji

odmrugnąć

*odkłonić
się*

Derywaty kauzatywne

cieszyć

dziwić

Formacje prefiksalne

- Derywaty dokonane są tworzone od podstaw niedokonanych
- *pisać* → *napisać*
chować → *schować*
szyć → *uszyć*

Formacje paradygmatyczne (lub sufiksalne)

- Derywaty niedokonane tworzone są od podstaw dokonanych
- *obrać* → *obierać*
rzucić → *rzuciąć*
uciąć → *ucinać*

Derywaty odprzymiotnikowe

Derywaty
transpozycyjne

Derywaty mutacyjne

Formacje
procesualne

Formacje
kauzatywne

Derywaty transpozycyjne

---

chorować 'być chorym'

---

skąpić 'być skąpym'

---

smucić się 'być smutnym'

Derywaty procesualne

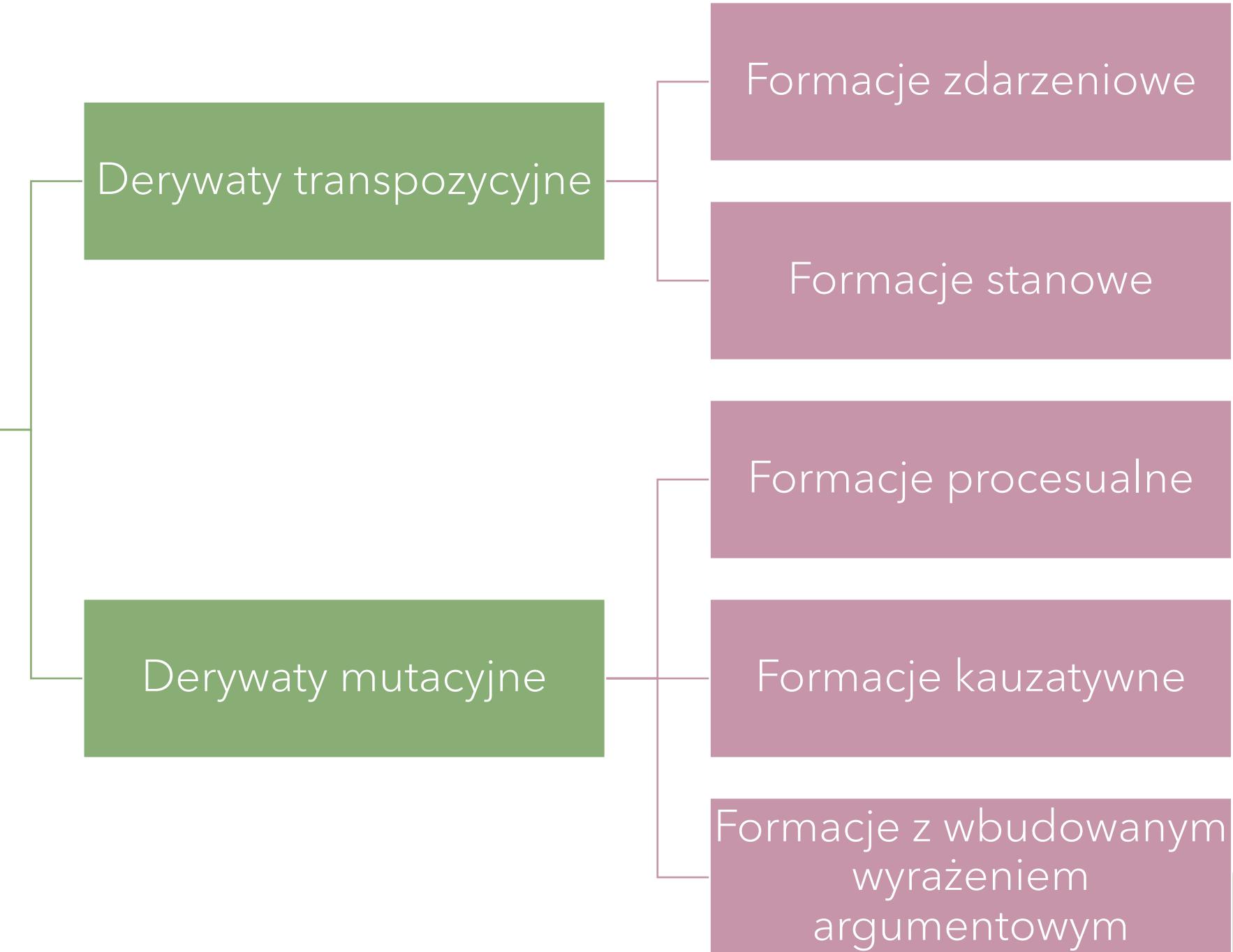
- *siwieć* 'stawać się siwym'
- *dziczeć* 'stawać się dzikim'
- *rzednąć* 'stawać się rzadkim'
- *rozleniwić się* 'stać się leniwym'
- *odmłodnieć* 'stać się młodym'

Derywaty kauzatywne

- doskonalić 'sprawić, że coś się stanie doskonałym'
- prostować 'sprawiać, że coś będzie proste'
- ogłupić 'sprawić, że ktoś będzie głupi'
- odnowić 'sprawić, że coś będzie nowe'

Derywaty odrzecznikowe

Derywaty transpozycyjne zdarzeniowe

- *tupać* 'robić tup, tup'
- *balować* 'bawić się na balu'
- *koncertować* 'dawać koncert'

Derywaty transpozycyjne stanowe

- posłować 'być posłem'
- gościć 'być u kogoś gościem'
- pośredniczyć 'być pośrednikiem'

Derywaty mutacyjne procesualne

- kostnieć 'stawać się jakby z kości'
- dziczeć 'stawać się dzikim'
- kamienieć 'stawać się jak kamień'

Derywaty mutacyjne kauzatywne

- proszkować 'sprawiać, że coś się staje proszkiem'
- porcjować 'dzielić na porcje'
- uczłowieczyć 'sprawić, że coś staje się jak człowiek'
- usynowić 'uznać za syna'

Derywaty mutacyjne z wbudowanym wyrażeniem argumentowym

- solić 'dodać **soli**'
- szydełkować 'robić coś **szydełkiem**'
- adresować 'pisać **adres**'
- odchwaścić 'pozbyć się **chwastów**'
- rozwarstwić 'podzielić na **warstwy**'

Przykładowa analiza

---

na tłusć (ić) ' uczynić coś tłustym'

---

tłusć (i) [Mian. I.m. r.mos]

TŁUSTY: podstawa słowotwórcza

Temat słowotwórczy: -tłusć-

Formant: prefiks na-, formant paradygmatyczny

Funkcja formantu: mutacyjna

Kategoria słowotwórcza: derywaty kauzatywne

Kategoria gramatyczna obejmująca w językach słowiańskich wszystkie formy czasownika, wyrażająca ogólnie zewnętrzny (całościowy) lub wewnętrzny (częstkowy) sposób ujęcia akcji.

Podstawą opozycji czysto aspektowych (tzn. bez dodatkowych różnic leksykalnych) jest opozycja **wielokrotny : jednokrotny**, np. *pisać – napisać*.

Aspekt

Warunki formalne opozycji czysto aspektowych

- czasownik ndk. tworzy się od czasownika dk. za pomocą formantu paradygmatycznego (w innej interpretacji: sufiku) lub
- od czasownika ndk. tworzy się za pomocą prefiku taki czasownik dk., który nie ma wtórnego odpowiednika paradygmatycznego (sufiksowego): *pisać - napisać (*napisywać)*, ale *nagrać* to dla *grać* derywat nieaspektowy, ponieważ istnieje leksem *nagrywać* (derywat aspektowy).

Formalne środki derywacji

- 1)Prefiksy: *na-, o-, po-, prze-, s/s/ze-, u-, wy-, za-, do-, nad-, od-, pod-, przy-, roz-, w/we-*.
- 2)Formanty paradygmatyczne (inna interpretacja: sufiksalne), np. *kupić - kupować, podpisać - podpisywać, oddać - oddawać*.
- 3)Postfiks *się* (czasem z towarzyszącym mu prefiksem), np. *pchać się*.

Funkcje formantów

Modyfikacyjna: *lecieć - latać* (wiele razy), *golić - wygolić* (do końca, dokładnie).

Mutacyjna: *gryźć - odgryźć* (oddzielić gryząc), *martwić - zmartwić* (sprawić, że ktoś się martwi).

Czysto aspektowa (bez zmiany znaczenia leksykalnego): *pić - wypić, gubić - zgubić, zacząć - zaczynać, umrzeć - umierać*.

Semantyka aspektu

Znaczenie iteratywne, tzn. czynność wielokrotna - jednokrotna, np.
gubić - zgubić, pisać - napisać.

Znaczenie semelfaktyczne lub faktywne, tzn. czynność ciągła :
częstkowa, np. *dziobać - dziobnąć, grać - zagrać.*

Znaczenie terminatywne (teliczne), tzn. dążenie do celu - osiągnięcie
celu, np. *czytać - przeczytać, leczyć - wyleczyć.*

Znaczenie perfektowe, tzn. opisujące stan będący efektem zdarzenia,
np. *widzieć - zobaczyć* (opozycja supletywna).

Znaczenie nieokreślone (ogółnofaktywne) : zdarzenie określone
(konkretnofaktywne), np. *oglądać - obejrzeć.*

Czasowniki bez pary niedokonanej (imperfectiva tantum)

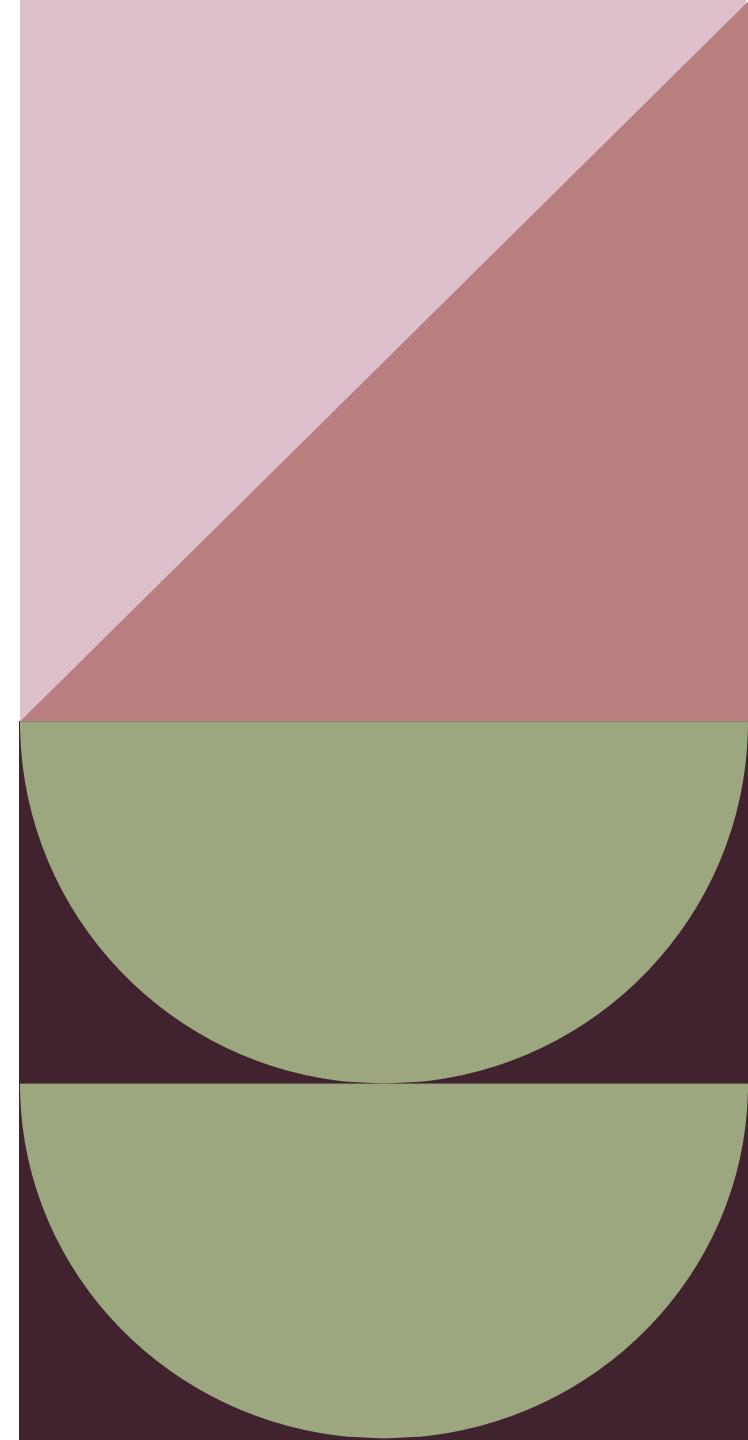
- bać się, mieć, musieć, kazać, być,
umieć, obowiązywać, polegać,
potrafić, rozmawiać, uczęszczać,
sąsiadować

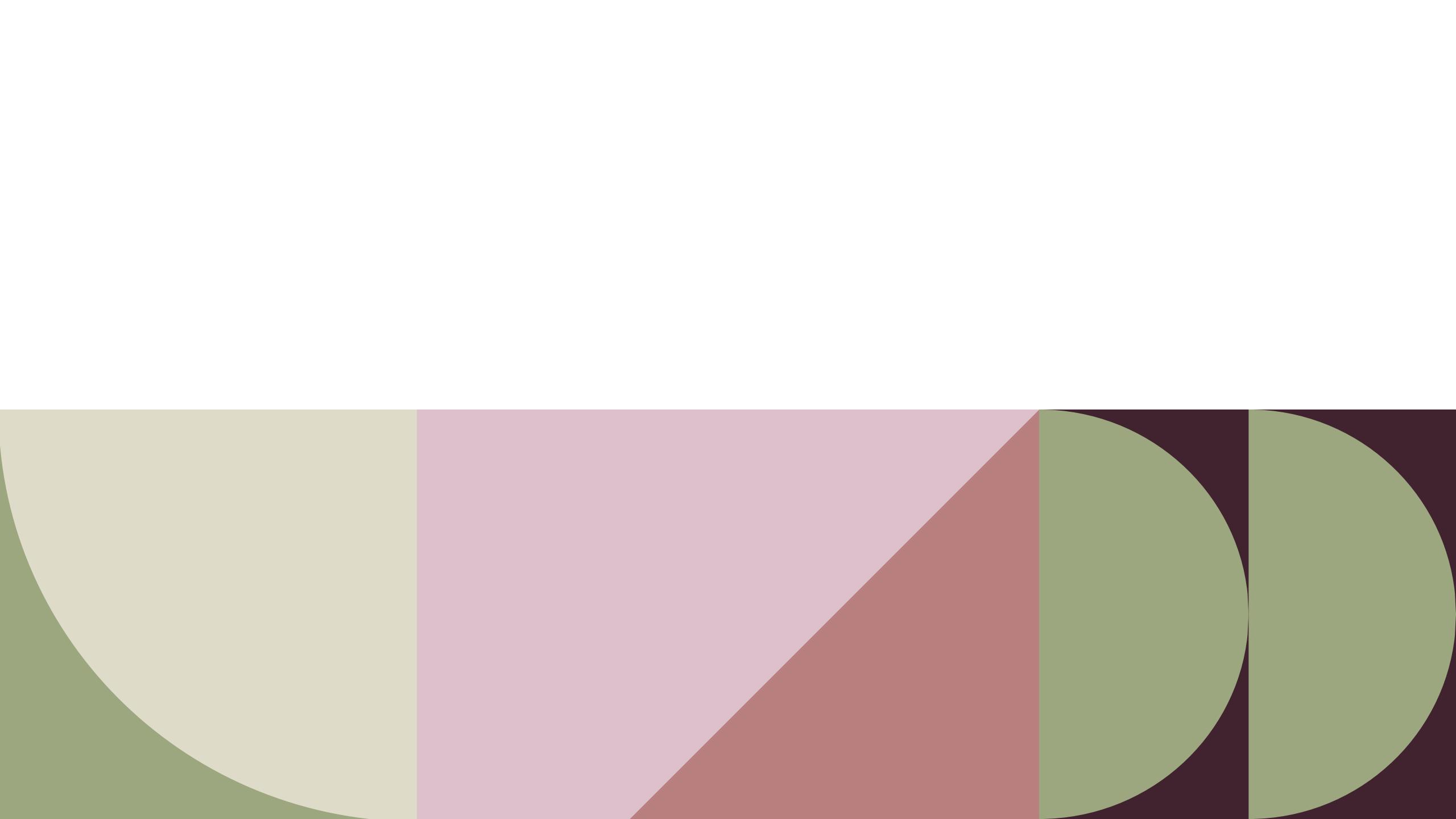
Czasowniki bez pary dokonanej (perfectiva tantum)

- dojrzeć, oniemieć, osierocić,
osłupieć, owdowieć, poczytać,
pozbierać, zmówić

Czasowniki dwuaspektowe

- Występujące zarówno jako niedokonane, jak i dokonane:
- *aresztować, awansować, darować, inspirować, kanonizować, mianować, ofiarować, proklamować, rzutować.*

Słowotwórstwo przymiotników

Wykład z gramatyki opisowej języka polskiego

Plan wykładu

Analiza słowotwórcza przymiotników

- Parafrazy przymiotników
- Podstawy słowotwórcze
- Typy formantów
- Funkcje formantów

Kategorie słowotwórcze przymiotników

Przymiotniki od wyrażeń przyimkowych i złożone

Pełna analiza przykładowych przymiotników

Jak poprawnie parafrazować przynimotniki?

---

lisi ‘należący do lisa’ / ‘związany z lisem’/ ‘charakteryzujący lisa’

---

połyskliwy ‘taki, który połyskuje’

---

ostrzegawczy ‘taki, który ostrzega’

---

pieczony ‘taki, który się piecze’

---

chorowity ‘taki, który często choruje’

---

soczysty ‘taki, w którym jest dużo soku’

Wieloznaczność derywatów przymiotnikowych

STALOWY

- *stalowy* (np. drut) 'zrobiony ze stali'
- *stalowy* (np. nerwy) 'takie, jakby były ze stali'

Wieloznaczność derywatów przymiotnikowych

SZKOLNY

- *szkolny* (np. wycieczka) 'taki, który jest związany ze szkołą'
- *szkolny* (np. błąd) 'taki, jaki zazwyczaj robi się w szkole'

Wieloznaczność derywatów przymiotnikowych

JADALNY

- *jadalny* 'taki, w którym się jada'
- *jadalny* 'taki, który można jadać'

Podstawy słowotwórcze

Słowotwórstwo przymiotników

Przymiotniki odczasownikowe

Derywat	Parafraza	Podstawa
<i>łzawiący</i> (np. gaz)	'taki, który powoduje łzawienie'	ŁZAWIĆ
<i>krzykliwe</i> (np. dziecko)	'takie, które często krzyczy'	KRZYCZEĆ
<i>marudny</i> (np. pacjent)	'taki, który dużo marudzi'	MARUDZIĆ
<i>pracowity</i> (np. człowiek)	'taki, który dobrze pracuje'	PRACOWAĆ
<i>łamliwy</i> (np. materiał)	'taki, który łatwo się łamie'	ŁAMAĆ

Przymiotniki odrzecznikowe

Derywat	Parafraza	Podstawa
ryżowy (np. deser)	'taki, który jest zrobiony z ryżu'	RYŻ
benzynowa (np. stacja)	'taka, na której sprzedaje się benzynę'	BENZYNA
babciny (np. dom)	'taki, który należy do babci'	BABCIA
rentgenowskie (np. zdjęcie)	'taki, który jest zrobiony aparatem rentgena'	RENTGEN
srebrny (np. łańcuszek)	'taki, który jest zrobiony ze srebra'	SREBRO

Przymiotniki odprzymiotnikowe

Derywat	Parafraza	Podstawa
<i>niebrzydki</i> (np. chłopak)	'taki, który nie jest brzydki'	BRZYDKI
<i>biały</i> (np. odcień)	'taki, który jest nie całkiem biały'	BIAŁY
<i>nadgorliwy</i> (np. pracownik)	'taki, który jest zbyt gorliwy'	GORLIWY
<i>przemyły</i> (np. sąsiad)	'taki, który jest bardzo miły'	MIŁY
<i>słodszy</i> (np. napój)	'taki, który jest bardziej słodki od czegoś innego'	SŁODKI

Przymiotniki odprzysłówkowe

Derywat	Parafraza	Podstawa
<i>ukradkowy</i> (np. gest)	'taki, który robi się ukradkiem'	UKRADKIEM
<i>natychmiastowy</i> (np. wyjazd)	'taki, który odbywa się natychmiast'	NATYCHMIAST
<i>darmowy</i> (np. pokaz)	'taki, który jest za darmo'	DARMO
<i>powolny</i> (np. marsz)	'taki, który odbywa się powoli'	POWOLI
<i>gratisowy</i> (np. wstęp)	'taki, który jest gratis'	GRATIS

Typy formantów

Słowotwórstwo przymiotników

Formanty sufiksalne (przykłady)

Derywat	Parafraza	Formant
<i>uprawny</i> (np. pole)	'taki, który się uprawia'	-ny
<i>sypialny</i> (np. pokój)	'taki, w którym się sypia'	-alny
<i>przenikliwy</i> (np. chód)	'taki, który przenika'	-liwy
<i>smakowity</i> (np. obiad)	'taki, który smakuje'	-ity
<i>zimowy</i> (np. sen)	'taki, który odbywa się w zimie'	-owy
<i>szklista</i> (np. powierzchnia)	'taka, która przypomina szkło'	-isty
<i>piwny</i> (np. kolor)	'taki, który przypomina piwo'	-ny

Formanty prefiksalne (przykłady)

Derywat	Parafraza	Formant
<i>prasłowiański</i> (np. język)	'taki, który jest dawniejszy niż słowiański'	<i>pra-</i>
<i>paramilitarny</i> (np. oddział)	'taki, który przypomina militarny'	<i>para-</i>
<i>nadwrażliwy</i> (np. uczeń)	'taki, który jest zbyt wrażliwy'	<i>nad-</i>
<i>przedwczesny</i> 'np. zapał'	'taki, który jest zbyt wczesny'	<i>przed-</i>
<i>supernowoczesny</i> 'np. laptop'	'taki, który jest bardzo nowoczesny'	<i>super-</i>

Formanty paradygmatyczne (przykłady)

- wilcz(y) (np. ogon)
'należący do wilka'
- ryb(i) (np. zapach) 'taki,
który charakteryzuje
rybę'
- tygrys(i) (np. chód) 'taki
jak u tygrysa'

Funkcja transpozycyjna (tylko zmiana gramatyczna)

- znak ostrzegawczy = znak, który ostrzega
- zgniłe jabłka = jabłka, które zgnily
- mleczna zupa= zupa z mleka

Funkcja modyfikacyjna

- zielonkawy 'taki, który nie jest całkiem zielony'
- słabowity 'taki, który jest często słaby'
- pradawny 'taki, który jest bardzo dawny'

Funkcja mutacyjna (całkowita zmiana odniesienia)

- *szczudłowa* (np. sylwetka)
'podobna do szczudeł'
- *robaczywy* (np. owoc) 'taki,
w którym znajduje się robak'
- *podłogowa* (np. płytka) 'taka,
któreą układa się na podłodze'

Funkcja formantu a parafraza

SZKLANY

(np. wazon)

‘zrobiony ze
szkła’

funkcja
transpozycyjna

SZKLANY

(np. wzrok)

‘jakby ze szkła’

funkcja
mutacyjna

Kategorie słowotwórcze

Słowotwórstwo przymiotników

Przymiotniki odczasownikowe

predyspozycyjne

niepredyspozycyjne

Przymiotniki odrzeczownikowe

relacyjne

jakościowe

Przymiotniki odprzymiotnikowe

negacyjne

gradacyjne

ekspresywne

Przymiotniki odczasownikowe

Słowotwórstwo przymiotników

Przymiotniki predyspozycyjne

Derywaty, które zawierają informację o predyspozycji lub skłonności do wykonywania lub podlegania czynności albo znajdowania się w określonym stanie.

Przykłady

uleczalna (np. choroba) 'taka, którą można uleczyć'

kosztowny (np. prezent) 'taki, który dużo kosztuje'

życzliwy (np. znajomy) 'taki, który dobrze życzy'

Podkategorie przymiotników predyspozycyjnych

Przymiotniki potencjalne

Znaczenie zawiera element 'można', np. *obserwowałny* 'taki, który **można** obserwować'

Przymiotniki habitualne

Znaczenie zawiera element 'stale' lub 'często', np. *ustępliczy* 'taki, który **często** następuje'

Przymiotniki kwantytywne i oceniające

Znaczenie zawiera element 'duże' (KWANT) i 'dobrze' (OCEN), np. *pracowity* 'taki, który **duże** pracuje', *widny* 'taki, w którym **dobrze** widać'

Przymiotniki niepredyspozycyjne

Derywaty, które **nie zawierają** informacji o predyspozycji lub skłonności do wykonywania lub podlegania czynności albo znajdują się w określonym stanie.

Przykłady

migotliwe (np. światło) 'takie, które migocę'

holowniczy (np. statek) 'taki, który holuje'

kulawy (np. człowiek) 'taki, który kuleje'

Przymiotniki odrzecznikowe

Słowotwórstwo przymiotników

Przymiotniki relacyjne

Derywaty przymiotnikowe
wraz z określonymi
rzeczownikami informują
o relacji między dwoma
przedmiotami, np.
*chłopska chata = chata
chłopa.*

Przykłady

marmurowy (np. parapet) 'z marmuru'

prezydenckie (np. wybory) 'wybory prezydenta'

różany (np. zapach) 'zapach róży'

Przymiotniki jakościowe

Derywaty oznaczają nie tylko relację pomiędzy dwoma przedmiotami, ale i cechę charakterystyczną przedmiotu, np. soczyste (np. jabłko) 'takie, które ma dużo soku'.

Przykłady

---

energiczny (np. człowiek) 'taki, który charakteryzuje się energią'

---

wrzosowy (np. kolor) 'taki, jaki ma wrzos'

---

niedźwiedziowe (np. ruchy) 'takie, jak u niedźwiedzia'

Płynna granica między przymiotnikami relacyjnymi a jakościowymi

Przymiotniki relacyjne

wilczy (np. ogon) 'ogon wilka'

kamienny (np. posąg) 'z kamienia'

perłowy (np. naszyjnik) 'z perel'

Przymiotniki jakościowe

wilczy (np. apetyt) 'taki jak u wilka'

kamienny (np. wzrok) 'taki, jakby
był z kamienia'

perłowy (np. kolor) 'przypominający
kolor perel'

Derywat	Podstawa sł.	Formant
<i>niesprawiedliwy</i>	SPRAWIEDLIWY	<i>nie-</i>
<i>bezbarwny</i>	BARWNY	<i>bez-</i>
<i>amoralny</i>	MORALNY	<i>a-</i>
<i>irracjonalny</i>	RACJONALNY	<i>ir-</i>
<i>antyseptyczny</i>	SEPTYCZNY	<i>anty-</i>

Derywaty gradacyjne

Derywaty gradacyjne

Derywaty stopniowania względnego, np. bielszy, najbielszy

Derywaty stopniowania względnego

derywaty oznaczające osłabienie cechy, np., łysawy

derywaty oznaczające intensyfikację cechy, np. nadgorliwy

Derywat	Parafraza	Formant
<i>bielutki</i>	'ekspressywnie o białym'	<i>-utki</i>
<i>przesłodki</i>	'bardzo słodki'	<i>prze-</i>
<i>nowiuški</i>	'ekspressywnie o nowym'	<i>-uški</i>
<i>milusi</i>	'ekspressywnie o miłym'	<i>-usi</i>
<i>wesoluchny</i>	'ekspressywnie o wesołym'	<i>-uchny</i>

Derywaty od wyrażeń przyimkowych

Derywat	Parafraza	Podstawy sł.
nadmorski	'taki, który jest nad morzem'	NAD MORZE
przeciwteżcowy	'taki, który jest przeciwko tężcowi'	PRZECIW TĘŻEC
pozaszkolny	'taki, który odbywa się poza szkołą'	POZA SZKOŁA
bezmięsny	'taki, który jest bez mięsa'	BEZ MIĘSO
przedwojenny	'taki, który był prze wojną'	PRZED WOJNA

Przymiotniki złożone właściwe

Derywat	Podstawy sł.	Tematy sł.	Formanty
<i>płaskodenny</i>	PŁASKI DNO	<i>płask-</i> <i>den-</i>	interfiks -o- sufiks -ny
<i>rudobrody</i>	RUDY BRODA	<i>rud-</i> <i>brod-</i>	interfiks –o- f. paradygmatyczny
<i>dwudzielny</i>	DWA DZIELIĆ	<i>dw-</i> <i>dziel-</i>	interfiks –u- sufiks -ny
<i>trzygłowy</i>	TRZY GŁOWA	<i>trzy-</i> <i>głow-</i>	formant paradygmatyczny
<i>długodystansowy</i>	DŁUGI DYSTANS	<i>dług-</i> <i>dystans-</i>	interfiks –o sufiks -owy

Przykładowe analizy

Słowotwórstwo przymiotników

CHLEBOWY (np. piec)

'taki, który służy do wypiekania
chleba'

podstawa słowotwórcza: CHLEB

temat słowotwórczy: chleb-

formant: sufiks –owy

funkcja formantu: mutacja

kategoria słowotwórcza:
przymiotniki jakościowe

ŁĄCZNA (np. tkanka)

'taka, która łączy'

podstawa słowotwórcza: ŁĄCZYĆ

temat słowotwórczy: łącz-

formant: sufiks –ny

funkcja formantu: transpozycja

kategoria słowotwórcza:

przymiotniki niepredyspozycyjne

HIPERPOPRAWNY (np. język)

'taki, który jest przesadnie poprawny'
podstawa słowotwórcza: POPRAWNY
temat słowotwórczy: -poprawny
formant: prefiks hiper-
funkcja formantu: modyfikacja
kategoria słowotwórcza: derywaty
gradualne (oznaczające intensyfikację
cechy)

Dziękuję za uwagę!

Słowotwórstwo rzeczowników

Gramatyka opisowa języka
polskiego

Plan wykładu

Kategorie słowotwórcze rzeczowników

- Derywaty odczasownikowe
- Derywaty odprzymiotnikowe
- Derywaty odrzeczownikowe

Derywaty od wyrażeń przyimkowych

Rzeczowniki złożone

|

Kategorie słowotwórcze a składnia

[ktoś] pali [coś] [gdzieś]

[wykonawca czynności] PALIĆ [obiekt czynności] [miejsce czynności]

PALACZ

PALIWO

PALARNA/PALENISKO

Kategorie derywatów odczasownikowych

**Nazwy czynności,
procesów i stanów**

**Nazwy subieków
czynności, procesów
i stanów**

**Nazwy obiektów
czynności**

**Nazwy wytworów
czynności i
procesów**

**Nazwy środków
czynności**

Nazwy miejsc

Nazwy temporalne

Nazwy sposobowe

Nazwy ilościowe,

**Nazwy zjawisk
charakteryzowanych
przez czynności,
procesy i stany**

|

Nominalizacja czasownika

Przekształcenia
czasownika w rzeczownik
bez zmiany znaczenia
(transpozycja).

Przykłady

pis|anie ‘to, że się pisze’ *Pisać jest trudno = Pisanie jest trudne*

pis |(ać) sufiks -anie

pal|enie ‘to, że się pali’ *Zabroniono palić = Zabroniono palenia*

pal |(ić) sufiks -enie

pi|cie ‘to, że ktoś pije’ *Ważnie jest pić wodę = Picie wody jest ważne*

pi |(ć) sufiks -cie

Formanty regularne

-anie, np. *bieганie*

-enie, np. *palenie*

-cie, np. *picie*

Formanty liczne (ponad 100 derywatów)

paradygmatyczne, np.
siad, bieg

-acja, np. *izolacja*

Formanty dość liczne (od 20 do 100 derywatów)

-ka, np. *zwózka*

-anina, np. *strzelanina*

-ek, np. *upadek*

-ot, np. *grzmot*

-stwo, np. *znawstwo*

-unek, *ratunek*

-cja, *reakcja*

Formanty mało liczne (poniżej 20 derywatów)

-aństwo, *pijaństwo*

-erz, *grabierz*

-ęga, *włóczęga*

-aczka, *tułaczka*

-atyka, *pijatyka*

-actwo, *szperactwo*

-twa, *gonitwa*

-nia, *kłótnia*

Przykłady analiz

Derywat	Parafraza	Podstawa	Temat	Formant
atak(Ø)	‘to, że się atakuje’	atak(ować)	atak-	paradygmatyczny
wytop(Ø)	‘to, że się wytopiło’	wytop(ić)	wytop-	paradygmatyczny
analiz(a)	‘to, że się analizuje’	analiz(ować)	analiza-	paradygmatyczny
segregacja	‘to, że się segreguje’	segreg(ować)	segreg-	sufiks –acja
symulacja	‘to, że się symuluje’	symul(ować)	symul-	sufiks -acja

Problemy z gerundium

dekoracja* fr. *décoration

1. «element ozdabiający, upiększający coś, np. jakiś przedmiot lub budynek»
2. «ozdabianie, upiększanie, dekorowanie czegoś»
3. teatr. film. «tło plastyczne sceny teatralnej lub planu filmowego»
4. urz. «dekorowanie kogoś lub czegoś jakimś odznaczeniem» |

Parafraza określa kierunek analizy

izolacja 'to, że się izoluje'

podstawa: izolować

nazwy czynności
z formantem -acja

izolacja 'coś, czym się
izoluje'

podstawa: izolować

nazwy narzędzi
z formantem -acja

|

Wykonawcy czynności

śpiewak ‘ten, kto śpiewa’

mówca ‘ten, kto mówi’

obrońca ‘ten, kto obroni’

rada ‘ci, którzy radzą’

obsługa ‘ci, którzy obsługują’

zarząd ‘ci, którzy zarządzają’

Nosiciele procesów i stanów

---

kłamca ‘ten, kto często kłamie’

---

gaduła ‘ten, kto lubi gadać’

śpioch ‘ten, kto lubi spać’

---

milczek ‘ten, kto często milczy’

---

zmarzluch ‘ten, kto łatwo marznie’

Formanty bardzo liczne (powyżej 100 derywatów)

-acz, *biegacz*

-ca, *mówca*

-iciel, *kusiciel*

-ator, *recytator*

Formanty dość liczne (20- 100 derywatów)

-arz, *pisarz*

-nik, *iącznik*

-ak, *śpiewak*

-ec, *kupiec*

-(acz)ka, *praczka*

paradygmatyczny, np. *pielgrzym*

-er, *kontroler*

-ant, *kolaborant*

-ent, *abonent*

Formanty mało liczne (5- 20 derywatów)

-ek, *milczek*

-ik, *łazik*

-(n)ica, *tętnica*

-ała, *guzdrała*

-uch/-tuch, *zmarzluch*

-un, *opiekun*

-alski, *zapominalski*

-idło, *mamidło*

-enie, -anie, -cie, *otoczenie*

-eniec, *sprzymierzeniec*

-(t)or, *protektor*

Nazwy wykonawców czynności

Derywat	Parafraza	Podstawa	Temat	Formant
badacz	‘ten, kto bada’	bad(ać)	bad-	sufiks -acz
władca	‘ten, kto włada’	wład(ać)	wład-	sufiks -ca
żywiciel	‘ten, kto żywia’	żyw(ić)	żyw-	sufiks -iciel
wizytator	‘ten, kto wizytuje’	wizyt(ować)	wizyt-	sufiks -ator
pisarz	‘ten, kto pisze’	pis(ać)	pis-	sufiks -arz

Nazwy nosicieli procesów i stanów

Derywat	Parafraza	Podstawa	Temat	Formant
próżniak	‘ten, kto lubi próżnować’	próżn(ować)	próżni-	sufiks -ak
guzdralski	‘ten, kto się często guzdrze’	guzdr(ac) się	guzdr-	sufiks -alski
pyszałek	‘ten, kto się lubi pysznić’	pyszni(ić) się	pysz-	sufiks –ałek alternacja n : Ø
podlizuch	‘ten, kto się często podlizuje’	podliz(ywać) się	podliz-	sufiks -uch

|

Formanty liczne (od 10 do 50 derywatów)

paradygmatyczny, zbiór

-anie, -enie, -cie, jedzenie

-ka (-anka, -onka, -ajka), wklejka

-aniec, -eniec, skazaniec

-nik, składnik

-ek, anek, urobek

-iwo, np. paliwo

Formanty nieliczne (poniżej 10 derywatów)

-nica, pokładnica

-uch, gnieciuch

-ak, lizak

-izna, darowizna

-isko, -owisko, znalezisko

-eń, więzień

-acja, delegacja

-at, delegat

-dło, -adło, jadło

-unek, podarunek

-anina, mieszanina

-ant, aresztant

Przykłady

Derywat	Parafraza	Podstawa	Temat	Formant
zgub(a)	‘to, co zostało zgubione’	zgub(ić)	zgub-	paradygmatyczny
nasadka	‘to, co się nasadza’	nasadz(ić)	nasad-	sufiks –ka alternacja dz : d
aresztant	‘ten, którego się aresztuje’	areszt(ować)	areszt-	sufiks -ant
piwo	‘to, co się pije’	pi(ć)	pi-	sufiks –wo

|

Formanty liczne (ponad 50 derywatów)

paradygmatyczny, *naciek*

-ina, *zmarzlina*

-anie, -enie, -cie, *stękanie*

Formanty dość liczne (5-50 derywatów)

-ka, -anka, -onka, *plecionka*

-ek, -ki, *okrawki*

-ot, *chlopot*

Formanty rzadkie (poniżej 5 derywatów)

-iwo, *pieczywo*

-as, *zakrętas*

-stwo, *kłamstwo*

-isko, *usypisko*

-cja, -acja, *produkcja*

-at, *fabrykat*

-unek, *rysunek*

-mo, *pismo*

-ba, *groźba*

-ota, *roberta*

-oć, *zmarzłoć*

-ło, *światło*

Przykłady

Derywat	Parafraza	Podstawa	Temat	Formant
wydalina	'wytwór tego, że się wydala'	wydal(ić)	wydal-	sufiks -ina
naciek	'wytwór tego, że coś naciekło'	naciek(ać)	naciek-	paradygmatyczny
obierki	'wytwór tego, że się coś obiera'	obier(ać)	obier-	sufiks -ki
wędzonka	'wytwór tego, że się coś wędzi'	wędz(ić)	wędz-	sufiks -onka

|

Formanty bardzo liczne (powyżej 100 derywatów)

-arka, *wiertarka*

-acz, *nawilżacz*

-ak, *zmywak*

-nik, *grzejnik*

-nica, *gaśnica*

Formanty dość liczne (20-100 derywatów)

-aczka, *kopaczka*

-ka, *ścierka*

-alnik, *zapalnik*

-dło, *mieszadło*

paradygmatyczny, *zacisk*

-nia, *dźwignia*

-anie, -enie, -cie, *nakrycie*

-ator, *inhalator*

Formanty rzadkie (poniżej 20 derywatów)

-anka, *płukanka*

-awka, *słuchawka*

-ałka, *mieszałka*

-ik, *budzik*

-ek, *lejek*

-(l)ec, *rylec*

-ło, *wiertło*

-ina, *okleina*

-ica, *medlica*

-iwo, *krzesiwo*

-ówka, *wskazówka*

-eń, *grzebień*

Przykłady

Derywat	Parafraza	Podstawa	Temat	Formant
oczyszczarka	‘to, za pomocą czego się oczyszcza’	oczyszcz(ać)	oczyszcz-	sufiks -arka
rozrusznik	‘to, za pomocą czego się rozrusza’	rozrusz(ać)	rozrusz-	sufiks -nik
gaśnica	‘to, za pomocą czego się gasi’	gas(ić)	gaś-	sufiks -nica
zacisk	‘to, za pomocą czego się zaciska’	zacisk(ać)	zacisk	paradygmatyczny

|

Formanty liczne (80% derywatów)

-alnia, *pływalnia*

-arnia, *spalarnia*

Formanty mało liczne (25-10 derywatów)

-isko, *wysypisko*

-nica, *składnica*

-nik, *karmnik*

paradygmatyczne,
zagroda

Formanty nieliczne

-ek, *przystanek*

-ka, *leżanka*

Przykłady

Derywat	Parafraza	Podstawa	Temat	Formant
wylegarnia	'tam, gdzie się coś wylega'	wyleg(ać) się	wyleg-	sufiks -arnia
zwalisko	'tam, gdzie się coś zwaliło'	zwal(ić) się	zwalić-	sufiks -isko
wybieg	'tam, gdzie się wybiega'	wybieg(ać)	wybieg-	paradygmatyczny
rozlewnia	'tam, gdzie się coś rozlewa'	rozlew(ać)	rozlew-	sufiks -nia

|

Nazwy temporalne

żniwa ‘czas,
kiedy się żnie’

roztopy ‘kiedy
coś się roztopiło’

przerwa ‘czas,
kiedy przerwało
się czynność’

Nazwy sposobowe (np. podoba mi się)

redakcja ‘to, w
jaki sposób jest
zredagowany
tekst’

chód ‘to, jak się
chodzi’

wygląd ‘to, jak
się wygląda’

Nazwy ilościowe

utarg ‘to, ile
utargowano’

wytop ‘to, ile
wytopiono’

spożycie ‘to, ile
spożyto’

Nazwy zjawisk char. przez czynności, procesy i stany

drętwica
‘choroba
przejawiająca się
drętwieniem’

łuszczyca
‘choroba
charakteryzująca
się łuszczeniem’

pląsawica
‘choroba
przejawiająca się
pląsaniem’

|

Kategorie derywatów
odprzymiotnikowych

Nazwy abstrakcyjne cech, tzw.
nomina essendi

Nazwy subieków (nosicieli)
cech

Nazwy zjawisk
charakteryzujących się
obecnością cechy

Nazwy abstrakcyjne cech

len | **istwo** ‘to, że ktoś jest leniwy’

len | iw(y) sufiks **-istwo**, alternacja **iw** : $\emptyset$

Martwi mnie, że jesteś leniwy. = *Martwi mnie twoje lenistwo.*

piękni | (o) ‘to, że coś lub ktoś jest piękny’

piękni | (y) formant paradygmatyczny

Zachwycił go piękny krajobraz. = *Zachwyciło go piękno krajobrazu.*

Nazwy subieków (nosicieli) cech

Derywat	Parafraza	Podstawa	Temat	Formant
starzec	‘ten, kto jest stary’	star(y)	starz-	sufiks –ec alternacja r : rz
czyścioch	‘ten, kto lubi być czysty’	czyst(y) (M lm. czyści)	czyści-	sufiks –och
brutal	‘ten, kto jest brutalny’	brutaln(y)	brutal-	paradygmatyczny alternacja n : Ø
brzydal	‘ten, kto jest brzydki’	brzydk(i)	brzyd-	sufiks –al alternacja k : Ø

Nazwy charakteryzujące się obecnością cechy

żółt | **aczka** ‘choroba, podczas której ma się żółty odcień skóry’

żołt | (y)

temat : **żółt-**, formant: sufiks **-aczka**

sin | **ica** ‘choroba charakteryzująca się sinym odcieniem skóry’

sin | (y)

temat : **sin-**, formant: sufiks **-ica**

|

Kategorie derywatów odrzecznikowych (modyfikacje)

Nazwy żeńskie od męskich (i męskie od żeńskich), np. *malarka*

Nazwy deminutywne, np. *wróbelek*

Nazwy augmentatywne, np. *ptaszysko*

Nazwy ekspresywne, np. *kobiecina*

Nazwy istot młodych, np. *kocię*

Nazwy gatunkowe, np. *rumianek*

Derywaty modyfikacyjne prefiksalne, np. *arcyłotr*

Kategorie rzeczowników odrzeczownikowych (mutacje)

Nazwy subieków (przy niewyrażonym predykatie), np. *kominiarz*

Nazwy obiektów, np. *narciarka*

Nazwy rezultatów, np. *jajecznica*

Nazwy środków czynności, np. *dziurkacz*

Nazwy materiałowe, np. *papierówka*

Nazwy miejsc, np. *kotłownia*

Nazwy temporalne, np. *sierpień*

Nazwy abstrakcyjnych cech, czynności, stanów, np. *chamstwo*

Nazwy żeńskie od męskich i męskie od żeńskich

malarka ‘kobieta malarz’

podstawa słowotwórcza: MALARZ, temat słowotwórczy : **malar-**
formant: sufiks **-ka**, alternacja rz : r

gęsior ‘samiec gęsi’

podstawa słowotwórcza: GĘŚ, temat słowotwórczy: **gesi-**
Format: sufiks **-or**

Nazwy deminutywne

wróblek ‘zdrobniale o wróblu’

podstawa słowotwórcza: WRÓBEL

temat słowotwórczy: **wróbel** -

formant: sufiks **-ek**

Inne przykłady: *gaik, księżeczka, uszko, wianuszek, braciszek, wujaszek, jabłuszko, bryczuszka, różyczka.*

Nazwy augmentatywne

domisko ‘zgrubiale o domu’

podstawa słowotwórcza: DOM

temat słowotwórczy: **dom-**

formant: sufiks **-isko**

Inne przykłady: *ptaszydło, nochal, paluch, szpila, beka.*

Nazwy ekspresywne

kobiecina ‘ekspresywnie o kobiecie’

podstawa słowotwórcza: KOBIETA

temat słowotwórczy: **kobiec**’-

format : sufiks **-ina**

Inne przykłady: *babsko, babina, piesio, wierszydło, dziadyga.*

|

Derywaty od wyrażeń przyimkowych

bez + **tlen** = beztlenowiec

pod + **kolano** = podkolanówka

nad + **brzeg** = nadbrzeże

na + **ucho** = nausznik

przed + **szkoła** = przedszkole

między + **góra** = międzygórze

od + **autor** = odautorski

Rzeczowniki złożone

Złożenia właściwe

- *skrytobójca*
- *nosorożec*

Zrosty

- *Wielkanoc*
- *Białystok*

Zestawienia

- *Autro-Węgry*
- *kupno-sprzedaż*
- *orzeł bielik*
- *baba herod*

Skrótowce

- *Pekao*
- *sanepid*

Złożenia właściwe

Złożenia współrzędne	Złożenia nadzędno-podrzędne
Człony nie określają się wzajemnie, np. <i>rudowęglowiec</i> .	Jeden z członów określa drugi, np. <i>drobnoustrój</i> .
złożenia egzocentryczne	złożenia endocentryczne
Znaczenie jest zewnętrzne w stosunku do obu członów, elementem nadzędnym jest formant słowotwórczy, np. <i>bawidamek</i> , <i>listonosz</i> .	Drugi człon jest rzeczownikiem i występuje w nie zmienionej funkcji nazwy określonego desygnatu, np. <i>bajkopisarz</i> , <i>parostatek</i> .

Przykłady

Derywat: *klub | o | kawiarnia* ‘kawiarnia i klub w jednym’

Podstawy: *klub   kawiarnia, interfiks –o*

Derywat: *nos | o | roż | ec* ‘zwierzę, które ma róg na nosie’

Podstawy: *nos   rog (u), interfiks -o-, sufiks –ec, alternacja g : ż*

Derywat: *staw | o | nóg* ‘zwierzę, które ma stawy w nogach’

Podstawy: *staw   nóg (Ø), interfiks -o-, f. paradygmatyczny*

|

System fonologiczny polszczyzny

Gramatyka opisowa języka polskiego

Fonologiczne uniwersalia
językowe

Inwentarze fonemów dla języka
polskiego

- Z. Stiebera
- R. Laskowskiego
- J. Szpyry-Kozłowskiej

Interpretacja zjawisk fonetycznych
z perspektywy fonologicznej

Plan wykładu

Uniwersalia językowe

System fonologiczny polszczyzny

Systemy fonologiczne

Każdy język zawiera zarówno samogłoski, jak i spółgłoski. Jednak ich liczba i proporcje mogą się znacznie różnić, np.

---

język !xu (Nanibia i Angola) ma **141 fonemów**: 95 spółgłosek i 46 samogłosek,

---

język haide (Alaska) ma **49 fonemów**: 46 spółgłosek i 3 samogłoski,

---

język hawajski ma **13 fonemów**: 8 spółgłosek i 5 samogłosek.

Systemy fonologiczne samogłoskowe

Najprostszy system samogłoskowy składa się z 3 fonemów: /a/, /u/, /i/, ponieważ są one najbardziej zróżnicowane artykulacyjnie i percepcyjnie.

Najpowszechniej spotykany system samogłoskowy składa się z 5 fonemów: /a/, /u/, /i/, /e/, /o/ (np. język czeski, hiszpański, japoński, hawajski).

Uniwersalny fonem samogłoskowy

We wszystkich języka świata
występuje fonem /a/.

Fonemy spółgłoskowe

Wszystkie języki posiadają przynajmniej dwa lub trzy fonemy bezdźwięczne zwarto-wybuchowe, czyli /p/, /t/, /k/.

Najczęściej spotykane głoski są przedniojęzykowe, np. [t].

Inwentarze fonemów dla języka polskiego

System fonologiczny polszczyzny

Wybrane inwentarze dla języka polskiego

42 fonemy (Z. Stieber)

38 fonemów (R. Laskowski)

47 fonemów (Szpyra-Kozłowska)

Główne kwestie dyskusyjne

samogłoski nosowe

status głosek [i] oraz [y]

miękkie spółgłoski
wargowe p', b', v', f', m'

Tradycyjne kategorie fonologiczne w polszczyźnie

dźwięczność

miękkość

nosowość

Palatalność w polszczyźnie przedwojennej

Fonologiczna kategoria miękkości była żywa dawniej, we współczesnej polszczyźnie już taka nie jest.

Do II wojny światowej w zapożyczeniach z [i] występowało wyłącznie polskie [y], np. zalecenie Jana Rozwadowskiego z 1925 r., aby mówić ryksza, reżym.

Realizacje głosek miękkich z jotą, typu [b'jały], [p'jasek], [m'jasto] traktowano jako rażący regionalizm.

Palatalność w polszczyźnie powojennej

Fonologizacja [y].

Silne wydzielanie się joty przy głoskach miękkich wargowych i tylnojęzykowych.

Pod koniec XX wieku fonologiczna korelacja miękkości ograniczona jest zasadniczo do par k : k', g : g', x : x'.

Nosowość w polszczyźnie

Głoski zapisywane jako ortograficzne ą oraz ę są współcześnie wymawiane asynchronicznie i dwusegmentowo: samogłoska ustna plus segment nosowy.

Modele fonologiczne różnią w kwestii statusu fonemów samogłoskowych nosowych.

Inwentarz fonemów Zdzisława Stiebera

System fonologiczny polszczyzny

Założenia opisu Z. Stiebera

Podaje inne cechy dystynktywne dla fonemów samogłoskowych i dla fonemów spółgłoskowych.

Wyróżnia **7** fonemów samogłoskowych i **35** fonemów spółgłoskowych (razem inwentarz fonemów liczy **42** jednostek).

Wprowadza **2** fonemy samogłoskowe nosowe.

Jako odrębne fonemy traktuje twarde wargowe /p/ /b/ /f/ /v/ /m/ i zmiękczone wargowe /p'/ /b'/ /f'/ /v'/ /m'/.

Za warianty (allofony) tego samego fonemu uznaje głoski [i] oraz [y].

Cechy dystynktywne fonemów samogłoskowych

1) Położenie języka

- przednie, tylne,
obojętne
- wysokie, średnie,
spoczynkowe

2) Położenie warg

- zaokrąglone
- obojętne
- płaskie

Fonemy samogłoskowe

Problem samogłosek nosowych

Tylko *o nosowe* i *e nosowe* są fonemami.

Występują w śródgłosie wyrazu przed spółgłoską szczelinową oraz *o nosowe* obligatoryjnie, a *e nosowe* opcjonalnie w wygłosie wyrazu.

Stieber nazywa *e nosowe* fonemem potencjalnym, który w wygłosie może tracić jedną ze swoich cech dystynktywnych (nosowość).

Inne nosowe głoski (*kunszt, tramwaj, czyszcz*) – mogą być realizowane też jako grupa głosek [an], [yn], [un], zatem nie mają statusu fonemów.

Czygłoski [i] oraz [y] to odrębne fonemy?

Z. Stieber uznawał je za warianty fonemu /i/ z powodu dystrybucji komplementalnej:

Samogłoska [y] nigdy nie występuje na początku wyrazu.

Samogłoska [i] występuje w nagłosie, po miękkich spółgłoskach, po [l] oraz jocie.

Samogłoska [y] występuje tylko po głoskach twardych.

Cechy dystynktywne fonemów spółgłoskowych

Dźwięczność : bezdźwięczność

Miejsce artykulacji – (a) wargowe (lub wargowo-zębowe), (b) przedniojęzykowo-zębowe lub przedniojęzykowo-dziąsłowe, (c) średniojęzykowo-twardopodniebienne, (d) tylnojęzykowe

---

Miękkość (palatalność) : twardość

Zwarcie : szczelina

Otwarcie wybuchowe : otwarcie ześlizgowe

Szum : syczenie

Nosowość : brak nosowości

Fonemy spółgłoskowe

- Status jaty jako fonemu jest wątpliwy, Stieber uważa ją za wariant fonemu /i/.
- Podstawowym wariantem fonemu jest [ɿ] przedniojęzykowo-zębowe (glajda jest jego wariantem pobocznym).

Inwentarz fonemów Romana Laskowskiego

System fonologiczny polszczyzny

Założenia opisu R. Laskowskiego

Jeden zestaw cech dystynktywnych dla wszystkich fonemów: samogłoskowych i spółgłoskowych.

Cechy dystynktywne są binarne, czyli dana cecha może być obecna w danym segmencie (+) lub nieobecna (-).

Inwentarz fonemów liczy **37** fonemów: **6** fonemów samogłoskowych oraz **31** fonemów spółgłoskowych.

Cechy dystynktywne fonemów polskich

- spółgłoska : niespółgłoska
- sonorna : niesonorna
- nosowa : nienosowa
- sylabiczna : niesylabiczna
- frykatywna (szczelinowa) : niefrykatywna
- wysoka : niewysoka
- przednia : nieprzednia
- tylna : nietylna
- przedniojęzykowa : nieprzedniojęzykowa
- dziąsłowa : niedziąsłowa
- zwarta : niezwarta
- dźwięczna : bezdźwięczna

Fonemy samogłoskowe

/a/, /e/, /o/, /u/, /i/, /y/

Uwaga!

Nie ma samogłosek nosowych
jako fonemów.

Samogłoski /i/ oraz /y/
reprezentują dwa różne fonemy.

Fonemy spółgłoskowe

- Spółgłoski wargowe twarde i zmiękczone są wariantami tego samego fonemu.
- Laskowski wyróżnia fonem *n* tylkojęzykowe.
- Laskowski wyróżnia jako fonemy dwie glajdy ([ł] jest wariantem pobocznym).

Inwentarz fonemów R. Laskowskiego

Inwentarz fonemów w formie drzewka

Inwentarz fonemów Jolanty Szpyry-Kozłowskiej

System fonologiczny polszczyzny

Założenia opisu J. Szpyry-Kozłowskiej

Opis jest generatywny nie strukturalny.

Istnieją określone reguły fonologiczne.

Wyróżnia 9 samogłosek i 38 spółgłosek, czyli 47 fonemów na binarnych cech dystynktywnych.

Fonem to funkcjonalna jednostka formy językowej oraz segment tkwiący w umyśle mówiącego i zamierzony przez niego w danym akcie mowy.

Cechy dystynktywne fonemów polskich i podział

spółgłoskowość

sonorność

sylabiczność

Cechy dystynktywne spółgłosek

dźwięczność

szczelinowość

ciągłość

nosowość

boczność

przedniość

koronalność

Cechy dystynktywne spółgłosek

wysokość

niskość

tylność

zaokrąglenie

nosowość

Fonemy samogłoskowe

Fonemy spółgłoskowe

Reprezentacja fonologiczna i reguły fonologiczne

Przykład

Reprezentacja fonologiczna: /grad/ /grat/

Derywacja: *ubezdźwiecznienie* (na podstawie reguły, że w wygłosie wystąpi zawsze fonem bezdźwięczny).

Reprezentacja fonetyczna: /grat/ /grat/

Kwestie problematyczne

System fonologiczny polszczyzny

Problem z opisem Z. Stiebera

Problem ze statusem fonemów /k'/ /g'/

- We wszystkich opisach fonologicznych za odrębne uważa się fonemy /k/ /k'/ /g/ /g'/ . Jako argument podaje się pary minimalne: [polske] [polsk'e] [droge] [drog'e].
- W wymowie współczesnych Polaków w tych kontekstach coraz częściej występuje jota.
- Oznacza to, że pozycja fonemów /k'/ /g'/ jest słabo ugruntowana we współczesnej polszczyźnie i być może wkrótce te fonemy stracą swój status, stając się jedynie wariantami pobocznymi odpowiednich głosek twardych.

Status n tylnojęzykowego

Konsekwencje wyboru modelu fonologicznego

Neutralizacja opozycji fonologicznej

System fonologiczny polszczyzny

|| Problem

- Jak interpretować takie zjawiska fonologiczne z perspektywy fonologii strukturalistycznej?

Neutralizacja opozycji

Zdarza się, że opozycja fonologiczna (np. dziwęczność: brak dźwięczności) w niektórych kontekstach przestaje obowiązywać.

Takie zjawisko nazywamy neutralizacją opozycji.

Neutralizacja może być obligatoryjna lub fakultatywna.

Neutralizacja opozycji obligatoryjna

Unieważnienie opozycji
dźwięczności
w wygłosie absolutnym.

stuk   *stóg*

[stuk]   [stuk]

Neutralizacja opozycji fakultatywna

Neutralizacja opozycji

Nie każde zjawisko fonetyczne jest neutralizacją opozycji.

Przykład

Podsumowanie

Nie wiadomo, ile mamy fonemów w polszczyźnie: modele proponują od 38 aż do 47 fonemów.

Fonem jest bytem postulowanym na poziomie mentalnym, inwentarz fonemów zależy od przyjęcia określonej metodologii – założeń opisu i metody badań.

W zależności od przyjętego modelu fonologicznego możemy otrzymać inne wyniki analizy.

W ujęciu fonologii strukturalistycznej zjawiska fonetyczne (np. upodobnienia) mogą być interpretowane jako neutralizacja opozycji (o ile można wykazać, że w innym kontekście taka opozycja istnieje).

Nie każde zjawisko fonetyczne można interpretować jako neutralizację opozycji.

Dziękuję za uwagę!

fonem

głoska

morfem

morf

leksem

forma wyrazowa

zdanie

wypowiedzenie

tekstem

tekst

CO TO JEST TEKST?

Tekst jest ponadzdaniową
(wyższą typologicznie,
niekoniecznie większą
rozmiarowo) jednostką
językową, makroznakiem
samodzielnym komunikacyjnie.

Na młodość

Jakoby też rok bez wiosny mieć
chcieli,
Którzy chcą, żeby młodzi nie szaleli.

Jan Kochanowski

CECHY TEKSTU

Ma swój podmiot (nadawcę).

Ma rozpoznawalną intencję umożliwiającą interpretację przez odbiorcę.

Ma określone nacechowanie gatunkowe i stylistyczne.

Poddaje się całościowej interpretacji.

Wykazuje integralność strukturalną i spójność semantyczną.

Podlega wewnętrznemu podziałowi semantycznemu, w przypadku dłuższych tekstów - także logicznemu i kompozycjnemu.

Co wyznacza znak tekstowy?

Wyznaczniki
granic tekstu

Metatekst

Konwencje
delimitacyjne

- ✓ Wstęp
- ✓ Prologi
- ✓ Formuły inicjacyjne w listach
- ✓ Powitania
- ✓ Zakończenia
- ✓ Epilogi
- ✓ Formuły finalne w listach
- ✓ Pożegnania

Wyznaczniki granic - początku i końca tekstu.

**Koniec i bomba, a kto czytał
ten trąba!**

**Witold Gombrowicz,
Ferdydurke**

C O T O J E S T M E T A T E K S T ?

Jest to o wypowiedź, której tematem jest sam tekst.

Przedmiotem moich rozważań będzie...

Na początku tego artykułu zamierzam omówić...

Zacznę od wyliczenia...

Następnie przejdę do omówienia...

Podsumowując...

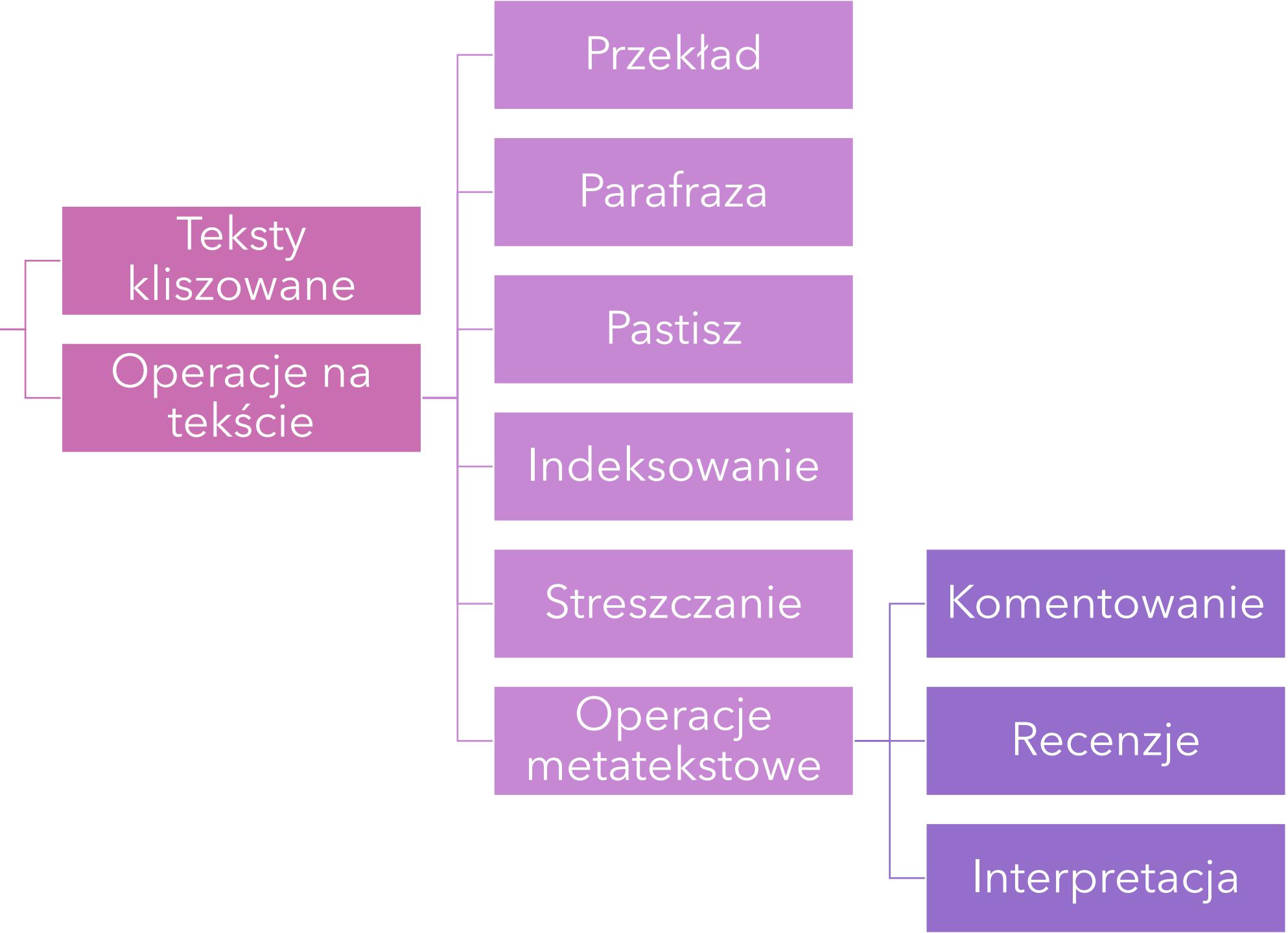
Reasumując...

Kończąc niniejsze rozważania...

Jakie argumenty przemawiają za tym,
że tekst jest znakiem globalnym?

TEKST JAKO ZNAK

TEKST MINIMALNY

- Tekst jednozdaniowy.
- Jest komunikatywnie samowystarczalny.
- Ma zwięczenie (istnienie świadomego zamiaru nadawcy, określone formy kompozycyjno-gatunkowe, wyczerpanie przedmiotu).

Zdanie jest minimalną jednostką struktury tekstu.

**STRUKTURA
A TEKSTU**

**STRUKTURA
A ZDANIA**

TEKST

SUMA ZDAŃ

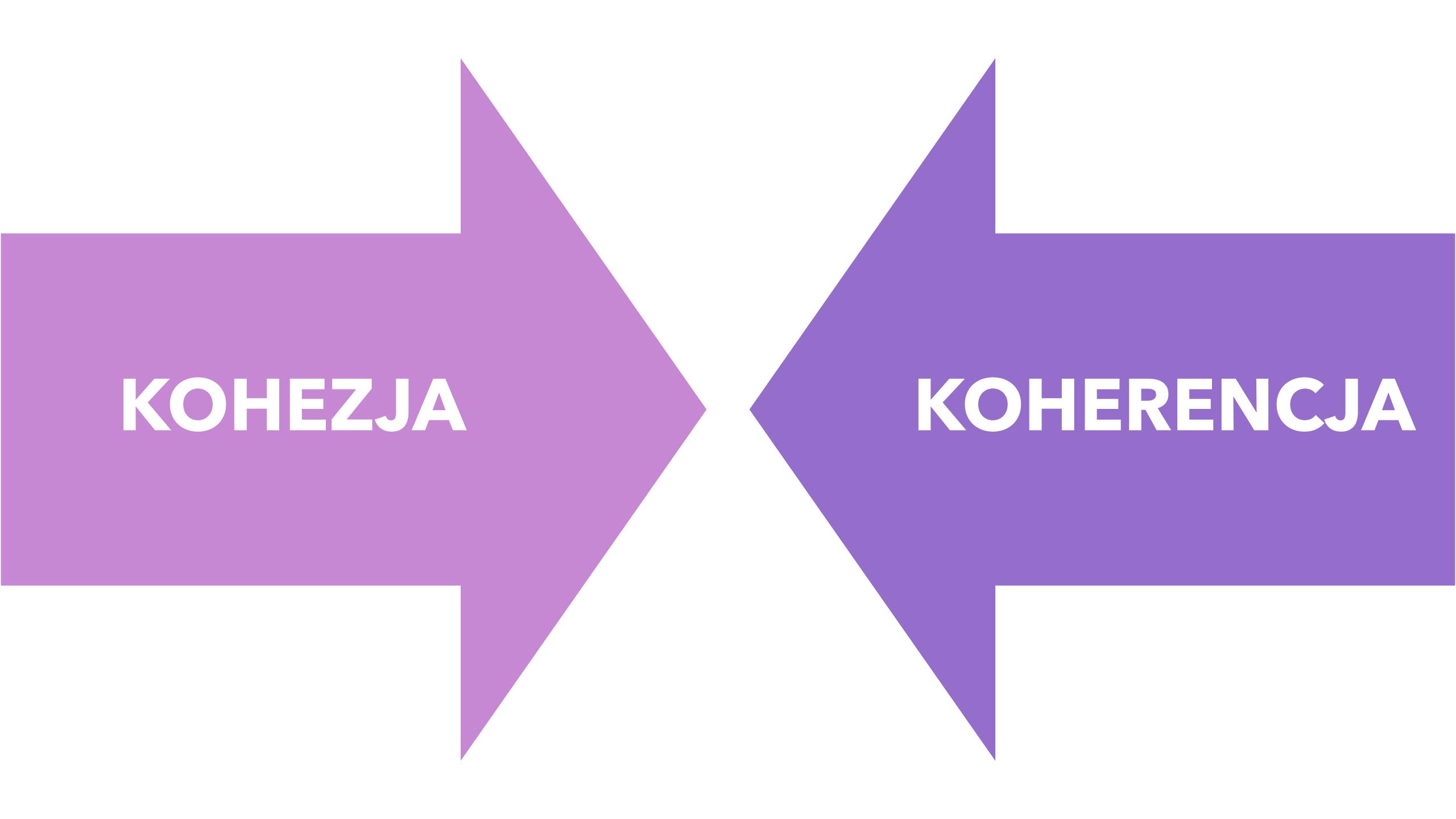

W drodze [NA KONFERENCJĘ] musielismy
wymienić koło [SAMOCHODU].
[WYMIANA KOŁA TRWA DŁUGO, Z TEGO
POWODU] Spóźniliśmy się na otwarcie
konferencji.

INFERENCE

Założenia wynikające
z wiedzy o świecie odbiorcy.

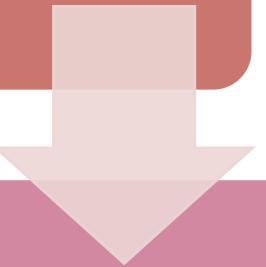

KOHEZJA

KOHERENCJA

Kohezja to sposób, w jaki elementy tekstu powierzchniowego, tzn. wyrazy, frazy, są ze sobą powiązane zgodnie z regułami gramatycznymi.

Kohezja opiera się na zależnościach gramatycznych.

Dzwonił Paweł. Powiedział, że się spóźni.

Dzwonił Paweł.
∅ [Paweł] Powiedział,
że ∅ [Paweł] się spóźni.

FONOLOGICZNE

Rytm

Rym

Eufonia

Intonacja

Pauza

MORFOLOGICZNE

Neologizmy

SKŁADNIOWE

Rekurencja

Pronominalizacja

Elipsa

nic nie ma nawet snu tylko kół skrzyp
mgława noc jawa rozlewna
wołam kołacz złoty
wołam koła dołem polem kołacz złoty

Józef Czechowicz, przez kresy

Irysy

Julian Tuwim

Ciemnych irysów dostałem pęk,
Nie wiem od kogo.

Serce me drżący ogarnał lęk,
Ciemnych irysów dostałem pęk
I patrzę na nie z dziecienną trwogą:
"Co też te kwiaty mi przynieść mogą?"
– Lęk.

I chcesz tu z króla uczynić żebraka?
Jużmię z postaci masz prawie żebrakiem,
Jeszcze chcesz serca mego żebraniny?
Na moje ciało ty liczysz zgrzybiałe?
Na me kolana ty rachujesz drżące?
Że mię przed tobą powałą? – **Nie, jędzo!**
Nie! nie! nie! Córko, daj mi rękę. – **Jędzo!**
Przed tobą skonam stojąc i zastygnę,
Wtenczas twe dziecko mnie paluszkiem trąci
I padnę – padnę: – ale pókim żywy,
To jestem równy tobie – król i człowiek.
(Juliusz Słowacki, Lilia Weneda)

Procuratorowi skurcz wykrzywił policzek. Powiedział cicho:

– Wprowadźcie oskarżonego.

Natychmiast dwóch legionistów wprowadziło między kolumny z ogrodowego placyku dwudziestosiedmioletniego człowieka i przywiódło go przed tron prokuratora. Człowiek ów odziany był w stary, rozdarty, błękitny chiton. Na głowie miał biały zawój przewiązany wokół rzemykiem, ręce związano mu z tyłu. Pod jego lewym okiem widniał wielki siniak, w kąciku ust miał zdartą skórę i zaschłą krew. Patrzył na prokuratora z lękliwą ciekawością.

Michał Bułhakow, *Mistrz i Małgorzata*, tłum. Irena Lewandowska, Witold Dąbrowski, Czytelnik, Warszawa 1988.

Czy kohezja jest elementem obligatoryjnym w tekście? I czy faktycznie jest wyznacznikiem tekstualności?

*Apentuła niewdziosek te będą gruwaśne
W koć trumiela weprzachnie, kostrą bajtę
spoczy,
Oproszędły znimęci, wyświrle uwzroczycy,
A korśliwe porsacze dogremnie wyczkaśnie!*

(S. Lem, *Cyberiada*)

KOHERENCJA

Spójność semantyczna
(globalna) tekstu.

JAK DZIAŁA KOHERENCJA?

Jest to semantyczna spójność tekstu,
leżącą u podstaw kohezji,
wskazująca na konstytutywne
struktury związków pojęciowych lub
kognitywnych wykreowanych
w tekście.

Dwanaście lat więzienia

Londyn, 10 kwietnia

Mieszkaniec Brighton został skazany w Londynie na dwanaście lat więzienia za udział w morderstwie. Ofiara została śmiertelnie ranna podczas zeszłorocznej strzelaniny w restauracji w Winchester.

MORDERCA

- Mieszkaniec Brighton

OFIARA

- Ofiara strzelaniny

NARZĘDZIE

- Pistolet

MOTYW

- ?

MIEJSCE ZBRODNI

- Restauracja w Winchester

CZAS

- Ubiegły rok

KARA

- 12 lat więzienia

WYZNACZNIKI KOHERENCJI

Jedność nadawcy i odbiorcy.

Założona wiedza odbiorcy.

Jedność tematyczna.

BO TS'UJ-I

Okrywam dzban,
rozlewam do czar

Sok jaspisowy.

JASPIŚ

Funkcja
w mitologii
chońskiej.

JEDNOŚĆ TEMATYCZNA

Tekst jako całość realizuje jakiś cel komunikacyjny.

Wykładniki
jedności
tematycznej

KOREFERENCJA

TEMATYZACJA
TEKSTU

CO TO JEST KOREFERENCJA?

Zjawisko językowe polegające na odwołaniu się w tekście do określonego bytu ze świata wypowiedzi. Wyrażenia tekstowe, które odwołują się do tego samego bytu nazywamy koreferencyjnymi.

ANAFORA I KATAFORA

ANAFORA: Spotkałem Pawła na schodach z **walizką**. Nie mógł **jej** wnieść na piętro.

KATAFORA Słyszałeś już o **tym**? **Wyjeżdżam na trzy lata do Genewy!**

Ada Lovelace była z pewnością osobą nietuzinkową. Dosyć nietypowy wydaje się fakt, że córka George'a Byrona, romantycznego poety, awanturnika i skandalisty, zainteresowała się akurat matematyką. Jej matka, Annabella Milbanke, rozstała się z Byronem po roku małżeństwa, zabierając ze sobą miesięczne dziecko. Nienawiść Annabelli do poety silnie wpłynęła na jej relację z córką. Ada zniechęcana była do poezji na każdym kroku. Byron, który umarł osiem lat po jej narodzinach, nigdy specjalnie nie zabiegał o kontakt z córką. Pamięć o nim pomagała jednak młodej dziewczynie znieść upokarzające przekonanie swojej matki, że jako dziedziczka złych cech (po ojcu) na pewno przyniesie jej wstyd.

TEMATYZACJA TEKSTU

Sposób przejawiania się spójności linearnej. W tekście zachodzi tzw. *progresja tematyczna*. Tematy kolejnych zdań powtarzają informacje zawartą w rematach zdań poprzednich.

ZASADY TEMATYZACJI W TEKŚCIE

1. Temat następnej wypowiedzi jest rematem wypowiedzi poprzedniej.
2. Tematem staje się całe poprzednie wypowiedzenie.
3. Tematem następnej wypowiedzi jest też temat poprzedniej.
4. Temat wypowiedzi jest derywowany z tematu poprzedniej.
5. Tematem następnej wypowiedzi jest zestaw kilku poprzedzających wypowiedzi.

1. PROSTE LINEARNE NASTĘPTSTWO

Jeszcze w latach 60. archeolodzy odkryli w obrębie kamennego kręgu **jamy po drewnianych słupach z przepalonymi kośćmi ludzkimi.**

Jamy te (T) nie były grobami, kości wsypyano do nich w trakcie jakichś obrzędów kultowych.

2. NAWIĄZANA - KONTEKSTOWA TEMATYZACJA WYPowiedzi

Ludzie mieszkali w tym miejscu 5 tysięcy lat przed zbudowaniem słynnego kręgu z ogromnych kamieni.

Takie rewelacyjne wyniki (T) przyniosły wykopaliska prowadzone przez zespół dr. Davida Jacques'a z Open University.

3. NASTĘPSTWO Z PRZECHODNIM TEMATEM

W Jamestown w stanie Wirginia, pierwszej stałej osadzie angielskiej w Ameryce (T), 400 lat temu miały miejsce akty kanibalizmu.

Osadę (T) założono w maju 1607 roku nad zatoką Chesapeake.

4. DERYWACJA TEMATYCZNA

Wszyscy Europejczycy (T) mają wspólnych przodków.

Niemcy, Anglicy czy Polacy (T) są więc krewnymi nierzadko bliższymi niż się powszechnie sądzi.

5. NASTĘPSTWO Z ORGANIZUJĄCYM TEMATEM

Fizycy próbują rozwiązać **zagadkę powstawania błyskawic** od kilkudziesięciu lat. Fizyk Aleksandr Gurewicz z Rosyjskiej Akademii Nauk już 20 lat temu sugerował, że **błyskawice** mogą powstawać w wyniku oddziaływania promieniowania kosmicznego. Cząstki wpadają w atmosferę, niosąc ze sobą gigantyczną porcję energii, przewyższającą możliwości największych akceleratorów. Teoretycy obliczyli jednak, że do zainicjowania **błyskawic** w ten sposób potrzebna byłaby znacznie większa energia promieniowania, niż ta z jaką mamy do czynienia.

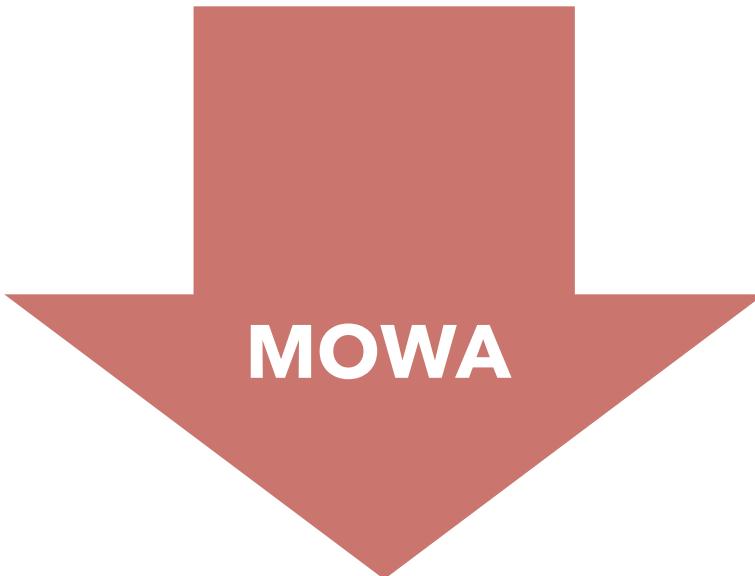
Rozwiążanie zagadki piorunów (T) przynosi praca Gurewicza, który wraz z Anatolijem Karasztinem z Instytutu Badań Radiofizycznych w Niżnym Nowgorodzie przeanalizował 3,8 tys. błyskawic z terenu Rosji i Kazachstanu.

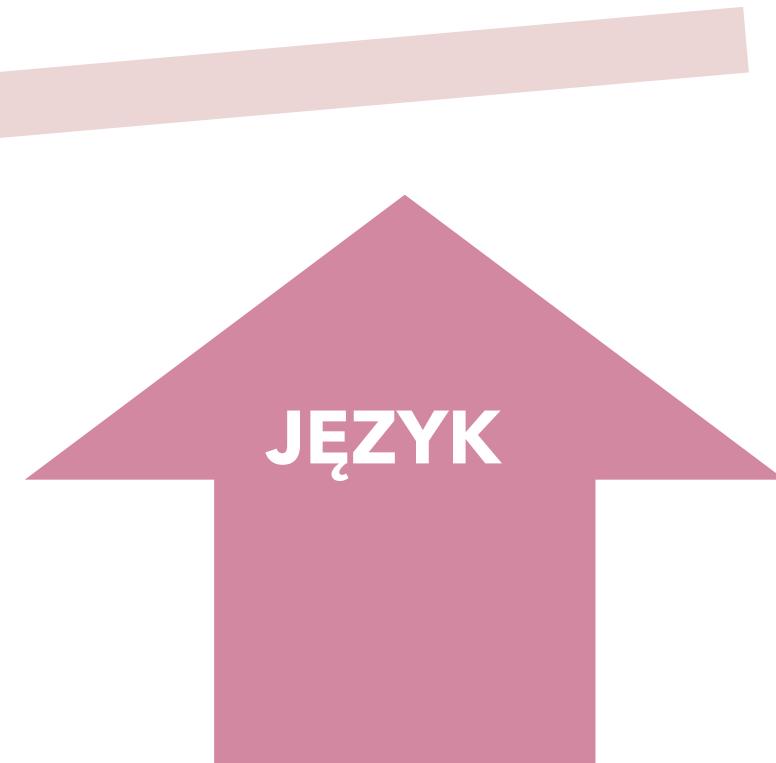
TEZA T. VAN DIJKA

Tekst jest strukturą
powierzchniową „sterowaną”
i motywowaną przez
semantyczną strukturę głęboką
- plan tekstu.

TEKST

DYSKURS

Koherencja tekstu.

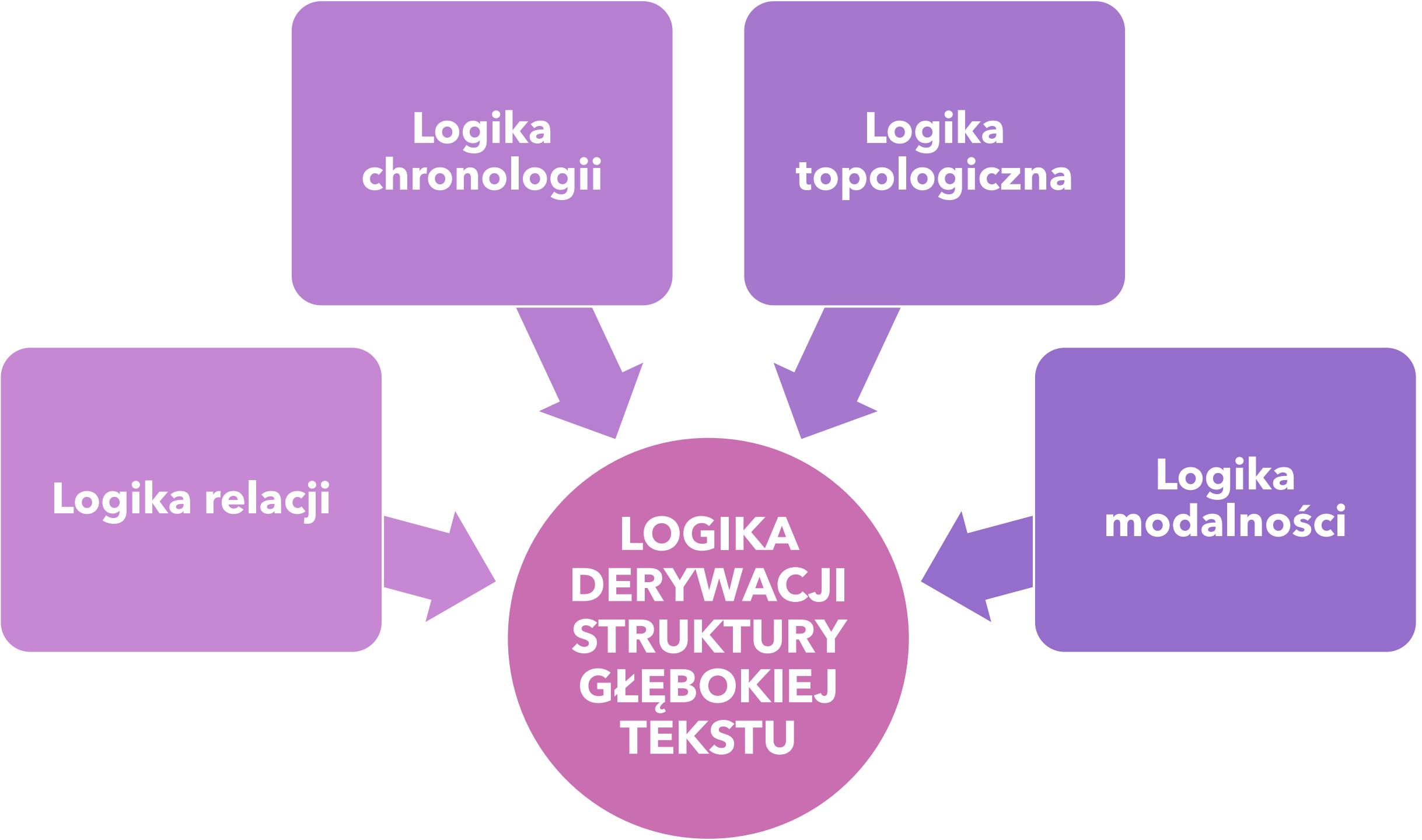
Możliwość dokonywania operacji na tekście (streszczanie, tytuł, wyciąg).

Możliwość zapamiętywania i odtwarzania treści długich tekstów.

Możliwość pisania tekstów o identycznej znaczeniowej strukturze głębokiej (np. różne wersje sceniczne i filmowe powieści).

Kawa - napój sporządzany z palonych, a następnie zmielonych lub poddanych instantyzacji ziaren kawowca, zwykle podawana na gorąco. Pochodzi z Etiopii, w Europie pojawiła się około XVI wieku. Jedna z najpopularniejszych używek na świecie i główne źródło kofeiny. Działa pobudzająco i orzeźwiająco, przyspiesza przemianę materii i zwiększa sprawność myślenia.

Witaj mi, witaj, **wonna czaro mokki!**
Kocham twą duszę, **o płynny hebanie,**
Aromatyczne pary twej **obłoki,**
Któremi buchasz w polewanym **dzbanie,**
Kiedy **kipiące** twych ziarn gotowanie
Cały glob ziemski czyni mą **dzierżawą;**
Oto spoczęłaś w białej porcelanie,
Arabskich pustyń córo, czarna **kawo!**

Antoni Lange, Kawa

OPERACJE MAKROSTRUKTURALNE W DZIELE LITERACKIM

**Transformacje
semantyczne**

Metafora

Metonimia

Personifikacja

**Transformacje
syntaktyczne**

Inwersje

Elipsy

Paralelizm
syntaktyczny

**Transformacje
fonologiczne**

Rym

Aliteracja

Metrum

Dzieło literackie często neguje integralność znakową tekstu.

GRAMATYKA „KOMPETENCJI POETYCKIEJ”

Gramatyka oparta jest na gramatyce języka ogólnego lub się z nią krzyżuje, ale nie jest jej częścią.

Istnieje jakiś system w języku ogólnym odpowiedzialny za integralność znakową tekstu.

Dziękuję za uwagę!

Plan wykładu

Polszczyzna jako język fleksyjny

Paradygmatyka fleksyjna

Kategorie gramatyczne

Syntagmatyka fleksyjna

Budowa formy fleksyjnej

Typologia morfologiczna języków

Języki izolujące

Języki
polisyntetyczne

Języki
inflektywne

Języki izolujące (analytyczne)

Formy gramatyczne tworzy się przez łączenie wyrazów pełnych (znaczących) i wyrazów pustych (wyrażających stosunki między wyrazami pełnymi), np.: język chiński **Wo-men šy čung-kuo-žen** (wo – ‘ja’, men – wskaźnik liczby mnogiej, šy – być, čung-kuo – Państwo Środka, žen – człowiek).

Języki polisyntetyczne

Wielość znaczeń jest zgramatykalizowana, wykładniki są łączone w wyrazy-zdania.

Język oneida: *gnagla'slizaks* (g – ja, -nagla – mieszkać, -sl – abstrakt, -i – werbalizacja, -zak – szukać, -s – progresywność – tłum. *Jestem w trakcie szukania wsi*)

Język chinook: *aniālōt* (a – czas teraźniejszy, -n- ja, -i- on, -ā- ona, -l- sygnalizator ukierunkowania, -ō-kierunek od, -t- dawać; tłum. *Daję go jej.*)

Języki inflektywne

Języki alternacyjne

Języki aglutynacyjne

Języki fleksyjne

Języki alternacyjne

Języki alternacyjne, np. hebrajski, arabski – formy gramatyczne są wyrażane przez alternacje samogłosek, np.: *qutala* – zabił, *qutila* – został zabity (alternacja a : i).

Języki aglutynacyjne

Formy gramatyczne tworzy się przez dołączaniu do morfemu rdzennego afiksów, z których każdy pełni tylko jedną funkcję gramatyczną, np. język turecki **evlerin** – ev – dom, *ler* – lm, *in* – Dop (domów).

Języki fleksyjne

Formy gramatyczne są tworzone za pomocą afiksów fleksyjnych (tzw. końcówek) pełniące kilka funkcji gramatyczno-syntaktycznych, np. w formie *domów* końkówka **-ów** pełni funkcję dopełniacza i liczby mnogiej.

Do języków fleksyjnych należy m.in. język polski. W przeszłości wszystkie języki indoeuropejskie były językami fleksyjnymi, obecnie jest to typ rzadki.

Fleksja

Dział gramatyki
zajmujący się
zagadnieniami
związanymi z odmianą
form wyrazowych.

Paradygmatyka fleksyjna

Klasyfikuje formy wyrazowe pomiędzy leksemami.

Porządkuje je w paradygmatach.

Wyodrębnia kategorie fleksyjne, ze względu na które są zróżnicowane formy wyrazowe należące do jednego leksemu.

Paradygmat fleksyjny
uporządkowany zbiór
form fleksyjnych
danego leksemu.

Co to znaczy, że wyraz się odmienia?

Wyrazy nieodmienne mają w swoim paradygmacie tylko jedną formę, np. *i*, *ale*, *do*, *kiedy*, *gdzie* (czasem występują warianty fonetyczne, np. *w*, *we*, *z*, *ze*, ale nie są to formy fleksyjne).

Wyrazy odmienne to takie, które mają w swoim paradygmacie więcej niż jedną formę wyrazową.

	Liczba pojedyncza	Liczba mnoga
Mianownik	<i>stół</i>	<i>stoły</i>
Dopełniacz	<i>stołu</i>	<i>stółów</i>
Celownik	<i>stołowi</i>	<i>stołom</i>
Biernik	<i>stół</i>	<i>stoły</i>
Narzędnik	<i>stołem</i>	<i>stołami</i>
Miejscownik	<i>stole</i>	<i>stołach</i>
Wołacz	<i>stole</i>	<i>stoły</i>

Synkretyzmy w paradygmacie

Niektóre formy wyrazowe danego leksemu (o innej funkcji gramatycznej) wyglądają tak samo. Takie formy nazywamy synkretycznymi.

Przypadek	Liczba pojedyncza	Liczba mnoga
M.	matka	matki
D.	matki	matek
C.	matce	matkom
B.	matkę	matki
N.	matką	matkami
Msc.	matce	matkach
W.	matko	matki

Paradygmat fleksyjny niezupełny (defektywny)

Zbiór form
fleksyjnych, które
przysługują danemu
leksemowi, jest
uboższy niż u innych
leksemów z tej
samej klasy.

Przypadek	Liczba pojedyncza	Liczba mnoga
M.	młodzież	-
D.	młodzieży	-
C.	młodzieży	-
B.	młodzież	-
N.	młodzieżą	-
Msc.	młodzieży	-
W.	młodzieży!	-

Inne przykłady

popłuczyny - brak liczby mnogiej

widać – brak form osobowych

powinien – brak bezokolicznika

Odmiana funkcjonalna

Wyrazy, typu *kakao, kiwi, atelier* są odmienne funkcjonalnie, mają całkowity synkretyzm form w całym paradygmacie, por.:

To jest kakao.

Nie kupiłam kakao.

Przyglądał się kakao.

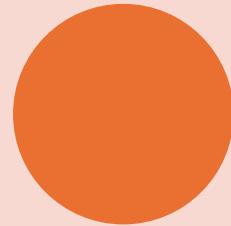
Pił kakao.

Zrobił ciasto z kakao.

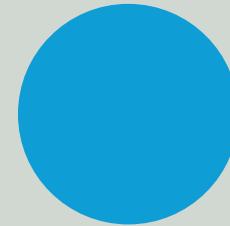
Myślał o kakao.

Uwielbiam cię, o kakao!

Typy odmiany

Koniugacja – odmiana oparta na kategorii czasu, trybu oraz osoby.

Deklinacja – odmiana oparta na kategorii przypadka.

Formy syntetyczne i analityczne

Formy fleksyjne zawierające słowo posiłkowe lub pisany oddziennie afiks fleksyjne to formy analityczne (złożone), np. *będę pracowała, niech idzie*.

Formy fleksyjne bez słowa posiłkowego lub afiksu to formy syntetyczne (proste), np. *pracuję, idź*.

Przykłady wyrazów odmiennych tylko analytycznie

- Leksemy, typu WIDAĆ, SŁYCHAĆ, TRZEBIA, WARTO odmieniają się tylko analytycznie, tzn. w sposób złożony:
- W oddali **było widać** morze.
- Czy stąd **będzie widać** Tatry?

Formy fuzyjne (fleksyjne) i aglutynacyjne w polszczyźnie

pisz-e-(sz) –
końcówka fleksyjna
zawiera informacje
o osobie i liczbie

pis-a-ł-a-ś – morfem
-ł- wskazuje na
czas, końcówka –ś
na osobę

Końcówki ruchome

Rodzina końcówek –E(M): -em, -eś, -Ø, -eśmy, -eście, -Ø,
np.:

Gdzie byłeś – Gdzieżeś był?

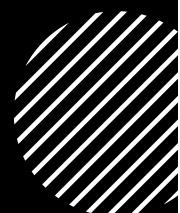
Zmęczyłam się – Alem się zmęczyła!

Jesteś głodny? Głodnyś?

Homonimia gramatyczna

Przykłady homonimii międzyparadygmatycznej

Ona nas śledzi. (ŚLEDZIĆ)
Nie lubił śledzi. (ŚLEDŹ)

Mieli jutro wyjechać. (MIEĆ)
Mieli kawę w młynku. (MIELIĆ)

Dryfował w próżni. (PRÓŻNIA)
Byli bardzo próżni. (PRÓŻNY)

Kategoria gramatyczna

Element systemu gramatycznego języka, oparty na regularnej i powtarzalnej opozycji form gramatycznych leksemów, np. formy

dom : dom-y

przeciwstawiają się sobie w ramach kategorii liczby.

Kategorie gramatyczne

fleksyjne

klasyfikujące

Kategorie fleksyjne

- Leksem przybiera różne wartości danej kategorii, odmienia się według danej kategorii, np. *piszę* : *pisziesz* : *pisze*; *pies* : *psa* : *psu*.
- Wartość danej kategorii dla form wyrazowych danego leksemu jest zmienna, np. *psa* - dopełniacz, liczby pojedynczej.

Kategoria klasyfikująca

- Wartość kategorii klasyfikującej jest dla danego leksemu niezmienna, ta sama wartość przysługuje wszystkim formom danego leksemu.
- Leksem się nie odmienia przez daną kategorię.
- Leksem wchodzi w opozycję z innymi leksemami, którym przysługują inne wartości danej kategorii, np. *fotel* (rodzaj męski) : *sofa* (rodzaj żeński) : *biurko* (rodzaj nijaki).

Podział syntaktyczny kategorii

syntaktycznie
niezależne

syntaktycznie
zależne

syntaktycznie
determinujące

syntaktycznie
niedeterminujące

Kategorie niezależne i zależne syntaktycznie

- **Kategorie niezależne** - na wartość danej kategorii nie ma wpływu żaden inny element zdania, np. czas formy czasownika zależy wyłącznie od nadawcy wypowiedzi.
- **Kategorie zależne** – wartość danej kategorii jest wymuszana przez inny element zdania, np. liczba czasownika w funkcji orzeczenia jest wymuszana przez formę podmiotu, np. *Dzieci spały*.

Kategorie determinujące i niedeterminujące syntaktycznie

- Kategorie determinujące wpływają na formę innych elementów w zdaniu, np. rodzaj rzeczownika wymusza rodzaj podzielnego przymiotnika i czasownika - *Mały chłopiec spał*.
- Kategorie niedeterminujące nie mają wpływu na inne elementy zdania, np. czas czasownika nie jest kategorią determinującą.

Klasyfikacja semantyczna kategorii

kategorie
nominatywne

kategorie
tekstowe

Kategorie semantyczne i asemantyczne

Kategorie nominatywne – odnoszą się do świata pozajęzykowego, np. czas i aspekt czasownika.

Kategorie tekstowe – sygnalizują związki składniowe, np. rodzaj przypadek.

Syntagmatyka fleksyjna

Zajmuje się
budową formy
fleksyjnej.

Forma wyrazowa

temat
fleksyjny

flektyw

Temat fleksyjny

Wykładnik znaczenia
leksykalnego formy fleksyjnej.

Jest wspólny dla wszystkich form
wyrazowych danego leksemu.

Przypadek	liczba pojedyncza	liczba mnoga
Mianownik	grusz-a	grusz-e
Dopełniacz	grusz-y	grusz-Ø
Celownik	grusz-y	grusz-om
Biernik	grusz-ę	grusz-e
Narzędnik	grusz-ą	grusz-ami
Miejscownik	grusz-y	grusz-ach
Wołacz	grusz-o	grusz-e

Alternatywy tematu

Miedzy postaciami tematu mogą się pojawić różnice fonologiczne.

AGAT

- Tematy oboczne: *agat-*, *agaci-*
- Alternacja spółgłoskowa *t* : *ci*

przypadek	liczba pojedyncza	liczba mnoga
Mianownik	agat-Ø	agat-y
Dopełniacz	agat-u	agat-ów
Celownik	agat-owi	agat-om
Biernik	agat	agat-y
Narzędnik	agat-em	agat-ami
Miejscownik	agaci-e	agat-ach
Wołacz	agaci-e	agat-y

- drog-
- drog'-
- drodz-
- dróg-
- ALTERNACJE
- o : ó
- g : g' : dz

	Lp.	Lm.
Mianownik	drog-a	drog-i
Dopełniacz	drog-i	drób-∅
Celownik	drodz-e	drog-om
Biernik	drog-ę	drog-i
Narzędnik	drog-ą	drog-ami
Miejscownik	drodz-e	drog-ach
Wołacz	drog-o	drog-i

Tematy supletywne

Tematy jednego leksemu są zróżnicowane nieregularnie i do siebie niepodobne.

Supletywizm częściowy: *jech-ać : jad-ę, znalez-ć : znajd-ę.*

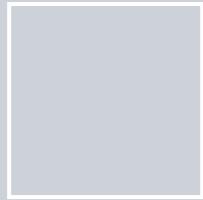

Supletywizm całkowity: *człowiek : ludzie, rok : lata.*

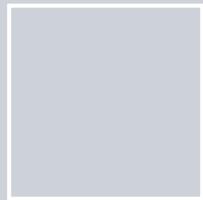
- człowiek-
- człowieki-
- ludź-
- alternacja k : k'

	Lp.	Lm.
Mianownik	człowiek-Ø	ludzi-e
Dopełniacz	człowiek-a	ludz-i
Celownik	człowiek-owi	ludzi-om
Biernik	człowiek-a	ludz-i
Narzędnik	człowieki-em	ludź-mi
Miejscownik	człowiek-owi	ludzi-ach
Wołacz	człowiek-u	ludzi-e

Tematy podstawowy i rozszerzony (wtórny, derywowany)

Odmiana danego leksemu oparta jest na temacie podstawowym oraz rozszerzonym o tzw. przyrostek tematowy.

Taka oboczność jest typowa dla czasowników, ale występuje też sporadycznie w paradygmacie rzeczowników.

Przykład: IMIĘ

Przypadek	Liczba pojedyncza	Liczba mnoga
M.	imi-ę	imi-on-a
D.	imi-eni-a	imi-on-∅
C.	imi-eni-u	imi-on-om
B.	imi-ę	imi-on-a
N.	imi-eni-em	imi-on-ami
Msc.	imi-eni-u	imi-on-ach
W.	imi-ę	imi-on-a

Flektyw

- Pojedynczy morfem fleksyjny lub ciąg morfemów fleksyjnych, np. by(**łam**).
- Morfem fleksyjny na samym końcu wyrazu to końcówka fleksyjna, np. *domk-u*, *domki-em*, *domk-ach*.

Zasoby w sieci

- Słownik gramatyczny języka polskiego
- Wielki słownik języka polskiego

Fonologia - wprowadzenie

Gramatyka opisowa języka
polskiego

Plan wykładu

Przedmiot fonologii

Podstawowe pojęcia

- Definicja fonemu
- Cecha dystynktywna
- Metoda substytucji
- Kryterium dystrybucji
- Warianty fonemów

Typologia opozycji fonologicznych

- Opozycje jednowymiarowe i wielowymiarowe
- Opozycje proporcjonalne i izolowane
- Opozycje prywatywne, ekwipotentne i gradualne

Neutralizacja opozycji

Przedmiot fonologii

Wprowadzenie do fonologii

Fonetyka

Dział nauki przyrodniczej

Bada dźwięki **MOWY** ze względu na ich właściwości fizyczne

Cel: zarejestrowanie wszystkich dających się zaobserwować **cech** dźwięków mowy

Fonologia

Dział językoznawstwa

Bada jednostki funkcjonalne **SYSTEMU** ze względu na ich własności semiotyczne

Cel: badanie **funkcji** jednostek w systemie komunikacji językowej

Przykład

Fonetyka a fonologia

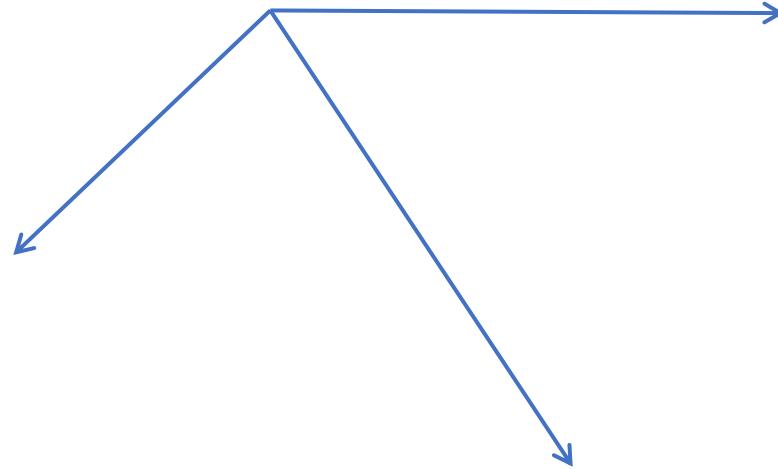

Dla fonetyki to 9 różnych glosek o innych cechach artykulacyjnych i akustycznych.

Dla fonologii to 9 WARIANTÓW tej samej, abstrakcyjnej jednostki funkcjonalnej, zwanej **FONEMEM**.

H₂O

Podstawowe pojęcia fonologii

Wprowadzenie do fonologii

Głoska

Element tekstu mówionego

Byt fizyczny – postrzegalny zmysłowo dźwięk mowy

Zbiór WSZYSTKICH cech artykulacyjnych i akustycznych, które ją charakteryzują

Może być opisana niezależnie od innych głosek i niezależnie od języka

Fonem

Element systemu językowego

Byt psychiczny -abstrakcyjny

Zbiór cech DYSTYNKTYWNYCH (istotnych, relevantnych ze względu na system)

Istnieje tylko jako element systemu, musi być opisywany w odniesieniu do innych fonemów w obrębie danego języka

Cechy dystynktywne

- Elementarne jednostki różnicujące znaczenie wyrazów.
- Fonem to wiązka cech dystynktywnych.

Cecha dystynktywna

---

cecha odróżniająca dźwięki danego języka, która pociąga za sobą różnicę w znaczeniu wyrazów, np.

---

bar : par (dźwięczność : brak dźwięczności)

---

nam : dam (nosowość : brak nosowości)

Cecha dystynktywna tworzy
opozycję fonologiczną.

**Opozycja fonologiczna
to taka różnica między
dźwiękami języka,
która jest związana
z różnicowaniem
znaczenia wyrazów.**

**Układ opozycji
fonologicznych
i ich hierarchia
składa się na
system
fonologiczny
języka.**

Opozycja kształtu

Cecha
dystynktywna,
różnicująca

- przekreślenie
- brak przekreślenia

Opozycja koloru

- Cecha dystynktywna,
różnicująca
- kolor czerwony
- kolor zielony

Metoda substytucji

Wprowadzenie do fonologii

Cechy artykulacyjne

Wybieramy głoskę do analizy.

Wyodrębniamy jej cechy fonetyczne.

Szukamy głosek, które od badanej głoski różnią się tylko jedną cechą artykulacyjną.

Pary minimalne

Budujemy wyrazy,
które różnią się
jedynie badanymi
głoskami
(substytucja).

Badane głoski nie
powinny znajdująć
się w wygłosie.

Pary minimalne

Opozycja fonologiczna

Jeśli w danym języku gloski **X** i **Y** pozwalają utworzyć tzw. *parę minimalną* - dwa wyrazy, dźwiękowo różniące się tylko tym, że w jednym wyrazie występuje gloska **X**, a w drugim – w tej samej pozycji – gloska **Y**, różnica fonetyczna między gloskami **X** i **Y** w tym języku nazywana jest **opozycją fonologiczną**.

Przykład: analiza głoski [z]

Pary minimalne

Problem

Dla pary głosek twarda i zmiękczonej: [z] : [z'] nie można utworzyć pary minimalnej, ponieważ zawsze występują w innych kontekstach.

Fonem **/z/**

Dźwięczność

Przedniojęzykowo-
zębowość

Szczelinowość

Dystrybucja głoski

Zbiór wszystkich kontekstów, w jakich głoska może wystąpić.

Typologia dystrybucji

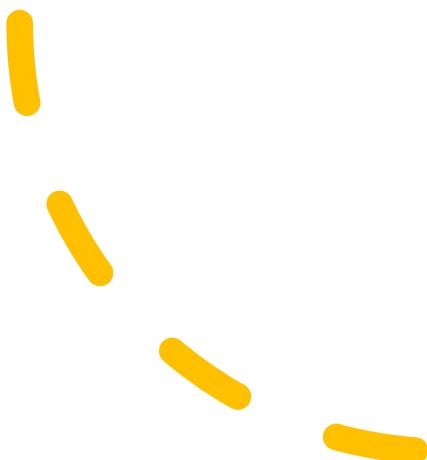
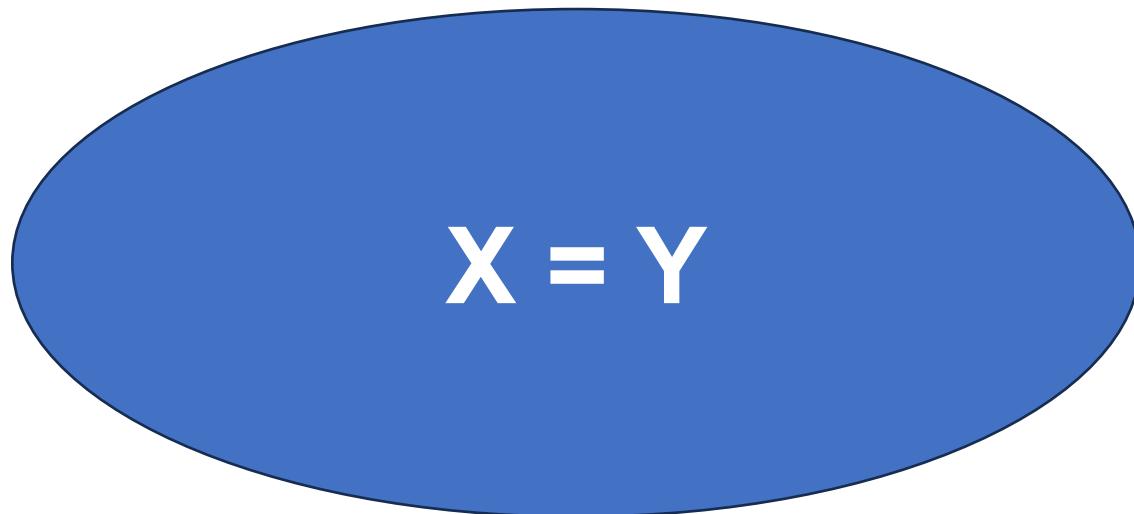
Dystrybucja identyczna

Dystrybucja krzyżująca się

Dystrybucja komplementarna (uzupełniająca)

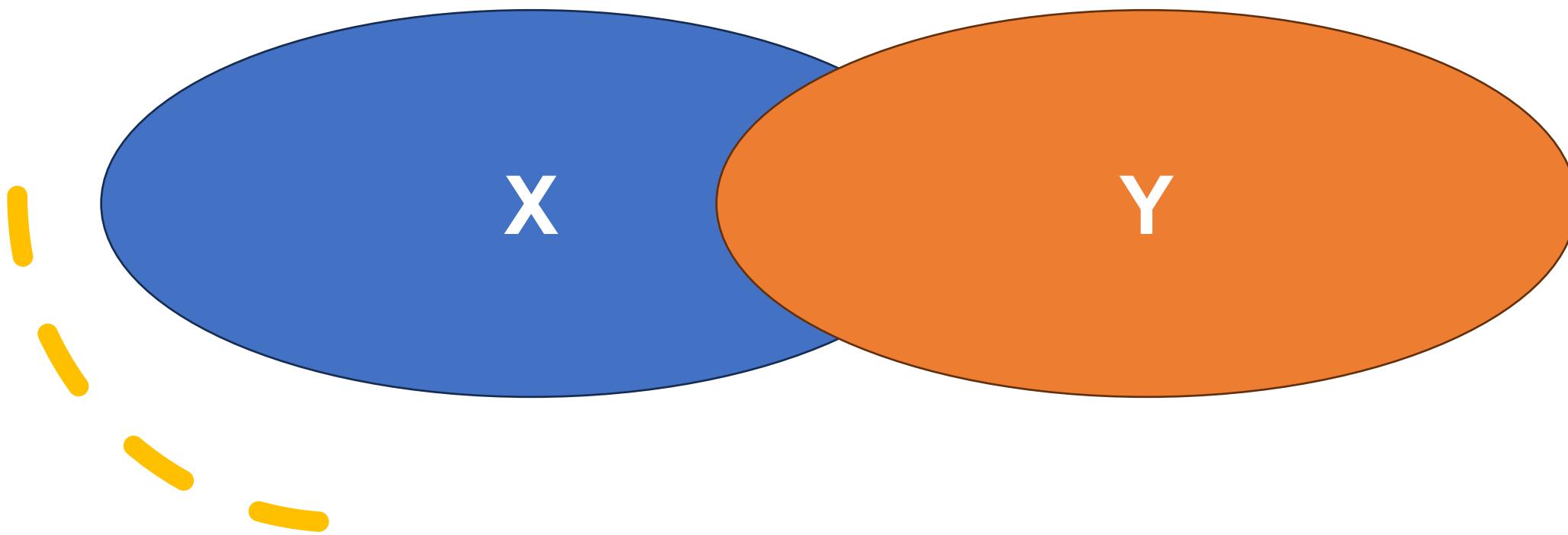
Dystrybucja identyczna

- Głoska X może wystąpić w tych samych kontekstach, w jakich występuje głoska Y.

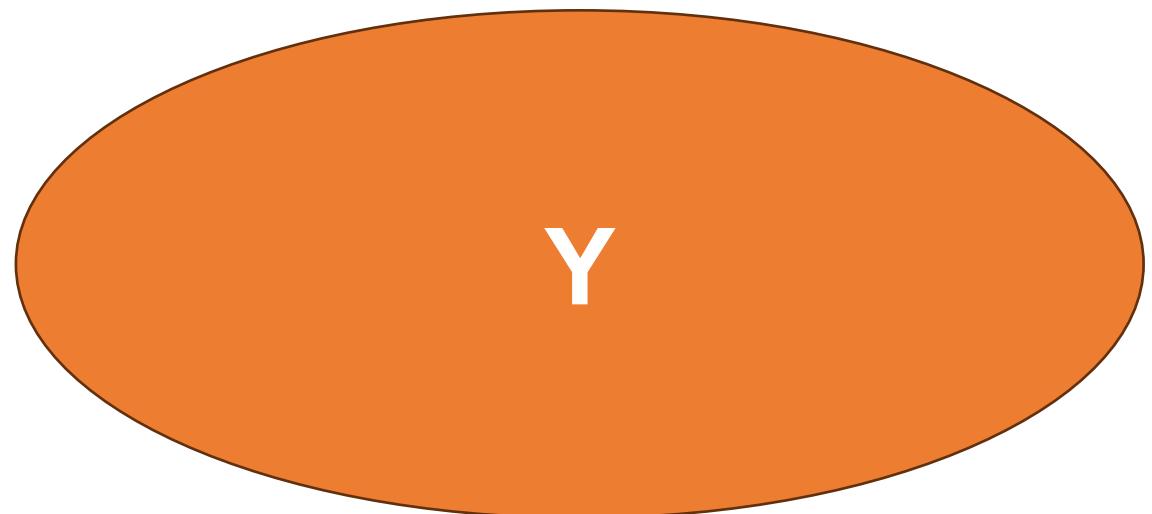
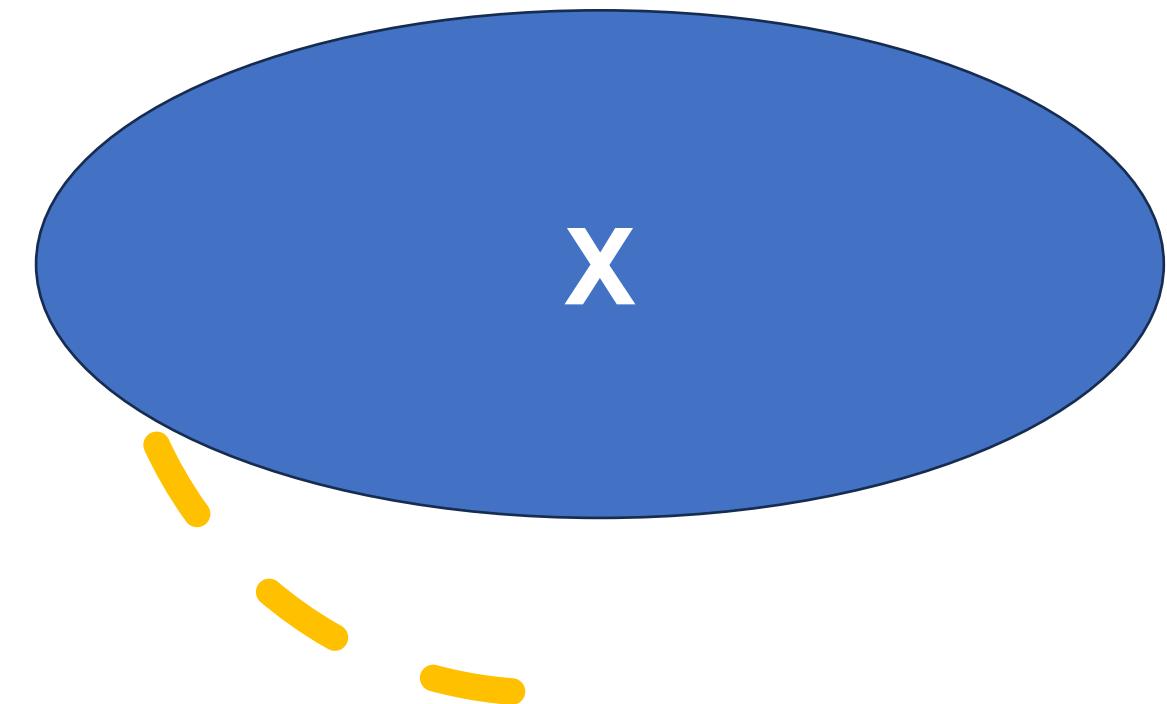
Dystrybucja krzyżująca się

- Konteksty występowania głosek X i Y mogą się częściowo pokrywać.

Dystrybucja komplementarna

- Głoski X i Y nigdy nie występują w tych samych kontekstach.

Wnioski dla analizy fonologicznej

Jeśli dwie gloski występują w dystrybucji identycznej i nie tworzą opozycji, to znaczy, że reprezentują ten sam fonem.

Jeśli dwie gloski występują w dystrybucji krzyżującej się i nie tworzą opozycji, gdy znajdują się w tym samym kontekście, to znaczy, że reprezentują ten sam fonem.

Jeśli dwie gloski wstępują w dystrybucji komplementarnej i mają ten sam zestaw cech dystynktywnych, to znaczy, że reprezentują ten sam fonem.

Fonem może reprezentować kilka głosek

- Głoski [z] oraz [z'] reprezentują ten sam fonem /z/ ponieważ występują w innych kontekstach (**dystrybucja komplementarna**) i mają **ten sam zestaw cech dystynktywnych (dźwięczność, szczelinowość, przedniojęzykowo-zębowość)**.

Zmienność cech dystynktywnych

Fonem

-
- Klasa pokrewnych fonetycznie głosek, które nie tworzą opozycji fonologicznej.

Warianty fonemu

Wariant fonemu (allofon): gloska reprezentująca dany fonem wraz z określoną dystrybucją.

Wariant podstawowy: jest swobodniejszy, występuje w większej liczbie kontekstów fonetycznych.

Wariant poboczny: występuje w ograniczonej liczbie kontekstów fonetycznych.

Przykład: analiza gloski [d]

**Pary
minimalne**

Wynik analizy

Opozycje fonologiczne

Wprowadzenie do fonologii

Podstawowe prawo językoznawstwa

Raz opozycja –
zawsze
opozycja.

Typy opozycji ze względu na ich miejsce w systemie języka

Opozycja
jednowymiarowa

Opozycja
proporcjonalna

Opozycja
wielowymiarowa

Opozycja
izolowana

Opozycja jednowymiarowa

Podstawa danej opozycji (czyli cechy wspólne) przysługuje tylko jednej parze fonemów

/d/ : /t/
{zwartość,
przedniojęzykowość}

Opozycja wielowymiarowa

Zespół cech wspólnych przysługuje też innym fonemom

/f/ : /s/
{szczelinowość,
bezdźwięczność}

Opozycja proporcjonalna

Stosunek między członami jest powtarzalny

/d/ = /b/ = /z/
/t/   /p/   /s/ ...

Opozycja izolowana

Dotyczy tylko jednej pary fonemów

/r/ : /l/

Typy opozycji ze względu na stosunek między jej członami

Opozycja prywatywna

Opozycja ekwipolentna (równorzędna)

Opozycja gradualna (stopniowa)

Opozycja prywatwna

- Jeden z członów ma wszystkie cechy dystynktywne członu drugiego łącznie z jakąś dodatkową cechą fonologiczną.

Opozycja prywatwna

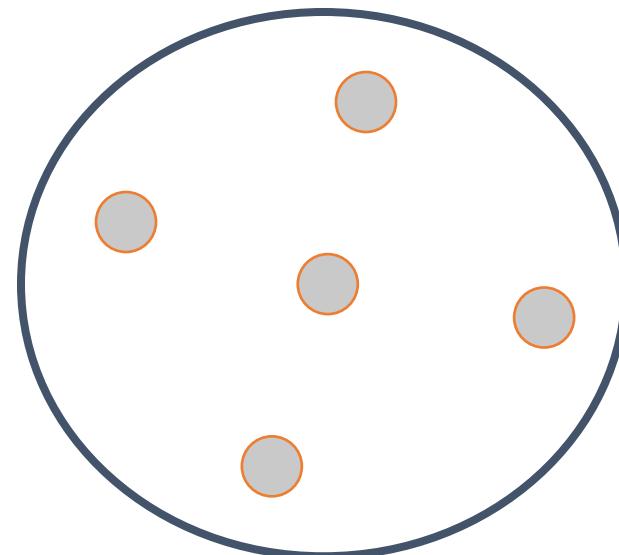
Opozycja prywatwna to opozycja ILOŚCIOWA.

Fonemy różnią się ilością cech, np. fonem /b/ ma cechę dźwięczność, fonem /p/ nie ma tej cechy.

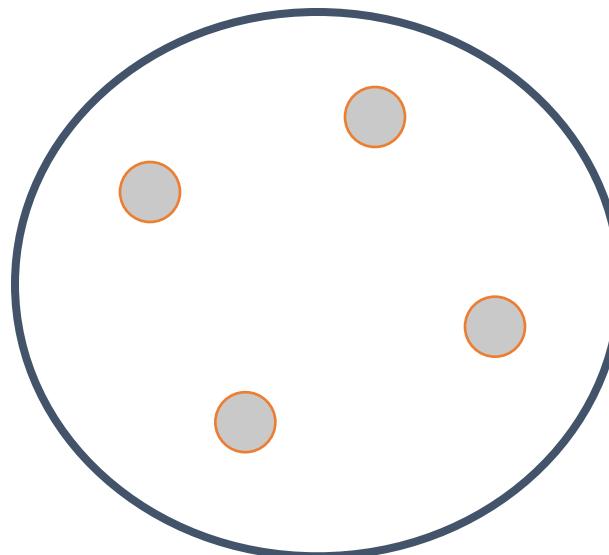
Opozycja prywatwna dotyczy dźwięczności i nosowości.

Opozycja prywatwna

Fonem /b/

Fonem /p/

Np. [b] : [p] lub [b] :[m]

Opozycja ekwipolentna

- Oba człony są równorzędne jeśli chodzi o liczbę cech dystynktywnych, ale jedna z nich różni się jakością.
-

Opozycja ekwipolentna

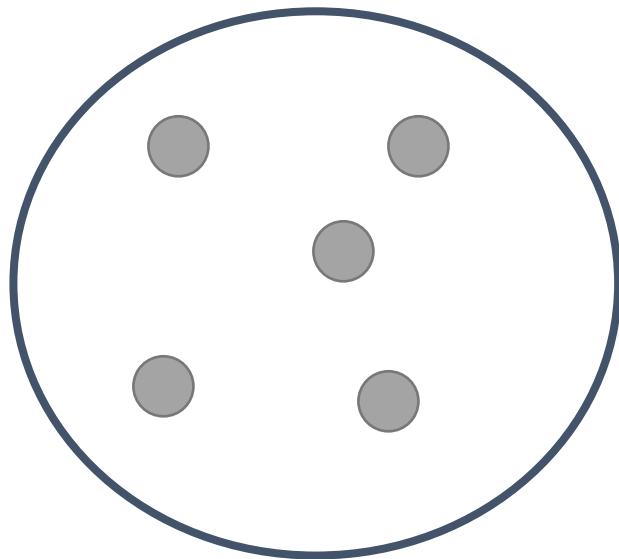
Opozycja ekwipolentna to opozycja JAKOŚCIOWA.

Dane fonemy mają daną cechę, ale ma ona inną wartość, np. fonemy /b/ i /g/ mają cechę „miejscie artykulacji”, ale /b/ ma wartość „dwuwargowość”, a /g/ ma wartość „tylnojęzykowość”.

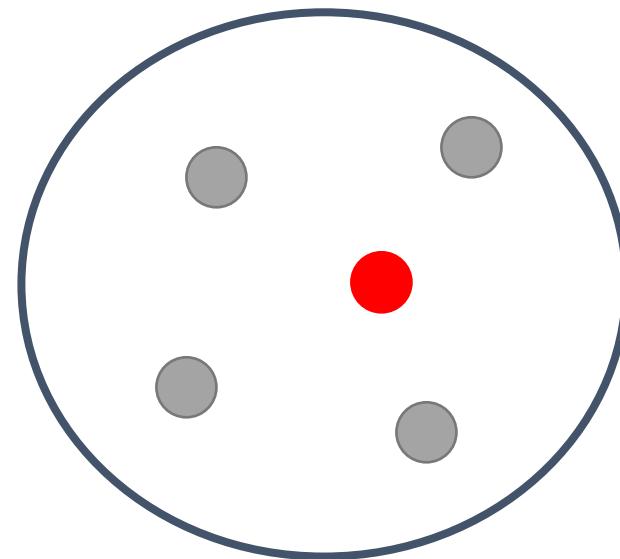
Opozycja ekwipolentna dotyczy miejsca artykulacji i sposobu artykulacji.

Opozycja ekwipolentna

Fonem /b/

Fonem /g/

Np. /b/ : /g/ lub /d/ : /z/

Opozycja gradualna

-
- Jest co najmniej trójczłonowa, jej człony różnią się stopniem natężenia danej cechy.

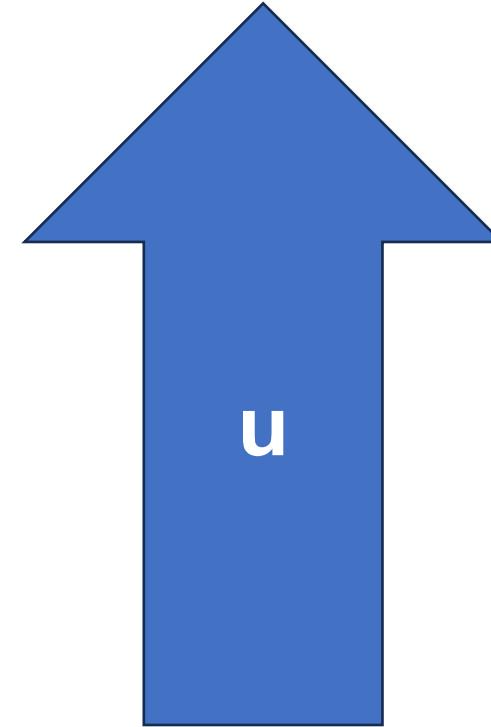
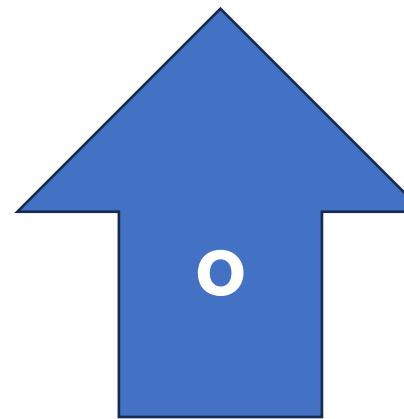
Opozycja gradualna

Opozycja gradualna dotyczy STOPNIA natężenia danej cechy.

Dane fonemy mają daną cechę, ale ma ona inne natężenie, np. wysokość: [a] niska, [o] średnia, [u] wysoka

Opozycja gradualna dotyczy wyłącznie samogłosek.

Opozycja gradualna

Fonologia – rys historyczny

Wprowadzenie do fonologii

Szkoła kazańska (XIX)

Szkoła praska (I poł. XX w.)

- Mikołaj Trubiecki i Roman Jakobson: stworzyli funkcjonalną definicję fonemu jako abstrakcyjnej jednostki różnicującej znaczenia wyrazów oraz dokonali szczegółowej klasyfikacji wariantów fonemów.
- Stworzyli pojęcie opozycji fonologicznych, które opisali i uporządkowali.
- R. Jakobson rozwinął teorię binarnych cech dystynktywnych i zdefiniował fonem jako ich wiązkę, co zainspirowało badania innych poziomów języka.

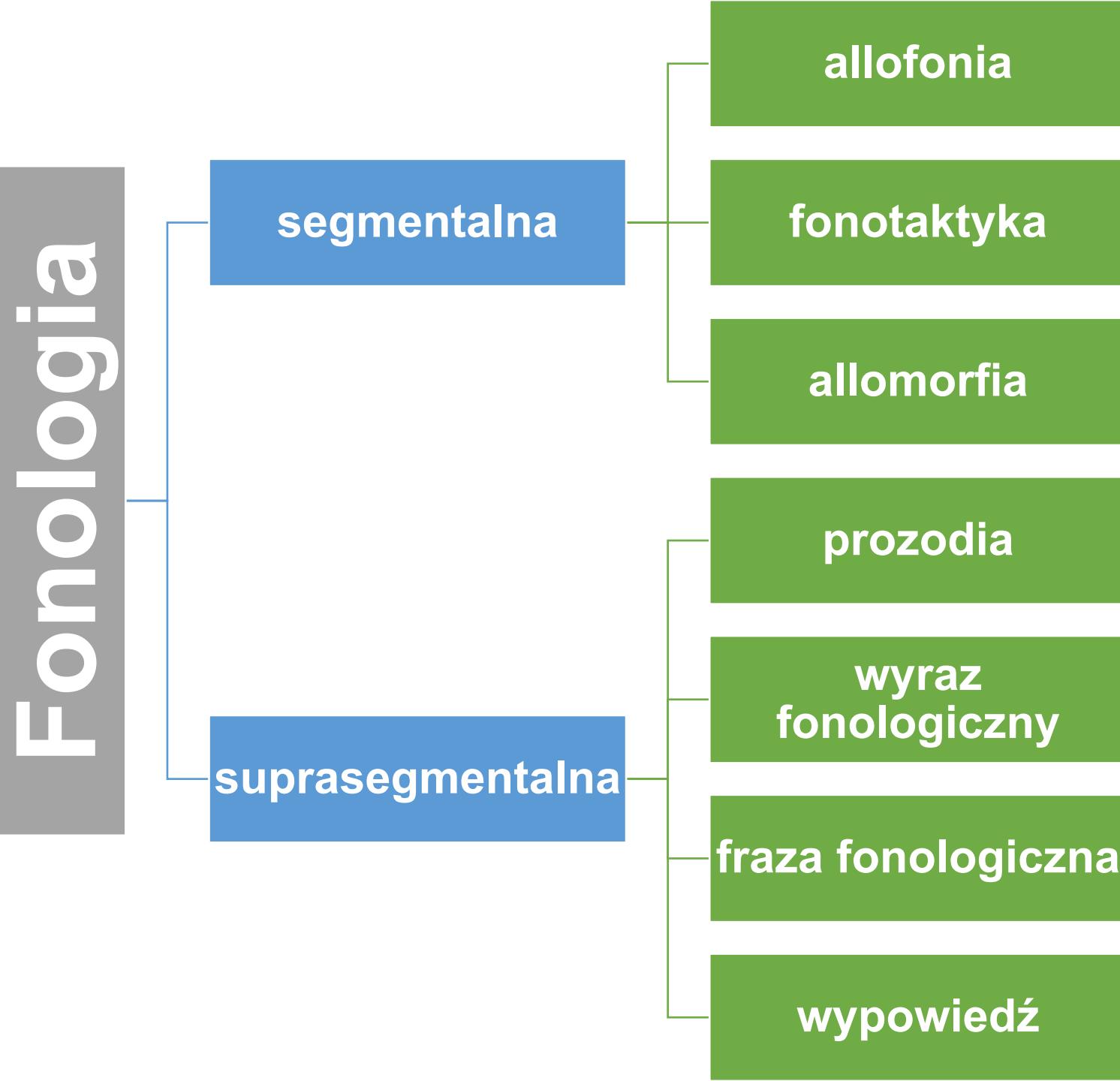
Strukturalizm amerykański (dystrybucjonizm)

Twórca amerykańskiego strukturalizmu był Leonard Bloomfield. Celem badań dystrybucjonistów było ustalenie zbioru (inwentarza) fonemów danego języka, ich klasyfikacja, dystrybucji oraz wariantów.

Działy fonologii

Wprowadzenie do fonologii

Fonologia

Allofonia

Bada wariantywność fonemów, czyli jakie głoski je reprezentują w zależności od kontekstu.

Fonem samogłoskowy/o/ ma 4 warianty: alofon średni, tylny, zaokrąglony, np. *oko*; allofon średni, tylny, podwyższony, np. *ciocia*; allofon średni, tylny unosowany, np. *ona*; allofol średni, tylny podwyższony, unosowany, np. *zionie*.

Fonotaktyka

- Zajmuje się zasadami restrykcjami dotyczącymi występowania pojedynczych fonemów i łączenia ciągów fonemów w obrębie wyrazu, morfemu lub sylaby.
-

Allomorfia

- Bada zmiany, jakim podlegają fonemy w obrębie jednego morfemu, w różnych kontekstach.
-

**Przykład
allomorfii**

Przykłady ograniczeń fonotaktycznych w polszczyźnie

Żaden polski wyraz nie zaczyna się od samogłoski [y].

W wygłosie absolutnym nie mogą wystąpić głoski dźwięczne, niesonorane.

Niemozliwe są połączenia fonemów: *jr, *mb, *pk, *bg, *tp, *nd, *gg, itp.

Po spółgłoskach prepalatalnych i po [l] nigdy nie występuje [y].

Po spółgłoskach twardych nigdy nie pojawia się [i].

Podsumowanie

- Fonologia bada byty abstrakcyjne, mentalne (inaczej niż fonetyka).
- Fonem istnieje tylko jako element w systemie opozycji.
- Fonem nie ma znaczenia, ale różnicuje znaczenia wyrazów.
- Fonem jest definiowany jako wiązka cech dystynktywnych lub jako klasa głosek między którymi nie ma opozycji fonologicznej.
- Podstawowe prawo językoznawstwa – raz opozycja – zawsze opozycja. Wystarczy wskazać jedną parę minimalną, aby udowodnić opozycji fonologicznej.

Wprowadzenie do słowotwórstwa

Gramatyka opisowa języka
polskiego

Plan wykładu

Podstawowe pojęcia słowotwórstwa

- Pojęcie *derywatu*
- Pojęcie *podstawy słowotwórczej*
- Pochodność (motywacja)

Człony derywatu

- Pojęcie *tematu słowotwórczego i formantu*
- Derywaty proste i złożone
- Typologia formantów
- Funkcja formantów

Kategoria i typ słowotwórczy

Funkcja formantu: zmiany semantyczne w derywacie

1

Bada wyrazy (leksemy)
pochodne (derywaty
słowotwórcze, formacje
słowotwórcze).

2

Analizuje ich budowę
wewnętrzna w odniesieniu do
innych leksemów.

Słowotwórstwo

Diachroniczne (bada genezę derywatów, ich rozwój historyczny, dzieje całych klas słowotwórczych)

Synchroniczne (opisuje relacje formalne i semantyczne danego derywatu względem wyrazu lub wyrazów, które istnieją we współczesnej polszczyźnie)

Co to jest derywat?

Wprowadzenie do słowotwórstwa

Derywat (wyraz pochodny, wyraz motywowany)

Leksem, który znaczeniowo (lub składniowo) oraz formalnie wywodzi się od innego leksemu, tzn. leksem, w którego znaczeniu i formie (temacie fleksyjnym lub jego części) zawarte jest znaczenie, a także forma innego leksemu, zwanego podstawą słowotwórczą (bazą słowotwórczą).

Przykład

- bieg | acz «ktoś, kto biega»
- bieg | (a)

Co nie jest derywatem?

Wyraz *słonina* nie spełnia wymogu semantycznego, bo to nie jest 'mięso słonia' (por. *wołowina, cielęcina, konina*).

Wyraz *źrebię* nie spełnia wymogu formalnego, bo nie dziedziczy żadnego elementu z nazwy gatunkowej (por. *kocię, tygrysię, kaczę*).

Wyraz *warzywo* nie spełnia wymogu formalnego, ponieważ we współczesnej polszczyźnie nie używa się już czasownika *warzyć*.

Co to jest podstawa słowotwórcza?

Wprowadzenie do słowotwórstwa

Podstawa słowotwórcza

Podstawa słowotwórcza (wyraz motywujący, wyraz fundacyjny, baza słowotwórcza) to leksem od którego dany derywat pochodzi.

Co może być
podstawą
słowotwórczą?

Rzeczowniki, np. *brodacz* ← *broda*

Przymiotniki, np. *wesołek* ← *wesoły*

Czasowniki, np. *palacz* ← *palić*

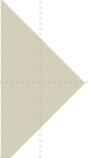
Liczebniki, np. *dwójka* ← *dwa*

Zaimki, np. *tykać* ← *ty*

Przysłówki, np. *wczorajszy* ← *wczoraj*

Wykrzykniki, np. *ochać* ← *och*

Spójniki, np. *gdybać* ← *gdyby*

Podstawa związana

- Nie da się wskazać dla derywatu jednej podstawy, ale wiąże się on z grupą innych leksemów, które zawierają wspólny rdzeń.

Przykład

Czasowniki zamknąć : *odemknąć, przymknąć, domknąć* (np. drzwi).

Podstawą nie jest tutaj czasownik *mknąć*, ponieważ oznacza on 'szybko się przemieszczać'.

Pochodność i motywacja

Wprowadzenie do słowotwórstwa

Pojęcie pochodności

Pochodność (MOTYWACJA) derywatu to stosunek między wyrazem podstawowym (podstawą słowotwórczą) a wyrazem pochodnym (derywatem).

Określa, który wyraz wyznacza formę i znaczenie innego wyrazu.

Np. wyraz *biegać* wyznacza formę i znaczenie wyrazu *biegacz* ('ten, który biega'), wyraz *rudy* wyznacza formę i znaczenie wyrazu *rudzielec* ('ktoś, kto ma rude włosy').

Kierunek motywacji

Derywat (wyraz pochodny) jest:
bardziej złożony semantycznie
od podstawy (np. *książka* →
księgarnia ‘miejsce, gdzie kupuje
się książki’);
bardziej złożony formalnie od
podstawy (np. *strona* → *stronica*);
wtórny syntaktycznie (np.
skoczyć → *skok*).

Wtórność syntaktyczna

Odróżnia się prymarne i sekundarne funkcje syntaktyczne danych leksemów, np. czasownik prymarnie jest orzeczeniem, rzeczownik – podmiotem lub dopełnieniem, przymiotnik – przydawką, por.:

- *Tutaj się nie pali.* (orzeczenie)
- *Palenie jest zabronione.* (podmiot)
- *Mądry człowiek mi to powiedział.* (przydawka)
- *Jego mądrość jest niezwykła.* (podmiot)

Problemy z określeniem kierunku motywacji

Motywacja wzajemna

Wielomotywacyjność

Motywacja podstawowa i towarzysząca

Motywacja równorzędna

Motywacja asocjacyjna

Zacieranie się motywacji

Motywacja wzajemna

- *komunista* ‘zwolennik komunizmu’ ↔ *komunizm* ‘ideologia wyznawana przez komunistów’
- *fryzjer* ‘ten, kto zajmuje się fryzjerstwem’ ↔ *fryzjerstwo* ‘zawód fryzjera’
- *optimista* ‘ktoś, kogo cechuje optymizm’ ↔ *optimizm* ‘cecha optymisty’

Wielomotywacyjność

Dla jednego derywatu można wskazać kilka możliwych podstaw, np.:

słomianka 'słomiana wycieraczka' lub 'wycieraczka ze słomy'

klasówka 'praca klasowa' lub 'praca pisane w klasie'

pracownia 'miejsce pracy' lub 'miejsce, gdzie się pracuje'

Motywacja podstawowa i towarzysząca

1

Wyraz najbliższy
formalnie – motywacja
podstawowa.

2

Wyraz pośrednio
związany z derywatem –
motywacja towarzysząca.

Przykład

Jeśli obie parafony dobrze oddają znaczenie derywatu, to można uznać za główną motywację podstawową, czyli wyraz najbliższy formalnie, np. **palacz** 'ten, kto pali'.

Jeśli znaczenie lepiej oddaje parafaza z wyrazem pośrednim, to wtedy uznajemy właśnie ten wyraz za podstawę słowotwórczą, np. *filmowiec* NIE 'człowiek filmowy' ALE '**człowiek zajmujący się filmem**'.

Motywacja równorzędna

Przy derywatach homonimicznych, np. *jadalny* (np. grzyb) ‘taki, który nadaje się do jedzenia’; *jadalny* (np. pokój) ‘taki, w którym się jada’

Przy derywacie wieloznaczonym, np. *rolniczy* (np. sprzęt) ‘związany z rolnictwem’; *rolniczy* (np. związek) ‘złożony z rolników’

Przy derywatach jednoznacznych, np. *kreślarnia* ‘miejsce pracy kreślarzy’ lub ‘pracownia kreślarska’

Motywacja asocjacyjna

- Dotyczy sytuacji, kiedy domniemana podstawa słowotwórcza jest wykładnikiem jakiejś drugorzędnej, niedefinicyjnej cechy denotatu danej nazwy.

Przykłady

głuszec 'ptak (który staje się „głuchy” podczas godów)'

kawalerka 'niewielkie, jednopokojowe mieszkanie z aneksem kuchennym (wystarczające dla kawalera)'

pstrąg 'ryba (o pstryim ubarwieniu)'

jamnik 'pies (który był pierwotnie szkolony do polowania w jamach lisich)'

Zacieranie się motywacji - przyczyny

leksykalizacja

deleksykalizacja

zmiana znaczenia
podstawy
słowotwórczej

Leksykalizacja

- Derywat traci swą motywację, np. przestępca 'ten, który PRZESTĄPIŁ prawo', rzezimieszek 'ten, który RZEZAŁ MIESZKI', żelazko 'narzędzie do prasowania z ŻELAZA'.

Deleksykalizacja

- Wtórna strukturyzacja wyrazów pierwotnie niepochodnych, co prowadzi do zmiany znaczenia leksemu, np. *oportunista* jest kojarzony z postawą *opór* i rozumiany, jako ten, kto stawia opór, chociaż jest to zapożyczenie <fr. *opportuniste*, książk. «człowiek bez stałych zasad, przystosowujący się do okoliczności dla osiągnięcia osobistych korzyści».

Zmiana znaczenia podstawy słowotwórczej

- Np. *pasjonat* <fr. *passionné*

Gniazda słowotwórcze

Ze względu na motywację można wyróżnić tzw.
GNIAZDA SŁOWOTWÓRCZE.

Tworzą je derywaty , które pozostają wobec siebie w stosunku bezpośredniej lub pośredniej motywacji wraz z pierwotną, niemotywowaną podstawą słowotwórczą.

Przykład

Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego, red. M. Skarżyński i in. Kraków 2004.

Jak przebiega analiza słowotwórcza?

Wprowadzenie do słowotwórstwa

Etapy analizy słowotwórczej

Stworzenie parafrazy.

Wskazanie podstawy słowotwórczej.

Wyodrębnienie tematu słowotwórczego i formantu.

Określenie typu formantu.

Określenie kategorii i typu słowotwórczego.

Określenie typu zmiany semantycznej w derywacie (transpozycja, modyfikacja, mutacja).

Parafraza (lub peryfraza) słowotwórcza

Omówienie, krótki opis
derywatu:

- który przypomina definicję słownikową;
- jest równoznaczny ze znaczeniem derywatu;
- jest w nim użyty wyraz podstawowy.

Przykłady parafrasz

listowie ‘zbiór liści’

pustak ‘cegła **pusta** w środku’

mądrość ‘to, że ktoś jest **mądry**’

śpioch ‘ktoś, kto lubi **spać**’

bieганie ‘to, że ktoś **biega**’

lśniący ‘taki, który **lśni**’

białawy ‘taki, który jest nie całkiem **biały**’

lisi ‘związany z **lisem**’

smołować ‘pokrywać **smołą**’

przesolić ‘**solić** za dużo’

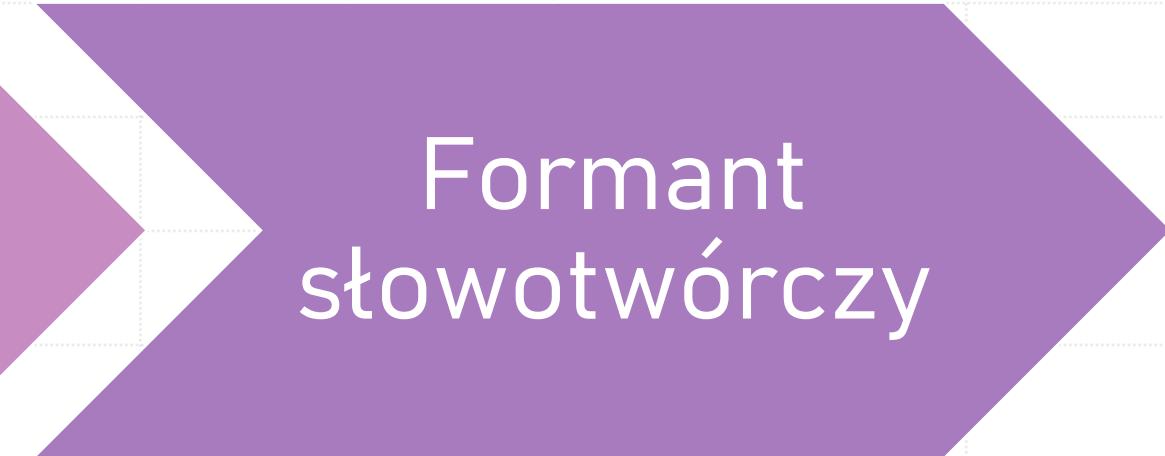
rozplakać się ‘zacząć **ptać**’

Człony derywatu

Temat
słowotwórczy

Formant
słowotwórczy

Temat słowotwórczy

Część derywatu wspólna
z podstawą słowotwórczą.

ściąg | arka

ściąg | ać

Formant słowotwórczy

Część derywatu lub jakaś cecha derywatu, która różni go od podstawy.

ściąg | arka

ściąg | ać

Temat
słowotwórczy

Formant
słowotwórczy

ściąg

arka

Derywaty proste i złożone

Istnieją derywaty, które są motywowane przez jedną podstawę oraz derywaty, które są motywowane przez dwie podstawy (derywaty złożone). W takim derywacie wyróżnia się wtedy dwa tematy słowotwórcze.

Przykład

- żyw | **o** | płot 'żywy płot'
- żyw(y) płot(∅)
- tematy słowotwórcze:
żyw- oraz -plot

Co nie wchodzi do derywatu z podstawy?

Do tematu słowotwórczego derywatu nie wchodzą morfemy fleksyjne podstawy słowotwórczej, czyli:

- 1) końcówki przypadkowe;
- 2) końcówki osobowe;
- 3) końcówka bezokolicznika;
- 4) przyrostki tematyczne czasownika.

biegacz 'ktoś, kto biega'
bieg(ać)

czytanie 'to, że się czyta'
czyt(ać)

marzyciel 'ktoś, kto lubi marzyć'
marzy(yć)

prześlad owca 'ten, kto kogoś prześladuje'
prześlad(ować)

leś-nik 'ktoś, kto pracuje w lesie' ← **LAS**

lesi(e) (miejscownik)

pij-ak 'ktoś, kto nałogowo pije alkohol' ← **PIĆ**

pij(e) (3 os. l.p.)

ps(i) 'związany z psem' ← **PIES**

ps(a) (dopełniacz)

Derywat
a forma
podstawy
słowotwórczej

Typologia formantów

Wprowadzenie do słowotwórstwa

Typy formantów

Formant

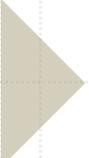
afiksalny

alternacyjny

paradygmatyczny

Formanty afiksalne

1. Prefiksy (przedrostki), np.
prze-piękny,
2. Sufiksy (przyrostki), np.
pal-acz
3. Interfiksy (wrostki), np.
żyw-o-płot
4. Postfiksy, np. przejeść **się**

Formant alternacyjny

- Derywat różni się od podstawy słowotwórczej obocznością (alternacją) fonetyczną w temacie.

Formant alternacyjny ilościowy

szpil∅ (a) 'duża szpilka'

szpilk (a) (podstawa)

formant alternacyjny ilościowy: k : ∅

Formant alternacyjny jakościowy

mięch(o) 'zgrubiale o mięsie'

mięs(o)

formant alternacyjny jakościowy: ch : s

Format alternacyjny ilościowo-jakościowy

kluch(a) 'zgrubiale o klusce'

klusk(a)

formant alternacyjny ilościowo-jakościowy: s : ch, k : Ø

Formant paradymatyczny

tłumacz «ktoś, kto tłumaczy»

tłumacz (Ø)

tłumacz (yć)

Formantem jest zmiana paradygmatu, czyli wzorca odmiany (w tym wypadku z rzeczownikowej na czasownikową).

Przykłady derywacji paradygmatycznej

CZASOWNIK → RZECZOWNIK *utarg(ować)* → *utarg(Ø)*

RZECZOWNIK → CZASOWNIK *sędzi(a)* → *sędzi(ować)*

PRZYMIOТNIK → RZECZOWNIK *biał(y)* → *biel(Ø)*

RZECZOWNIK → PRZYMIOТNIK *lis(Ø)* → *lis(i)*

PRZYMIOТNIK → CZASOWNIK *łys(y)* → *łysi(eć)*

RZECZOWNIK → RZECZOWNIK *uczony(y)* → *uczony(a)*

CZASOWNIK → CZASOWNIK *kup(ić)* → *kup(ować)*

Kategoria i typ słowotwórczy

Wprowadzenie do
słowotwórstwa

Znaczenie słowotwórcze derywatu

Relacja między funkcją formantu
a znaczeniem tematu słowotwórczego, np.

gaśnica – NARZĘDZIE czynności gaszenia

wkładka – OBIEKT czynności wkładania

suszarnia – MIEJSCE czynności suszenia

Wartość kategorialna

- Pozwala to wykryć **WARTOŚĆ KATEGORIALNĄ DERYWATU** (czyli np. narzędzie, obiekt, miejsce).

Kategoria słowotwórcza

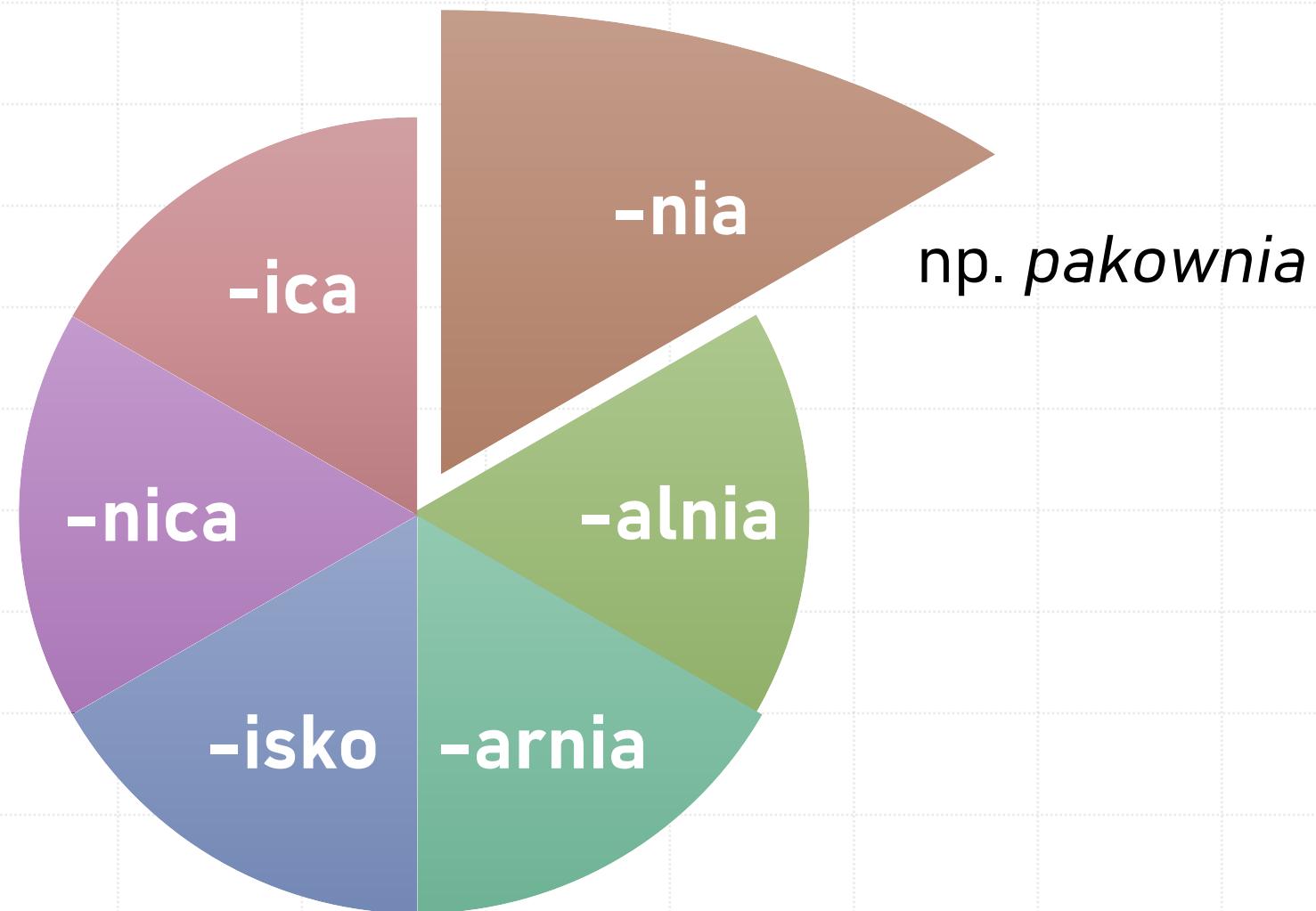
Klasa derywatów o wspólnej
wartości kategorialnej.

Typ słowotwórczy

- Podklasa derywatów o tej samej wartości kategorialnej i tym samym typie formantu.

Przykład – nazwy miejsc

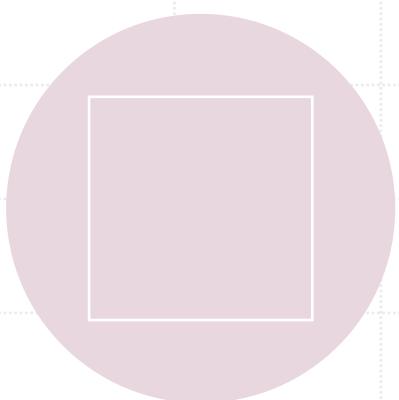

Funkcja formantu

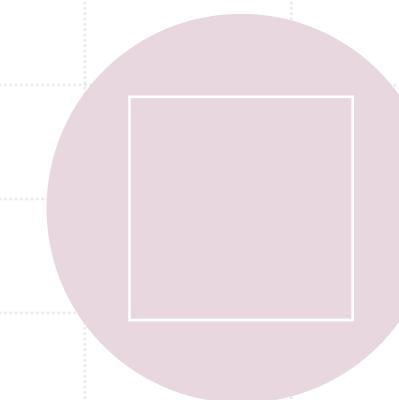
Wprowadzenie do słowotwórstwa

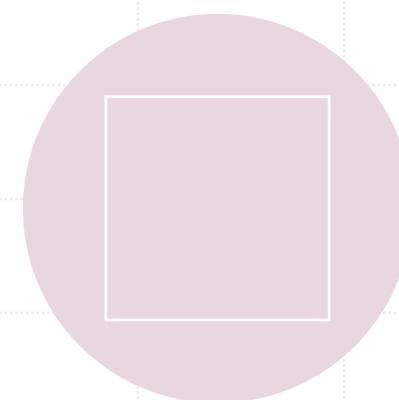
Typologia funkcji formantu

TRANSPOZYCJA

MODYFIKACJA

MUTACJA

Funkcja transpozycyjna

- Formanty przekształcają podstawę w derywat bez zmiany znaczenia, natomiast ze zmianą jego właściwości gramatycznych (następuje tylko zmiana składniowa).

Przykład

- *Jaś lubi czytać.*
- *Jaś lubi czytanie.*

Funkcja modyfikacyjna

- Formant nie zmienia własności składniowych derywatu, ani odniesienia do referenta, ale wprowadza modyfikację jego znaczenia (np. wnosi informację o wielkości przedmiotu, płci, intensywności cechy, stosunku nadawcy do referenta).

Przykład

- To mój pies.
- To mój piesek.
- To moje psisko.

Funkcja mutacyjna

- Formant zmienia znaczenie derywatu, czyli jego odniesienie do świata pozajęzykowego. Formant może też zmieniać własności składniowe derywatu.

Przykład

- kawa → kawiarnia
«miejsce, gdzie się
pija kawę»

Podsumowanie

Podajemy parafraszę dla derywatu, np. **kosiarka**
'narzędzie za pomocą którego się kosi'

Wskazujemy podstawę słowotwórczą: **KOSIĆ**

Wyodrębniamy temat słowotwórczy i formant
w derywacie: **kosi-arka**

4. Określamy typ formantu: **-arka, sufiks**

5. Podajmy funkcję formantu: mutacja

6. Określamy kategorię i typ słowotwórczy:
nazwy narzędzi czynności z formantem -arka

Wstęp do składni

Wykład z gramatyki opisowej
języka polskiego

Plan wykładu

Historia składni

Składnia jako dział jazykoznawstwa

Definicje zdania

Typologia jednostek tekstu

Składowe wypowiedzenia

Na początku było słowo. Ale zanim drugie słowo zostało do niego dodane, pojawił się problem. Wraz z nim bowiem przyszła **składnia**, coś, o co wielu się potyka.

John Simon

Składnia przedstrukturalna

(od starożytności do 1926 r.)

Składnia strukturalizmu klasycznego (1926- 1957)

A. Sechehaye, *Essai sur la
structure logique de la phrase*
1926

Składnia transformacyjno- generatywna N. Chomsky, *Syntactic Structures* 1957

Składnia logiczna

PODMIOT

ORZECZENIE

Zdanie to myśl skończona.

Dionizjusz Trak

Składnia jest autonomiczna.

Apollonios Dyskolos

ŚREDNIOWIECZE

**ZWIĄZEK
ZGODY**

**ZWIĄZEK
RZĄDU**

Ferdinand de Saussure (XX wiek)

Język jest **systemem znaków**, którego istota polega wyłącznie na związku znaczenia i obrazu akustycznego.

STRUKTURALIZM

FUNCJONALNY
(Europa)

FORMALNY
(Stany
Zjednoczone)

PRASKA SZKOŁA STRUKTURALISTYCZNA

Vilém Mathesius
TEMAT i REMAT

Noam
Chomsky
**SYNTACTIC
STRUCTURES**
1957

Składnia (gramatyka) :
urządzenie matematyczne
produkujące (generujące)
nieskończonie wiele zdań.

Podział semiotyki wg Charlesa Morrisa

Relacja między znakami: syntaktyka.

Relacja między znakiem a referentem: semantyka.

Relacja między znakiem a jego użytkownikiem: pragmatyka.

Imię samo, polskie i łacińskie pokazuje, że jest to nauka składania w jedno ciało rozłożonych członków mowy. Jużemy tę składnię dawno rozpoczęli, łącząc litery w sylaby, a sylaby w wyrazy, wyrazy w kawałki mowy; teraz nam ją kończyć trzeba, żeby mowę wrócić do jej całości.

Onufry Kopczyński
Gramatyka języka polskiego
1817

Składnia jest badaniem zasad i procesów, które prowadzą do budowania zdań poszczególnych języków. Celem syntetycznej analizy danego języka jest konstrukcja gramatyki, którą można uznać za swego rodzaju **urządzenie do produkowania zdań tego języka.**

Noam Chomsky

Składnia opisuje reguły budowania (tworzenia) wypowiedzeń z **jednostek niższego rzędu**, tzn. leksemów (jednostek słownikowych) przekształconych fleksyjnie na człony składniowe.

Renata Grzegorczykowa
Wykłady z polskiej składni

Typologia składni

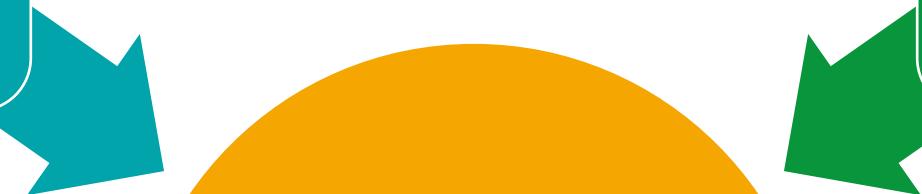

Wstęp do składni

STRUKTURALNA

SEMANTYCZNA

SKŁADNIA

SKŁADNIA SEMANTYCZNA

Reguły łączenia składników **treści**.

**Składnia
form**

**Składnia
szyku**

**Składnia
strukturalna**

SKŁADNIA FORM
reguły łączenia się
wykładowników treści

SKŁADNIA SZYKU
reguły linearności

KRYTERIA DEFINICYJNE

- REISTYCZNE
- LOGICZNE
- PSYCHOLOGICZNE
- ORTOGRAFICZNE
- FONOLOGICZNE
- PRAGMATYCZNE
- GRAMATYCZNE

Kryterium reistyczne
Człowiek *biegnie.*

Kryterium logiczne

Zdanie to sąd logiczny.

- Jan pozmywał naczynia.
  - Jan jutro pozmywa naczynia.
  - Jan nie znosi zmywać naczyń.
  - Czy Jan pozmywał naczynia?
  - Janie, pozmywaj naczynia!
  - Jan obiecuje, że pozmywa naczynia.
-

Kryterium psychologiczne

Zdanie to
przeżycie pewnej
myśli.

Kryterium ortograficzne

Zdanie to ciąg wyrazów, który rozpoczyna się wielką literą, a kończy kropką, pytajnikiem, wykrzyknikiem lub wielokropkiem.

Kryterium fonologiczne

Zdanie to ciąg wyrazów, który stanowi zamkniętą całość intonacyjną i zawiera się między dwoma dłuższymi pauzami.

Kryterium pragmatyczne

Zdanie to minimalny odcinek tekstu mówionego, po którym może nastąpić zmiana ról nadawcy i odbiorcy, bez popadania w konflikt z regułami grzeczności.

Kryterium gramatyczne

Jednostka zawierająca jako centrum **formę osobową czasownika** lub jej dystrybucyjne ekwiwalenty.

Orzeł **jest** ptakiem.

Orzeł **to** ptak.

Muszę pojechać do miasta.

Trzeba pojechać do miasta.

Wrócił i zaraz **przeprosił**.

Wrócił, żeby **przeprosić**.

Typologia jednostek tekstu

Wstęp do składni

powiadomienie

zawiadomienie

wypowiedzenie

informatyw

wykrzyknienie

zdanie

oznajmienie
(równoważnik zdania)

zdanie pojedyncze

zdanie złożone

samoistne

kontekstowe

Informatyw

Wykrzyknienie

Wykrzyknienie

Nawiązanie kontaktu
Wyrażenie emocji

Hej!

Cześć!

Jasna cholera!
Motyla noga!

Wypowiedzenie

Wypowiedzenie to zorganizowany składniowo ciąg wyrazów, który stanowi samodzielny komunikat.

JĘZYK

FONEM

MORFEM

LEKSEM

WYPOWIEDZENIE

MOWA

GŁOSKA

MORF

FORMA WYRAZOWA

WYPOWIEDŹ

wypowiedzenie

oznajmienie
(równoważnik zdania)

zdanie

oznajmienie
samoistne

oznajmienie
kontekstowe

zdanie
pojedyncze

zdanie
złożone

Oznajmienie (równoważnik zdania)

Nie zawiera formy osobowej
czasownika, ale można ją
sensownie wprowadzić.

OZNAJMIENIE KONTEKSTOWE

Bez.

Zdanie

Wypowiedzenie, które zawiera w swej strukturze osobową formę czasownika lub jej dystrybucyjny ekwiwalent.

spi

Zdanie złożone

Zawiera dwa lub więcej wypowiedzenia pojedyncze, które łączą się ze sobą w strukturę składniową wyższego rzędu.

zdanie złożone

dwukrotnie

wielokrotnie

współrzędnie

podrzędnie

Składowe wypowiedzenia

Wstęp do składni

GRUPA SKŁADNIOWA

GRUPY SKŁADNIOWE

GRUPY WSPÓŁRZĘDNE
GRUPY PODRZĘDNE
GRUPY WZAJEMNOPODRZĘDNE

LEWOSTRONNE

PRAWOSTRONNE

CENTROWE

ZAGNIEŻDŻONE

GRUPA WSPÓŁRZĘDNA

**SOK
POMARAŃCZOWY**

GRUPA PODRZĘDNA

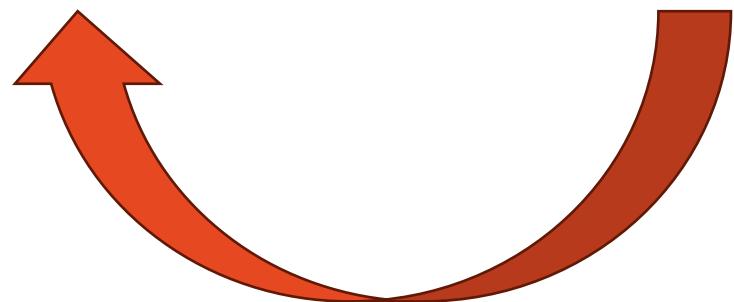
GRUPY PODRZĘDNE

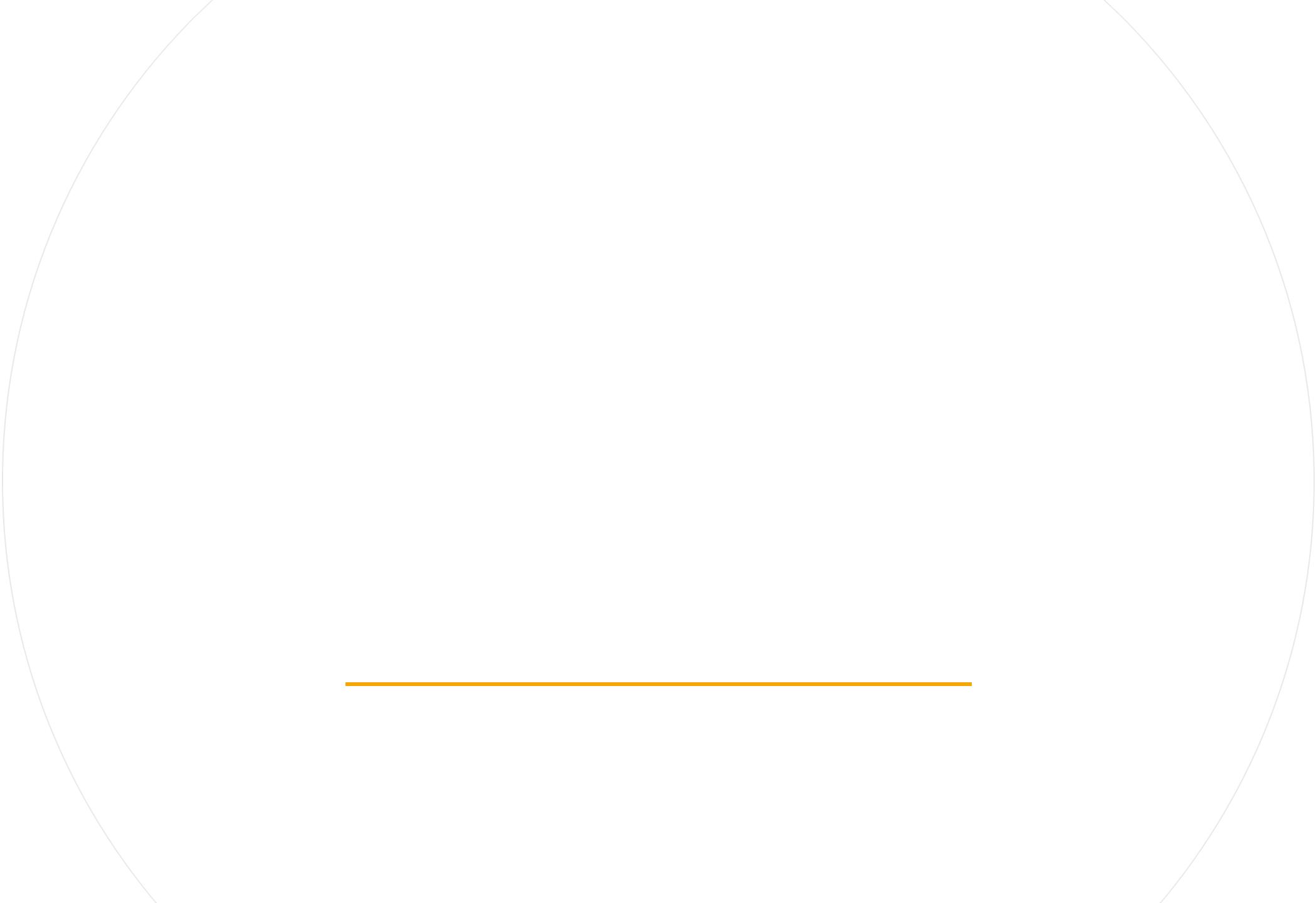
- LEWOSTRONNE
  - **samochód** siostry
  - **lekarz** okulista
- PRAWOSTRONNE
  - młodszy **brat**
  - biała **róża**
- CENTROWE
  - doskonały **znawca** fizyki
  - imieninowy **prezent** od brata
- ZAGNIEŻDŻONE
  - Koleżanka, **o której ci mówiłam**, zaczyna u nas pracę.

Grupa wzajemnopodrzędna

Dopełniacz l. mn.

TRZECH MUSZKIETERÓW

Fonetyczno-akustyczne podstawy analizy mowy

kurs wprowadzający

Czym zajmuje się fonetyka?

- ▶ **Fonetyka** – dział nauki o języku, którego przedmiotem są dźwięki mowy, czyli głoski.
- ▶ Zajmuje się:
- ▶ procesem wytwarzania dźwięków mowy, ich klasyfikacją,
- ▶ właściwościami fizyczno-artykulacyjnymi,
- ▶ wzajemnym oddziaływaniem na siebie oraz
- ▶ procesem słyszenia i rozumienia.

Działy fonetyki

- W zależności od przyjętych kryteriów opisu i klasyfikacji głosek wyróżnia się:
- **fonetykę artykulacyjną**, która bada i opisuje dźwięki mowy w oparciu o obserwacje układów i ruchów narządów mowy uczestniczących w wytwarzaniu poszczególnych głosek;
- **fonetykę akustyczną**, która bada i opisuje akustyczne cechy głosek, analizując właściwości fali dźwiękowej (PRAAT);
- **fonetykę audytywną** – zajmuje się charakterystyką dźwięków mowy od strony ich odbierania;

Fala głosowa polega na rozchodzeniu się w ośrodku sprężystym, np. powietrzu, zakłóceń, na które ucho ludzkie może reagować wrażeniem dźwięku.

Zakłócenia te polegają na wychylaniu się cząsteczek powietrza z położenia spoczynkowego i następnie powracaniu do tego położenia, tak że średnie położenie tych cząsteczek nie zmienia się. Ruch cząsteczek położonych najbliżej źródła zakłóceń udziela się kolejno cząsteczkom położonym coraz dalej od tego źródła. Wskutek tego w określonych miejscach gromadzi się w pewnych momentach więcej cząsteczek powietrza, z innych zaś miejsc cząsteczki odpływają.

- ▶ [https://pistacja.tv/film/fiz00052-fale-dzwiekowe \(1:45\)](https://pistacja.tv/film/fiz00052-fale-dzwiekowe (1:45))

Sinusoida ilustruje najprostszy rodzaj dźwięku, tzn. składający się tylko z jednego tonu. Teoretycznie taki dźwięk wydaje kamerton (gwizdanie, głosy ptaków). Maksymalne oddalenie cząsteczki drgającej od jej położenia spoczynkowego nosi nazwę **amplitudy**.

p_{ak}

Ciśnienie
atmosferyczne

p_a

Fala akustyczna

zagęszczenie
cząsteczek

rozrzedzenie
cząsteczek

Amplituda fali akustycznej

duża amplituda – dźwięk głośny
mała amplituda – dźwięk cichy

Hertz (Hz)

- Czas, w którym cząsteczka drgająca wykonuje swój pełny ruch – od momentu wychylenia z położenia spoczynkowego aż do powrotu do tegoż położenia – nosi nazwę **okresu drgania** albo tylko **okresu**.
- Liczba okresów na sekundę stanowi **częstość** albo **częstotliwość drgania**. Jednostką częstości jest 1 Hertz (1Hz to inaczej 1c/s). Częstości drgań fal głosowych: 100-200 Hz (M), 200-400Hz (K).

Akustyczne segmenty mowy

Periodyczne = quasi-periodyczne, powstają w sposób naturalny w wyniku drgań wiązadeł głosowych = dźwięki

Nieperiodyczne – powstają w kanale głosowym w miejscach, w których narządy artykulacyjne tworzą szczeliny lub zwarcia = szумy (turbulencyjne, impulsowe)

„ś”

Fonemy samogłoskowe

- Tradycyjnie samogłoski polskie ukazuje się na trójkącie.
- Zgodnie z nim:
  - [i], [y] są wysokie, przednie;
  - [e] jest średnia, przednia;
  - [a] jest niska, środkowa;
  - [o] jest średnia, tylna;
  - [u] jest wysoka, tylna.

Przekroje samogłoskowe (PL)

Samogłoska i

Samogłoska y

Samogłoska e

Samogłoska a

Samogłoska o

Samogłoska u

Samogłoski ustne

- Na trójkącie zostały zaznaczone jedynie warianty podstawowe odpowiednich fonemów samogłoskowych.
- warianty podstawowe [i], [y], [e], [a], [o], [u];
- warianty o artykulacji podwyższonej lub uprzednionej:[é], [ä], [ö], [ü], występujące w obustronnym sąsiedztwie spółgłosek miękkich, np. [pšyj äćel];
- warianty znazalizowane: [í], [ÿ], [ě], [ã], [õ], [ü], występujące w sąsiedztwie spółgłosek nosowych, np. [zãmek] oraz
- warianty znazalizowane o podwyższonej lub uprzednionej artykulacji: [ě], [ã], [õ], [ü], np. [žűńa].

Krtań

- * Wypływające z płuc powietrze umożliwia powstanie tonu krtaniowego;
- * Mechaniczna teoria wibracji wiązadeł głosowych – powietrze wypływające z płuc napotyka zaporę w postaci zsuniętych wiązadeł głosowych; pod wpływem naporu powietrza w.g. rozsuwają się, a powietrze przepływa do jam nasady; następnie wiązadła zsuwają się; ruch powtarza się cyklicznie (głoski dźwięczne);
- * Liczba zwarć wiązadeł głosowych na jednostkę czasu odpowiada częstotliwości tonu podstawowego dźwięków wytwarzanych przez człowieka (Fo)
- * Mężczyźni 100-200Hz, kobiety 200-400Hz.
- * <https://www.youtube.com/watch?v=V26WF Rf8qCs> Fałdy głosowe

Wysokość głosu – różnice zależne od płci

- * W aparacie głosowym dorosłych mężczyzn i kobiet występuje istotny dymorfizm płciowy, wpływający zarówno na źródłowe, jak i filtrujące aspekty produkcji głosu (Titze, 1994).
- * Te różnice anatomiczno-fizjologiczne skutkują szeregiem różnic akustycznych pomiędzy głosami dorosłych mężczyzn i kobiet, a w szczególności średnią podstawową częstotliwością fonacji (Fo) i częstotliwościami formantów (Childers i Wu, 1991).
- * Ogólnie rzecz biorąc, podstawowa częstotliwość dźwięku jest odwrotnie proporcjonalna do wielkości źródła, to znaczy, że dorosli mężczyźni mają zwykle głosy o niskim Fo lub niskim tonie, a dorosłe kobiety mają zwykle głosy o wysokim Fo lub wysokim tonie. Jednak ta prosta zależność nie zawsze się sprawdza.
- * Na przykład Rendall i in. (2005) wykazali, że chociaż mężczyźni mają średnio większy rozmiar ciała i niższy średni głos Fo i częstotliwość formantów niż kobiety, nie można przewidzieć Fo płci badanych na podstawie wielkości ciała.

Wysokość głosu – zależna od języka

- ▶ Różnice nie są duże, aleauważalne dla ludzkiego ucha (około połowa oktawy).
- ▶ Hipoteza = każdy język ma swoją „naturalną” wysokość, optymalną dla mowy (minimalizacja wysiłku).

Wysokość głosu – uwarunkowania kulturowe

- ▶ Dwie grupy nadawców – Japończycy, Brytyjczycy;
- ▶ Odegranie scen zapraszania kogoś, dziękowania;
- ▶ **wyraźne różnice intonacyjne ze względu na płeć** w wyrażaniu formuł grzecznościowych u osób mówiących po japońsku, które nie obowiązują w przypadku osób mówiących po angielsku.
- ▶ Japonki używają bardzo wysokiego zakresu tonów (np. 450 Hz), podczas gdy Japończycy tego nie robią,
- ▶ w języku angielskim zarówno mężczyźni, jak i kobiety używają dość wysokiego – a czasami podobnego – zakresu tonów w uprzejmych wyrażeniach. Japończycy nie przekraczają 120 Hz, podczas gdy mężczyźni anglojęzyczni tak. Kilku Brytyjczyków osiągnęło częstotliwość znacznie powyżej 200 Hz w wyrażeniach grzecznościowych.

Wysokość głosu – różnice kulturowe

- ▶ Autor eksperymentu interpretuje wyniki jako pokazujące, że zakres tonu w języku japońskim służy do wyraźniejszego uwydatniania różnic między płciami niż w języku angielskim, przynajmniej w wyrażeniach grzecznościowych.
- ▶ Japońskie oczekiwania dotyczące ról społecznych są bardziej sztywne niż normy angielskie. Wysoki ton oznacza szacunek/grzeczność, a w Japonii jest to bardziej (świadomie) związane z kobiecością.
- ▶ Japońscy mężczyźni również wydają się sygnalizować męskość niskim tonem.

Wysokość głosu – zależność od czynników socjalnych

- ▶ F0 może się różnić w zależności od dialektów, a nawet klas społeczno-ekonomicznych w obrębie danego języka.
- ▶ Badanymi było 125 brytyjskich mówców, którzy nagrali 250 próbek czytanej i spontanicznej mowy.
- ▶ Niższe średnio FO i wyższa zmienność FO oraz wolniejsze tempo symbolizują południe kraju kontra północ,
- ▶ duże miasta kontra małe miasta,
- ▶ klasę wyższą,
- ▶ średni wiek (v. młody),
- ▶ mężczyźni,
- ▶ formalność i autorytet (v. brak autorytetu lub familiarność).

Breathy voice

<http://australianlinguistics.com/phonation-modes/breathy-voice/>

<https://www.youtube.com/watch?v=9cKnUFZjs8k>

- * połączenie szeptu i fonacji modalnej;
- * małe napięcie mięśni;
- * niekompletne zamknięcie głośni – ciągły szum;
- * Fo nieco niższa niż przy fonacji modalnej
- * W niektórych języka znaczenie fonologiczne (e.g. Gujarati – Indie)

https://www.youtube.com/watch?v=ZN_rzm_6ocQI (1:49)

Jackie Kennedy

Falset (z wł. falsetto) fistuła – zwyczajowo mianem falsetu określa się rodzaj wysokiego głosu męskiego o groteskowym brzmieniu. Faktycznie oznacza jednak śpiew na niedomknietych strunach głosowych zarówno u mężczyzn, jak i u kobiet.

[Falset BG](#)

Creaky voice (vocal fry)

[Falset to](#) 5:52

[Https://www.youtube.com/watch?v=BYSZS1LaABQ](https://www.youtube.com/watch?v=BYSZS1LaABQ)

[Falset BG](#)

- * - niskie Fo (25-50Hz);
- * - nieregularne drgania

[KIM](#)

- niskie Fo (25-50Hz);
- głośnia jest dłużej zamknięta
- niż otwarta;
- wiązadła grube i ściągnięte
- nieregularne drgania
- Kim Kardashian, Katy Perry
- Może mieć znaczenie fonologiczne (e.g. Jalapa Mazatex – Meksyk)

<https://www.youtube.com/watch?v=R8mcBdBL-to>
<http://australianlinguistics.com/phonation-modes/creak-mode/>

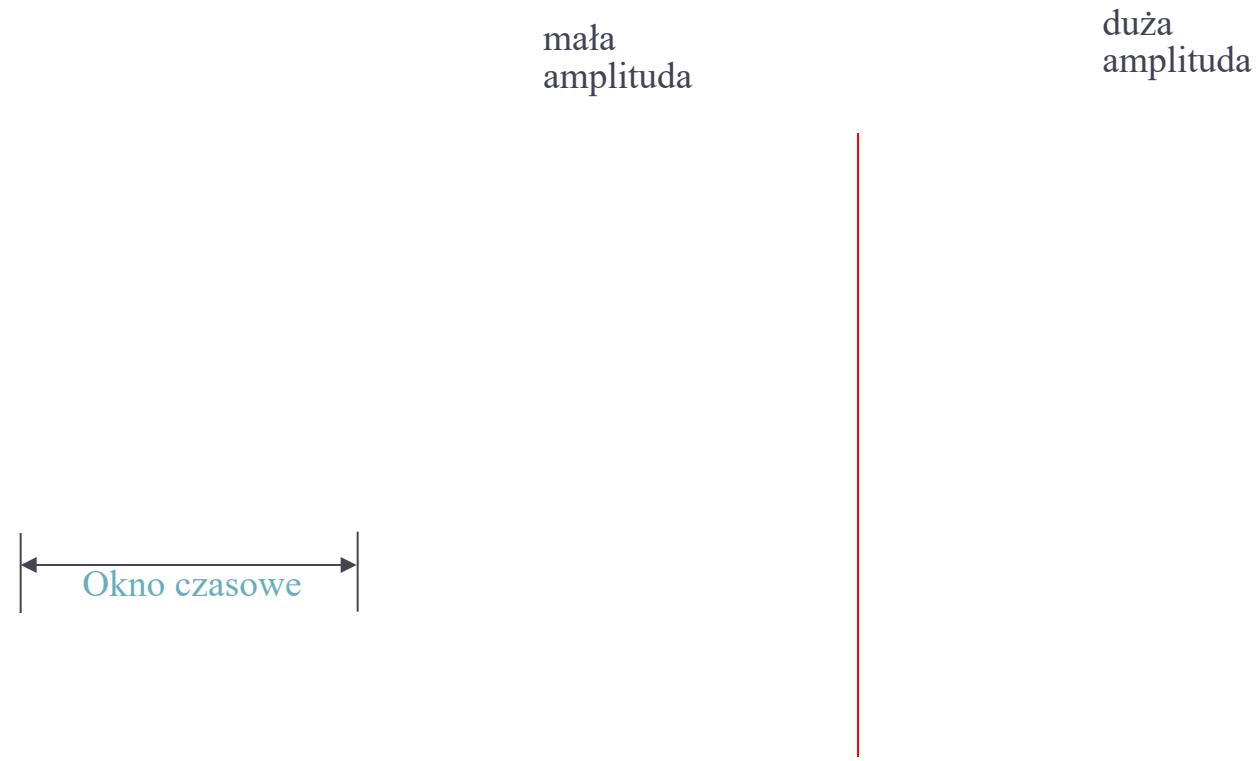
**Przykład drgania złożonego harmonicznego o F0 100Hz.
Fałdy głosowe produkują wszystkie drgania składowe jednocześnie.**

Im wyższa częstotliwość, tym słabsze drganie.

Drganie najgłośniejsze identyfikujemy jako wysokość głosu (pitch).

Analiza spektrograficzna dźwięku harmonicznego stałego w czasie (samogłoski)

Przekrój widma

PRAAT

- <https://www.fon.hum.uva.nl/praat/>

Nagranie

- a, o, u, e, y, i
- papa, popo, pupu, pepe, pypy, pipi
- tata, toto, tutu, tete, tyty, titi;
- kaka, koko, kuku, keke, kyky, kiki.
- jajko, siedzieć, siusiu, ciocia
- Czy był pan tu już?

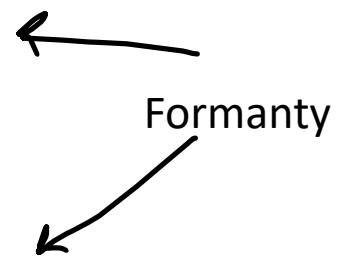
Rezonatory

- Powietrze w środku butelek zaczyna drgać z określoną częstotliwością zależną od kształtu, wielkości, gęstości ścianek i wielkości otworu.
- Rezonatory nie są źródłem dźwięku.
- Rezonator ma określoną częstotliwość własną drgań.
- Będąc w kontakcie z jakimś drganiem złożonym, będzie wzmacniał tylko częstotliwości podobne do swoich własnych.
- Małe rezonatory mają wyższe częstotliwości własne drgań.

Narządy mowy (vocal tract)

- **Rezonator w mowie = narządy mowy od krtani do ust.**
- Unikalny – może zmieniać kształt w wyniku ruchów narządów mowy.

WHAT HAPPENS WHEN THEY COMBINE?

Formanty

Krtań – brzmienie 5:30

- ▶ Rozmieszczenie formantów zależy od tego, jaka głoska jest artykułowana (tractsyn)

: . .

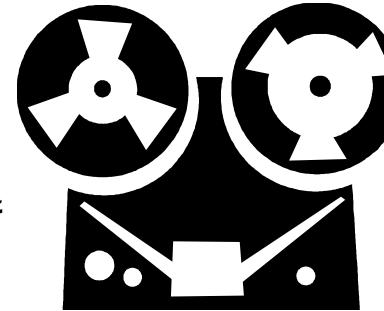

Skupisko energii w widmie sygnału nazywamy formantem.

<https://www.youtube.com/watch?v=2N5q85G3ydk>

Struktura akustyczna samogłosek

- ▶ Porównując widma różnych samogłosek, stwierdzić można, że w sposób najbardziej wyraźny różnią się one między sobą wartościami częstotliwości formantów;
- ▶ Na podstawie badań nad polskimi samogłoskami izolowanymi, a także występującymi w mowie ciągłej stwierdzono, że dla ich rozpoznawania wystarczające są dwa pierwsze formanty.

Struktura akustyczna samogłosek

- Istnieją ściśle określone związki pomiędzy częstotliwościami formantów F1 i F2 a cechami artykulacyjnymi samogłosek:
  - a) częstotliwość F1 jest tym wyższa, im większy jest stopień otwarcia jamy ustnej, zatem F1 rośnie od [i] poprzez [y], [e] do [a], a następnie opada przez [o] do [u];
  - b) częstotliwość F2 podnosi się w miarę przesuwania się miejsca najwyższego wzniesienia języka w kierunku wylotu ustnego, zatem F2 konsekwentnie rośnie w kolejności [u], [o], [a], [e], [y], [i].

Zwężeniu ujścia kanału głosowego wskutek zaokrąglenia warg towarzyszy obniżenie wszystkich formantów dźwięku, zwężeniu zaś otworu wskutek spłaszczenia wargowego – podwyższenie częstotliwości formantów drugiego i trzeciego, a także wyższych. Zaokrąglenie warg i związane z tym obniżenie wartości formantów ma wpływ zwłaszcza na F3 samogłosek przednich i na F2 samogłosek tylnych (dane dla j.ang).

Również ruchy żuchwy mogą powodować przesunięcia formantu pierwszego o kilkaset Hz – wartości F1 wzrastają wraz z większym otwarciem szczęki (już ruch żuchwy w dół od 5 do 23 mm powoduje tę zmianę). Obniżenie krtani o ok. 10 mm obniża wartości wszystkich formantów a zwłaszcza drugiego i czwartego.

Struktura akustyczna samogłosek

Odległości akustyczne pomiędzy samogłoskami wymówionymi w izolacji.

- Opisane zależności akustyczno-artykulacyjne można zdemonstrować, przedstawiając wartości częstotliwości formantów różnych samogłosek polskich w polu dwuwymiarowym, którego oś X przyporządkowuje dźwięki samogłoskowe pod względem pierwszego, a oś Y pod względem drugiego formantu. Uzyskuje się w ten sposób duże podobieństwo do artykulacyjnego trójkąta samogłoskowego.

Ćwiczenia

- ▶ Analiza samogłosek w kontekście twardym (różnice idiolektalne);
- ▶ Analiza samogłosek w kontekście miękkim (różnice idiolektalne)

- ▶ Istnieje zależność formantów dźwięków mowy od długości kanału głosowego - formanty dźwięków wytwarzanych przez narządy mowy o większych rozmiarach są niższe, formanty dźwięków wytwarzanych przez narządy mowy o mniejszych rozmiarach – wyższe.
- ▶ Wiąże się to nie z układem narządów mowy, właściwym poszczególnym dźwiękom, ale z budową anatomiczną tych narządów.
- ▶ Średnia długość kanału głosowego dla kobiet (dystans od fałdów głosowych do ust) to 14-14,5 cm, zaś średnia długość dla mężczyzn to 17-18 cm.
- ▶ Formanty dźwięków wymawianych przez kobiety będą wyższe niż formanty tych samych dźwięków wymawianych przez mężczyzn. U dzieci formanty dźwięków mowy będą jeszcze wyższe.

Płeć – różnice formantowe

Normalizacja

- ▶ Odpowiadające sobie fonetycznie samogłoski różnią się pomiędzy mówcami, co jest konsekwencją budowy anatomicznej, która ma wpływ na rezonanse charakterystyczne dla danego dźwięku.
- ▶ Słuchacze umieją ignorować te różnice podczas dekodowania sygnału mowy prawdopodobnie poprzez działanie szeregu transformacji, które standaryzują akustyczny wynik.
- ▶ Naukowcy próbowali powtórzyć te transformacje i stworzyli szereg metod na redukcję wpływu mówcy (jego indywidualnych cech fizycznych) poprzez zastosowanie do sygnału mowy specjalnych algorytmów.
- ▶ Metody te, zwane normalizacją, mają zredukować efekt różnic fizycznych między mówcami zachowując informację socjofonetyczną i przygotowując dane do porównań z innymi znormalizowanymi danymi. Techniki normalizacji są szczególnie potrzebne, kiedy chcemy porównywać dane między kobietami, mężczyznami i dziećmi.

Normalizacja <http://lvc.uoregon.edu/norm/norm1.php>

Czynniki wpływające na wariantywność samogłosek

- ▶ Szereg czynników zmienia realizacje kanoniczne na realizacje, które znajdujemy w mowie spontanicznej. Do czynników tych zaliczamy m.in. styl mówienia, tempo mowy, akcent, kontekst. Wszystkie te czynniki są ogólnie podzielone na dwie grupy: koartykulację i redukcję (por. O'Shaughnessy, 1987; Clark, Yallop, 1990).
- ▶ Koartykulacja powoduje, że realizacje samogłoskowe stają się bardziej podobne do sąsiednich głosek w wypowiedzi. W terminach akustycznych można powiedzieć, że różnice w spektrum sąsiadujących głosek stają się mniejsze.
- ▶ Redukcja samogłosek powoduje, że realizacja różnych samogłosek staje się bardziej do siebie podobna. Samogłoski zredukowane zaczynają przypominać samogłoskę neutralną (schwa). Rezultatem redukcji jest zmniejszenie kontrastu pomiędzy samogłoskami (Delattre, 1969; Koopmans-van Beinum, 1980).

Redukcja

- ▶ Realizacja każdej samogłoski w kontekście wiąże się z jej centralizacją w porównaniu z samogłoskami w izolacji;
- ▶ Według Łobacz (1976) samogłoski w izolacji różnią się od tych w mowie ciągłej przede wszystkim wartościami F2. Różnice widoczne są zwłaszcza przy samogłoskach tylnych. W tekście F2 tych samogłosek może być średnio o 400 Hz wyższe niż w izolacji. Średnio:
  - ▶ [o] – F2 rośnie o 128 Hz;
  - ▶ [u] – F2 rośnie o 249 Hz.

Redukcja

-
- ▶ redukcja - tendencja w obrębie samogłosek do osiągnięcia bardziej neutralnej pozycji, kiedy są one wymawiane w tekście; skutkuje skurczem przestrzeni samogłosek;
  - ▶ zazwyczaj wymienia się dwa czynniki powodujące redukcję - tempo mowy oraz akcent; powodują zmiany czasu trwania segmentu samogłoskowego i zmiany w jego spektrum;
  - ▶ Według Lindbloma (1963) redukcja jest spowodowana zmianą ilości samogłosek, a nie z cechami tempa czy akcentu;
  - ▶ Kiedy realizacja samogłosek staje się krótsza, artykulatory mają mniej czasu, aby wykonać ruch od jednej kanonicznej realizacji głoski do drugiej. Target undershoot zakłada, że wysiłek mówiącego nie wzrasta dostatecznie, aby skompensować tę stratę czasu. Realizacje samogłosek będą leżeć bliżej centrum przestrzeni samogłoskowej, a samogłoski będą bardziej zredukowane, tzn. centralizowane (Lindblom 1963). (Gay, Ushijima 1975) przeprowadzili badania EMG – stwierdzono spadek aktywności mięśniowej wraz ze wzrostem tempa mowy.
  - ▶ Gay (1978) wykazał, że wraz ze wzrostem tempa mowy spada ilość samogłoski (o około 20-35ms), ale wcale nie powoduje to redukcji. Zmiany F1 i F2 były niewielkie. Zasugerował również, że w tych samych warunkach tempa, to samogłoski nieakcentowane (nawet jeśli są tej samej długości co akcentowane) wykazują większą redukcję niż akcentowane. Sugeruje to większy wpływ akcentu niż tempa. Podobnie van Son nie znalazł zależności pomiędzy tempem a zmianą wartości formantów.

Redukcja - tempo mowy

-
- ▶ Van Son podaje szereg przyczyn, które mogą powodować różnice w wynikach badań dotyczących wpływu tempa mowy na undershoot. Są to: niewłaściwa metoda pomiaru formantów; zbyt mała różnica między tempem szybkim a normalnym (przynajmniej, że w pracach wykazujących target-undershoot zależny od tempa różnice między tempami były większe – Lindblom 1963; Lindblom, Moon 1988); zły dobór kontekstów (są konteksty, które „ciagną” samogłoski na zewnątrz przestrzeni samogłoskowej i takie, które „ciagną do wewnątrz” – zły dobór kontekstów może spowodować większą redukcję).
  - ▶ Dla j. polskiego - Łobacz (1970) - tempo mowy ma wpływ na target samogłoski, przede wszystkim na F2 /a/ oraz /o/, który rośnie wraz z tempem mowy;

Akcent

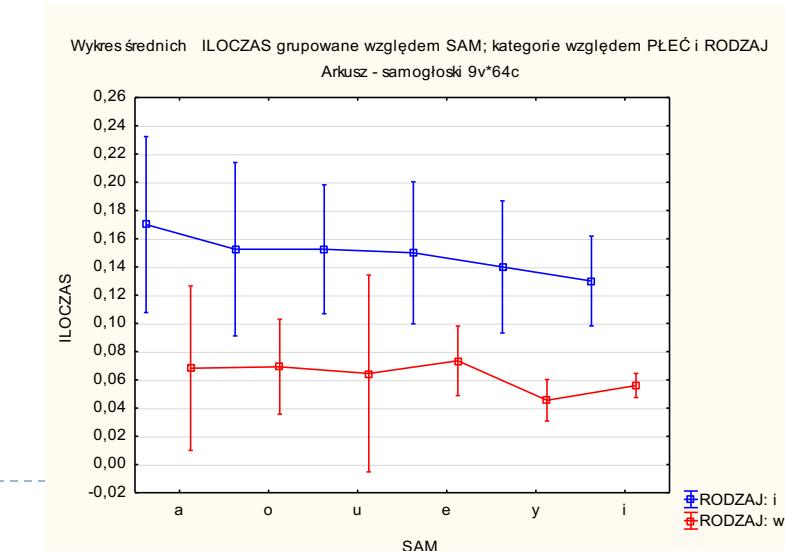
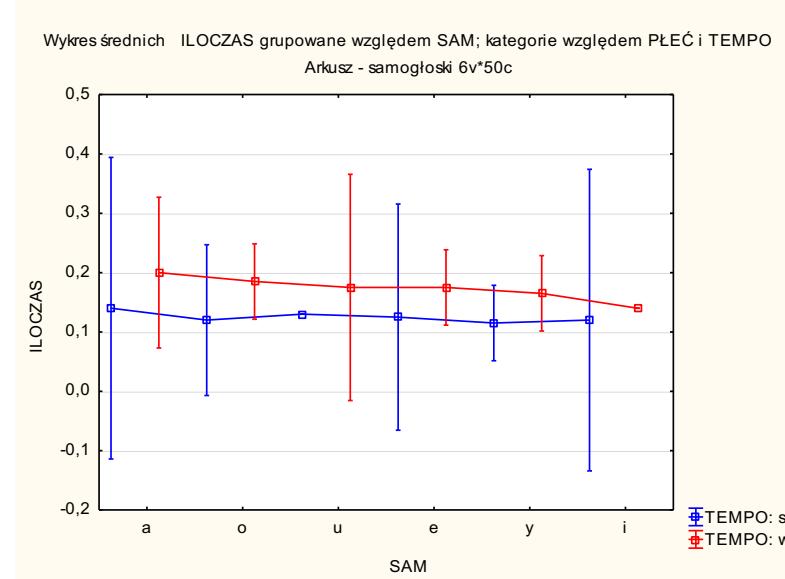

- ▶ samogłoski nieakcentowane nie wykazują wyraźnych zmian F1 i F2 w stosunku do akcentowanych;
- ▶ największe zmiany F1 widać dla [a];
- ▶ nieakcentowane samogłoski polskie wykazują pewną tendencję do centralizacji „but vowels are contrastive in all examined conditions” (Strycharczuk, Jurgec 2008).

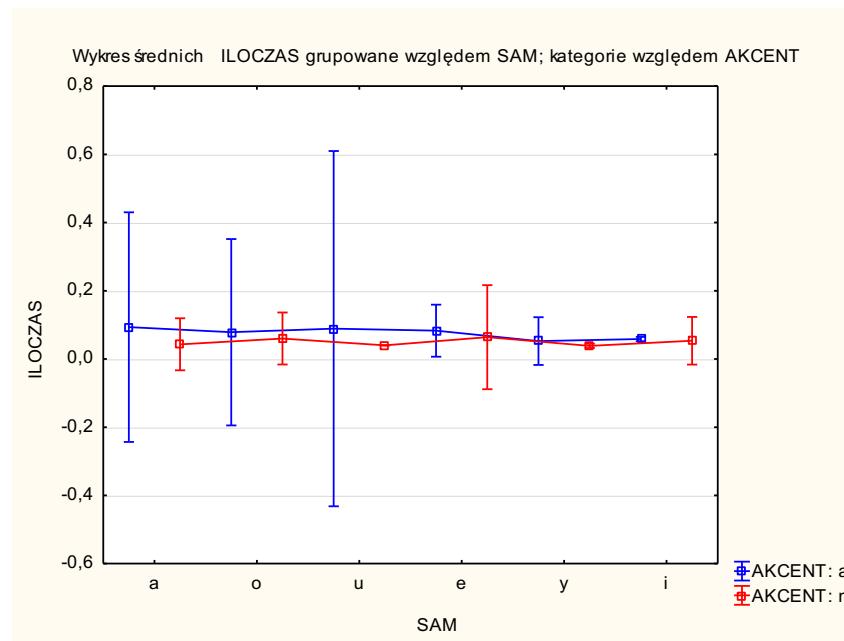
Iloczas

- ▶ iloczas samogłoski zależny m.in. od następujących czynników:
- ▶ sposób artykulacji następującej spółgłoski – przed r/l samogłoski mają najdłuższy iloczas, a następnie skracają się przed szczelinowymi, nosowymi, zwarto-szczelinowymi i zwartymi (najkrótsze) (Richter 1973);
- ▶ dźwięczność/bezdźwięczność otoczenia spółgłoskowego – przed dźwięcznymi iloczas samogłoski dłuższy (Richter 1973; Peterson, Lehiste 1976);
- ▶ długość wyrazu – korelacja ujemna między iloczasem i liczbą sylab(Lehiste 1976; Hirata 2004; Richter 1973);
- ▶ izolacja-tekst – w tekście samogłoski są krótsze’

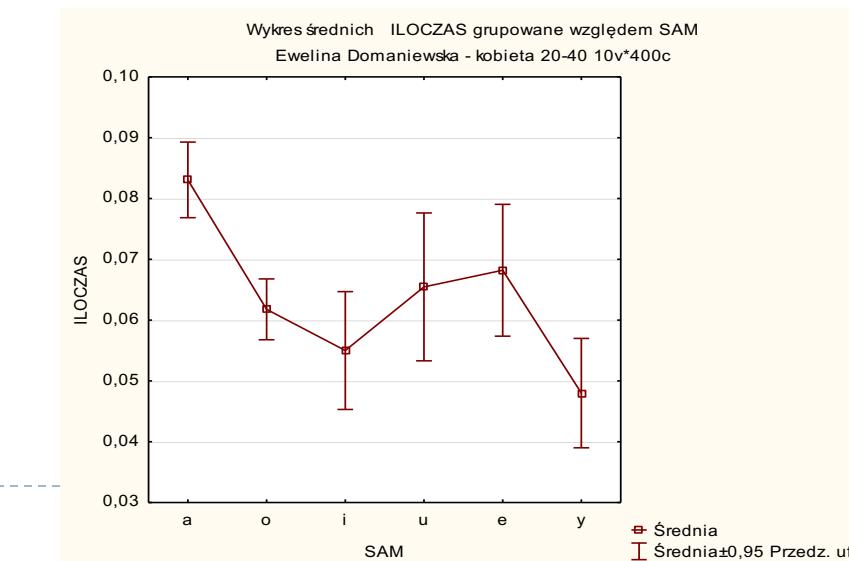
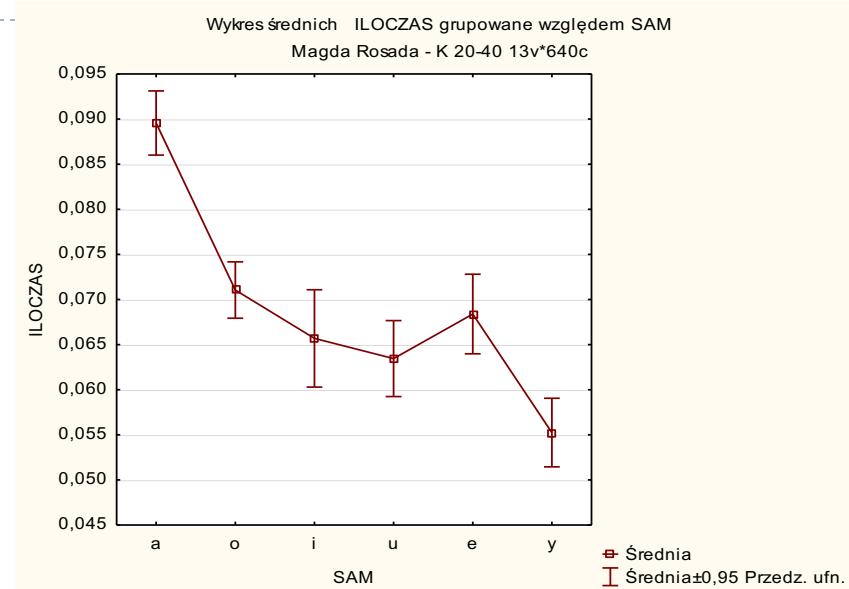
Iloczas

- ▶ Zależny od akcentu – samogłoski akcentowane są dłuższe (j. angielski, szwedzki).

Iloczas

- ▶ W różnych językach niskie samogłoski są dłuższe niż wysokie (House and Fairbanks, 1953, p. 111; Lehiste, 1970, p. 18);
- ▶ Na przykład w języku hiszpańskim, w którym długość nie ma wartości fonologicznej stwierdzono, że:
- ▶ (Mendoza et al., 2003) – samogłoska [a] była dłuższa niż /i/ oraz /u/; /a/ jest dłuższe niż /e/ oraz [o], a te są dłuższe niż /i/ i /u/.
- ▶ Różnica w „właściwym” dla poszczególnych samogłosek iloczasie jest wiązana z większym przemieszczaniem się żuchwy związanym z produkcją niskich samogłosek (Lindblom 1967; Turk et al. 1994; Sole, Ohala 2010).

Wpływ kontekstu (koartykulacja)

- ▶ koartykulacja jest zjawiskiem, podczas którego następuje nakładanie się ruchów artykulacyjnych właściwych dla sąsiadujących ze sobą głosek.
- ▶ naturalna tendencja do ekonomizacji ruchów artykulacyjnych, w wyniku czego granice między głoskami stają się mniej wyraźne, „przenikając” jedna w drugą; stąd każda głoska w mniejszym lub większym stopniu posiada niektóre cechy głoski poprzedzającej i następującej;
- ▶ według Łobacz (1970) kontekst poprzedzający wywiera silniejszy wpływ niż następujący; kontekst obustronny ma silniejszy wpływ niż jednostronny.

Wpływ kontekstu (koartykulacja)

- ▶ Im większy jest konieczny ruch artykulacyjny przy przejściu z jednej głośki do następnej, tym większa jest koartykulacja;
- ▶ Samogłoski niskie są bardziej podatne na koartykulację w sąsiedztwie spółgłosek niż samogłoski wysokie;
- ▶ Wpływ sąsiednich spółgłosek wzrasta wraz ze spadkiem iloczasu samogłoski (Łobacz 1970)

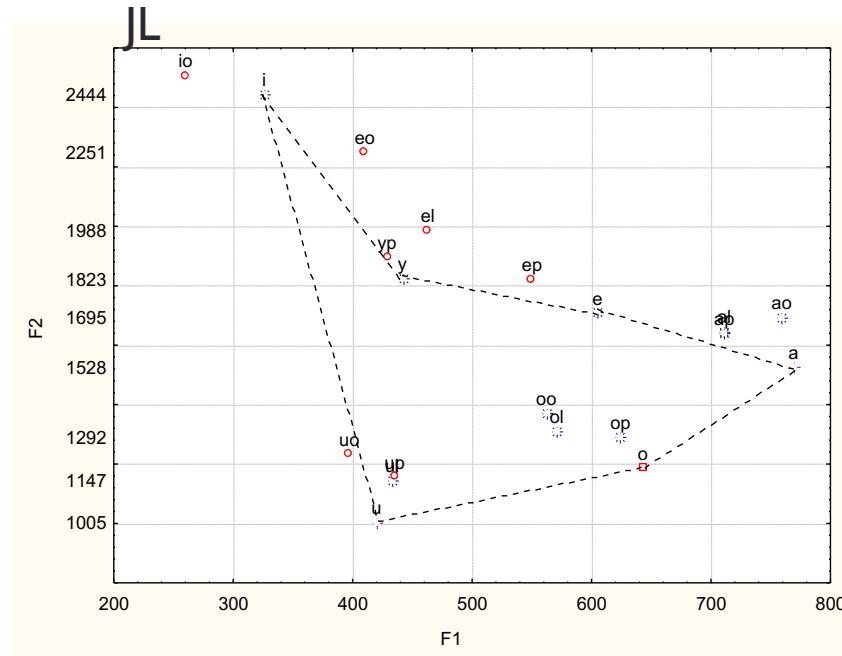
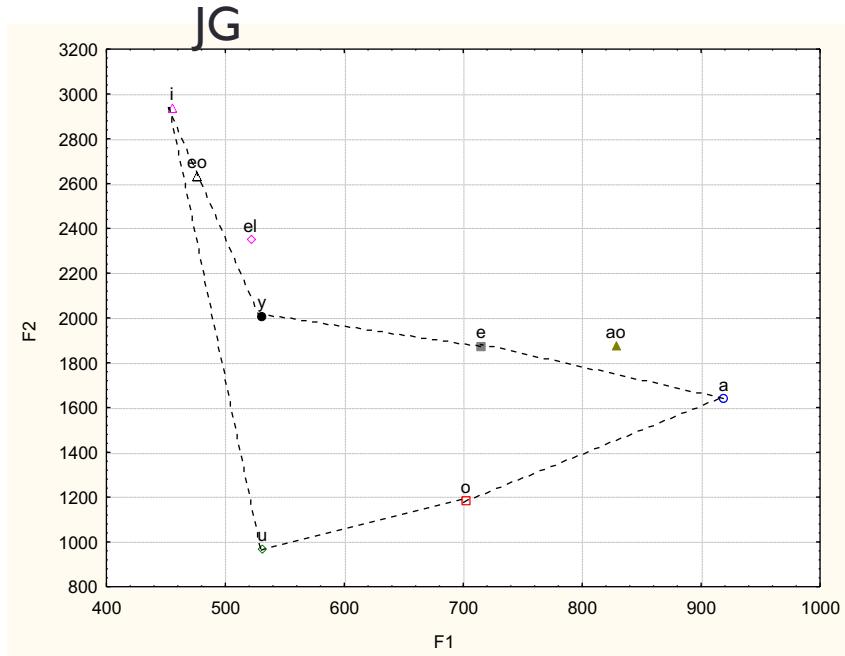
Kontekst palatalny

- ▶ Konteksty powodujące istotne statystycznie różnice u wszystkich osób w polszczyźnie ogólnej (l-kontekst lewostronny; o-kontekst obustronny):
- ▶ el – spadek wartości F1 i wzrost F2;
- ▶ eo – spadek wartości F1 i wzrost F2;
- ▶ ao – wzrost wartości F2.

Analiza fonetyczna samogłosek ustnych – kontekst palatalny

Target model – dynamic model

- ▶ Badania dotyczące samogłosek w latach 70. i 80. postępowały zgodnie z dwiema teoretycznymi liniami – dopracowywano teorię targetu i opracowywano model dynamiczny.
- ▶ Obie miały na celu powrót do podstawowego pytania, jak najlepiej charakteryzować samogłoski pod względem akustycznym i percepcyjnym.
- ▶ Dlaczego pojawiły się wątpliwości?
  - już w klasycznej pracy (Peterson, Barney 1952) zauważono, że wartości docelowe formantów (target) nie są takie same dla mężczyzn, kobiet i dzieci; co więcej wartości formantów dla każdej samogłoski są zróżnicowane i zachodzą na siebie, np. /a/ na /o/;
  - drugą przyczyną był odkrycie target-undershoot.
  - Pojawiło się pytanie, jak słuchacze identyfikują samogłoski, jeśli mają one tak zróżnicowaną charakterystykę spektralną? Czy rzeczywiście to target niesie informacje o samogłosce?
  - Pojawiły się prace wskazujące na dynamiczną strukturę samogłosek:
- ▶ Peterson i Lehiste (1960) zanalizowali duży korpus sylab CVC w zdaniach. Okazało się, że istnieją systematyczne, zmienne w czasie, wzorce samogłosek. Po pierwsze okazało się, że samogłoski różnią się "wewnętrzna" długością. Istnieją również systematyczne różnice pomiędzy samogłoskami w kształcie trajektorii formantów, przede wszystkim w iloczasie onglide-offglide-nucleus (np. długie miały szybki onglide i offglide oraz długi nucleus).
- ▶ Target model skupia się na charakterystyce samogłosek jako statycznych punktów w przestrzeni F1, F2 lub F1, F2 , F3;
- ▶ Model dynamiczny podkreśla rolę dynamicznych źródeł informacji w percepji samogłosek.

Target model

- ▶ Zakłada, że statyczna konfiguracja spektralna zawiera najważniejsze informacje dla identyfikacji samogłoski, co najmniej dla tzw. monoftongów.
- ▶ Eksperyment Harrington, Cassidy (1994) zakładał, że jeżeli identyfikacja fonetyczna samogłoski zależy od informacji, która jest czasowo rozłożona w sygnale akustycznym, wtedy rozpoznawanie samogłosek będzie lepsze, gdy weźmiemy pod uwagę różne punkty pomiaru niż tylko jeden target.
- ▶ Wszystkie dyftongi były rozpoznawalne lepiej biorąc pod uwagę trzy punkty pomiaru (20%, 50%, 80%) i tylko cztery z 12 monoftongów było rozpoznawalnych lepiej przy 3 punktach (s. 363). Takie rezultaty właściwie są spójne z teorią targetu – dyftongi są lepiej odzwierciedlane przez trzy punkty pomiaru, bo mają dwa targety rozłożone w czasie. Klasyfikacja monoftongów nie jest lepsza przy trzech punktach, ponieważ mają one jeden target blisko punktu środkowego (s. 364).
- ▶ Huang (1992) - porównanie samogłosek identyfikowanych na podstawie trzech wycinków spektrum (25%, środek, 25%) i samogłosek z jednym wycinkiem; trzy wycinki dają o wiele lepszą identyfikowalność;
- ▶ Tu pojawiają się problemy segmentacji w przypadku samogłosek w kontekście, ponieważ może nie być przebiegu ustalonego w obrębie samogłoski w którym moglibyśmy wybrać reprezentację targetu (wartość docelową). W modelu tym bardzo ważne są kryteria wyboru, z jakiej części samogłoski pobrać pomiar.

Dynamic model

- ▶ Model dynamiczny ewoluował przez ostatnie kilkanaście lat, mając swoje źródła w badaniach nad percepcją samogłosek w kontekście.
- ▶ Nacisk był tu położony na określenie, jak odbiorcy identyfikują samogłoski w obliczu akustycznej wariantywności związanej z wpływem kontekstu (problem target undershoot) (Verbrugge i in. 1976; Strange i in. 1976; Gottfried, Strange 1980).
- ▶ Wykazano, że samogłoski w kontekście były identyfikowane z zadziwiającą dokładnością, nawet przez nieprzygotowanych pod względem fonetycznym słuchaczy, mimo akustycznej niejednorodności wartości formantów mierzonych w punkcie najbliższym targetowi. W rzeczywistości samogłoski w kontekście CVC były identyfikowane bardziej prawidłowo niż samogłoski w izolacji wymawiane przez tych samych mówców.
- ▶ W żadnym studium wykorzystującym mowę naturalną (w opozycji do samogłosek syntetycznych) samogłoski izolowane nie były identyfikowane lepiej niż samogłoski w kontekście, jak by można oczekwać w przypadku, gdy statyczne targety są prymarnym źródłem informacji.

Dynamic model

- ▶ Strange, Jenkins, Johnson (1983) założyli istnienie trzech typów informacji w źródle akustycznym, pomagających w identyfikacji głoski: informacja z centrum samogłoski (target), z właściwego samogłosce iloczasu, informacja z tranzjentów;
- ▶ zaprezentowano słuchaczom dwa rodzaje sylab: jedne z nich miały ciche centrum (SC), czyli usunięto centralną część samogłoski wraz targetem, zostawiając jedynie tranzjenty, a drugie miały zostawione centrum i usunięte tranzjenty;
- ▶ identyfikacja sylab SC była taka sama jak sylab niemodyfikowanych CVC, a sylaby V były identyfikowane o wiele gorzej.
- ▶ samogłoski były dobrze identyfikowane w SC sylabach zawierających zarówno przebieg tranzjentów, jak i informację iloczasową; same tranzjenty bez informacji o iloczasie dały gorszą identyfikację (Strange 1989);
- ▶ informacja niesiona przez początkowe i końcowe tranzjenty sylab CVC jest uzupełniająca dla identyfikacji samogłosek i jednocześnie różna od informacji niesionej przez wartości formantów z centrum sylaby (Verbrugge, Rakerd 1986, 39).

Spółgłoski zwarto-wybuchowe

Do spółglosek zwarto-wybuchowych zaliczamy:

p, b – dwuwargowe, twarde, płaskie;

p', b' – dwuwargowe, zmiękczone, przednie;

t, d – przedniojęzykowo-zębowe, twarde, płaskie;

t', d' – przedniojęzykowo-zębowe, zmiękczone, przednie;

ł, ɖ - przedniojęzykowo-dziąsłowe, twarde, płaskie;

k, g – tylnojęzykowe, twarde, płaskie;

k', g' – środkowojęzykowe-postpalatalne, miękkie, przednie

Spółgłoski zwarto-wybuchowe - artykulacja

- spółgłoski zwarto-rozwarte
  - I faza artykulacji = segment zwarcia (całkowita blokada przepływu powietrza przez jamę ustną i nosową);
  - II faza artykulacji = eksplozja;
  - III faza artykulacji = rozwarcie narządów artykulacyjnych (a niekiedy też jamy nosowej, np. w połączeniach pm, bm itp.)
  - spółgłoski zwarto-wybuchowe różnią się miejscem artykulacji.
-

Spółgłoski zwarto-wybuchowe – cechy akustyczne

- Budowa polisegmentalna = 3 charakterystyczne segmenty akustyczne:
- Bezdźwięczne – segment zerowy (bezdźwięczne zwarcie narządów artykulacyjnych) + impuls (rozwarcie; szum) + trwanie rozwarcia (krótki szum turbulencyjny)

Spółgłoski zwarto-wybuchowe – cechy akustyczne

- Dźwięczne – segment zwarcia (dźwięk= czarny „podest”) + rozwarcie (impuls; dźwiękowo-szumowy) + trwanie rozwarcia (krótki szum turbulencyjny; dźwiękowo-szumowy)

Voice Onset Time (zwarte dźwięczne)

- ▶ Voiced Stops:
  - ▶ If the onset of phonation occurs first and the burst occurs second, then the VOT will have a negative value or
  - ▶ if the phonation occurs at the burst then VOT would be 0 milliseconds (ms).
  - ▶ During the time between the onset of phonation and the burst, there should be some periodicity (sound).
    - ▶ Voiced Stops: $VOT \leq 0$
    - E.g., Spanish /b/

Zwarze bezdźwięczne (VOT)

▶ Voiceless Stops:

- ▶ If the burst occurs first and the onset of phonation occurs second, then the VOT will have a positive value. During the time between the burst and the onset of phonation, there may be some noise from aspiration, but there should not be any periodicity (sound).
  - ▶ Short Lag/Unaspirated Stops: $0 \text{ ms} < \text{VOT} < 30 \text{ ms}$
    - E.g., Spanish /p/
  - ▶ Long Lag/Aspirated Stops: $\text{VOT} > 30 \text{ ms}$
    - E.g., English /p/

Bibliografia

- ▶ Clark, J. E. and Yallop, C. (1990) *An Introduction to Phonetics and Phonology*. Basil Blackwell, Oxford.
- ▶ Disner, S. F. (1980) Evaluation of vowel normalisation procedures. *Journal of the Acoustical Society of America*, 67, 253-261.
- ▶ Engstrand, O. (1988) Articulatory correlates of stress and speaking rate in Swedish VCV utterances. *Journal of the Acoustical Society of America*, 83, 1863-1875.
- ▶ Fant 1973,
- ▶ Fourakis, M. (1991) Tempo, stress and vowel reduction in American English. *Journal of the Acoustical Society of America*, 90, 1816-1827.
- ▶ Gay, T. (1968) Effect of speaking rate on diphthong formant movements. *Journal of the Acoustical Society of America*, 44, 1570-1573.
- ▶ Gay, T. (1978) Effect of speaking rate on vowel formant movements. *Journal of the Acoustical Society of America*, 63, 223-230.
- ▶ Harrington, J. and Cassidy, S. (1999) *Techniques in Speech Acoustics*. Kluwer, Dordrecht.
- ▶ Jassem W., Krzyśko M., Dyczkowski A., 1972, Klasyfikacja i identyfikacja samogłosek polskich na podstawie częstotliwości formantów, Prace IPPT, 64/1972, Warszawa;
- ▶ Joos, M. (1948) Acoustic phonetics. *Language*, 24, 1-136.
- ▶ Kleśta J. (2000), Allophonic variation of Polish vowels, [w:] *Studia Phonetica Posnaniensia*, Vol 6, Poznań, s. 5-28;
- ▶ Łobacz P., (1976), The effects of speech tempo on the courses of vowel formants, [w:] analysis and synthesis, t.2., pod red. W. Jassem, Warszawa, s. 71-94;

Bibliografia

- ▶ Daniloff, R., Hammarberg, R. (1973), On defining coarticulation, *J. Phonetics* 2;
- ▶ DISNER, SANDRA F. 1980. "Evaluation of vowel normalisation procedures". *Journal of the Acoustical Society of America* 67(1), 253-261.
- ▶ Prosodic influences on formant frequencies of Polish vowels Patrycja Strycharczuk & Peter Jurgec
- ▶ Peterson, Lehiste, Duration of syllable nuclei in English, *Journal of Acoustical Society of America*, 32;
- ▶ Clark, J., and Yallop, C. (1995/1990). *Phonetics and Phonology*. Oxford: Blackwell. Ch 7.1-7.13.
- ▶ Ladefoged P., 1982, A course in phonetics;
- ▶ Lehiste , 1976, Suprasegmental features of speech, in: *Contemporary issues in experimental phonetics*, ed. N. Lass.
- ▶ Hirata, Y. (2004) "Effects of speaking rate on the vowel length distinction in Japanese." *Journal of Phonetics*, Vol. 32, No. 4, pp. 565-589. Elsevier Ltd.
- ▶ Gay T., Effect of speaking rate on vowel formant movements (długość samogłoski waha się w zależności od tempa mówienia – w szybkim tempie są krótsze o 20-35ms);
- ▶ Pickett, J.M. (1980) *The Sounds of Speech Communication*. Baltimore: University Park Press. Ch 1-4.
- ▶ G.E. Peterson & H.L. Barney (1952): "Control methods used in a study of the vowels." *Journal of the Acoustical Society of America* 24: 175–184;
- ▶ Van Son, 1993, SPECTRO-TEMPORAL FEATURES OF VOWEL SEGMENTS
- ▶ Watson, Harrington (1999), Acoustic evidence for dynamic formant trajectories in Australian English vowels, *JASA*

Związk akomodacyjne w zdaniu

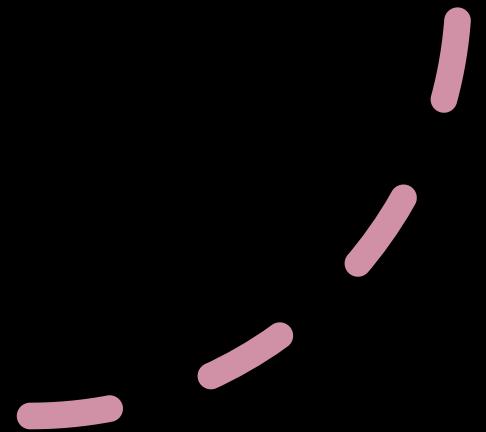
Wykład z gramatyki opisowej
języka polskiego

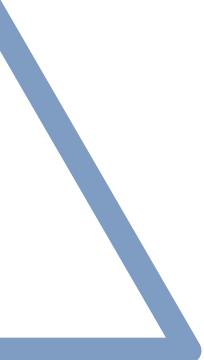
Kategorie gramatyczne a akomodacja morfologiczna

Związki akomodacyjne w zdaniu

Wymaganie przypadka

Typowym dopasowanie akomodacyjnym jest wymaganiem wartości kategorii przypadka. Wymagają przypadka czasowniki, przymiotniki, rzeczowniki oraz liczebniki.

Szukam książki.

Dopełniacz

Przyglądam się książce.

Celownik

Czytam książkę.

Biernik

Zachwycam się książką.

Narzędnik

Dopełniacz

Kosz był pełen jabłek.

Celownik

Biernik

Jestem ci winna przeprosiny.

Dopełniacz

Jan jest ciekawy świata.

handel zbożem

Narzędnik

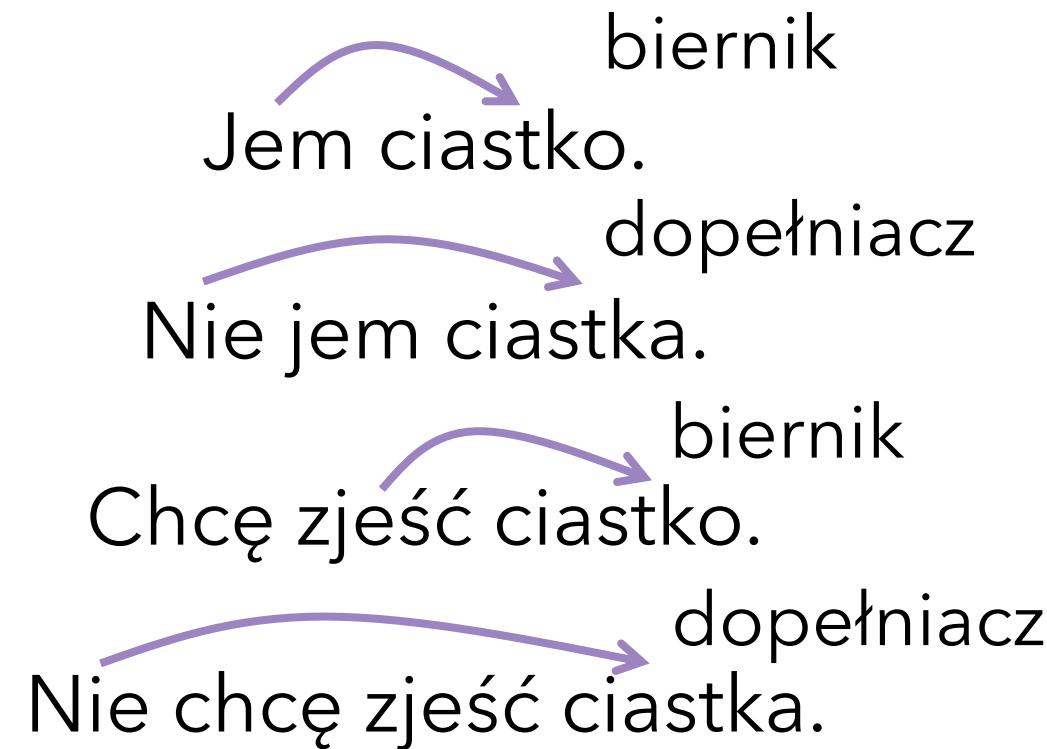
wypożyczalnia książek

Dopełniacz

zachwyt światem

Narzędnik

Negacja a zmiana wymagań składniowych

Dopełniacz cząstkowy

biernik

Daj
mi
chleb.

dopełniacz

Daj
mi
chleba.

Wymaganie bezokolicznika

W niektórych wypadkach czasowniki, rzeczowniki lub przymiotniki wymagają, żeby ich podrzednik był czasownikiem w formie bezokolicznika.

+ bezokolicznik

Jan chce czytać.

+ bezokolicznik

Czytać jest przyjemnie.

+ bezokolicznik

Trzeba czytać.

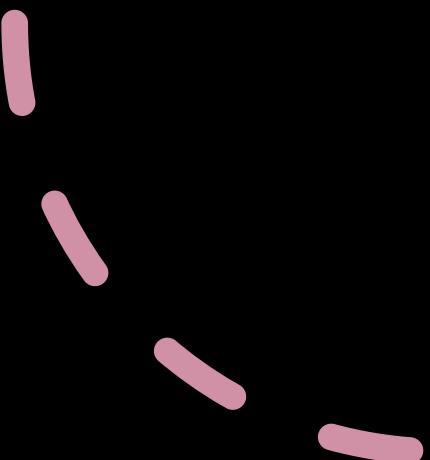
- *Trzeba dnieć.
  - *Należy świtać.
  - *Jan chce słyszać.
-
- Za chwilę powinno świtać.
  - Zaczyna zmierzchać.
  - Za chwilę może dnieć.

Wymagania leksemów

Związki akomodacyjne w zdaniu

Wymaganie przyimka

Przyimków mogą wymagać czasowniki, rzeczowniki oraz przynimotniki.

Jan

rozmawia

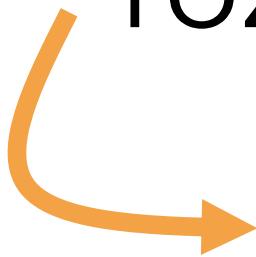
z

Marią

o

Piotrze.

+ przyimek

+ przyimek

+przyimek

Przeprawa
przez
rzekę
była
trudna.

Kupił
odmianę
malin
wrażliwą
na
mróz.

+ przyimek

Śmieje się z Marii.

Walczy z Marią.

Chodzi mu o zasady.

Mówili o zasadach.

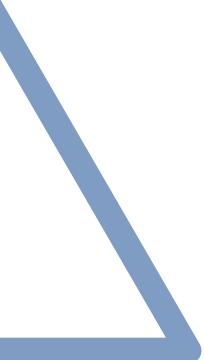
Postawił na wygraną zawodnika.

Zależało mu na wygranej zawodnika.

Z₁ + Dopełniacz
Z₂ + Narzędnik

O₁ + Biernik
O₂ + Miejscownik

NA₁ + Biernik
NA₂ + Miejscownik

Wymaganie aspektu

Typowo aspekt jest kategorią semantyczną, ale niektóre nadrzędniki czasownikowe wymagają wybrania podrzędnika czasownikowego w określonym aspekcie.

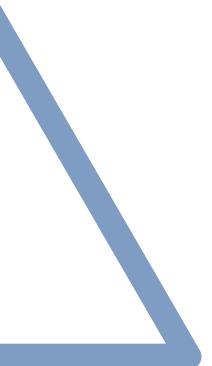

Zaczął czytać.

*Zaczął przeczytać.

Skończył pisać.

*Skończył napisać.

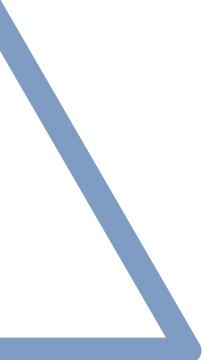
Przestała szyć.

*Przestała uszyć.

Jan zdołał się schować.

*Jan zdołał się chować.

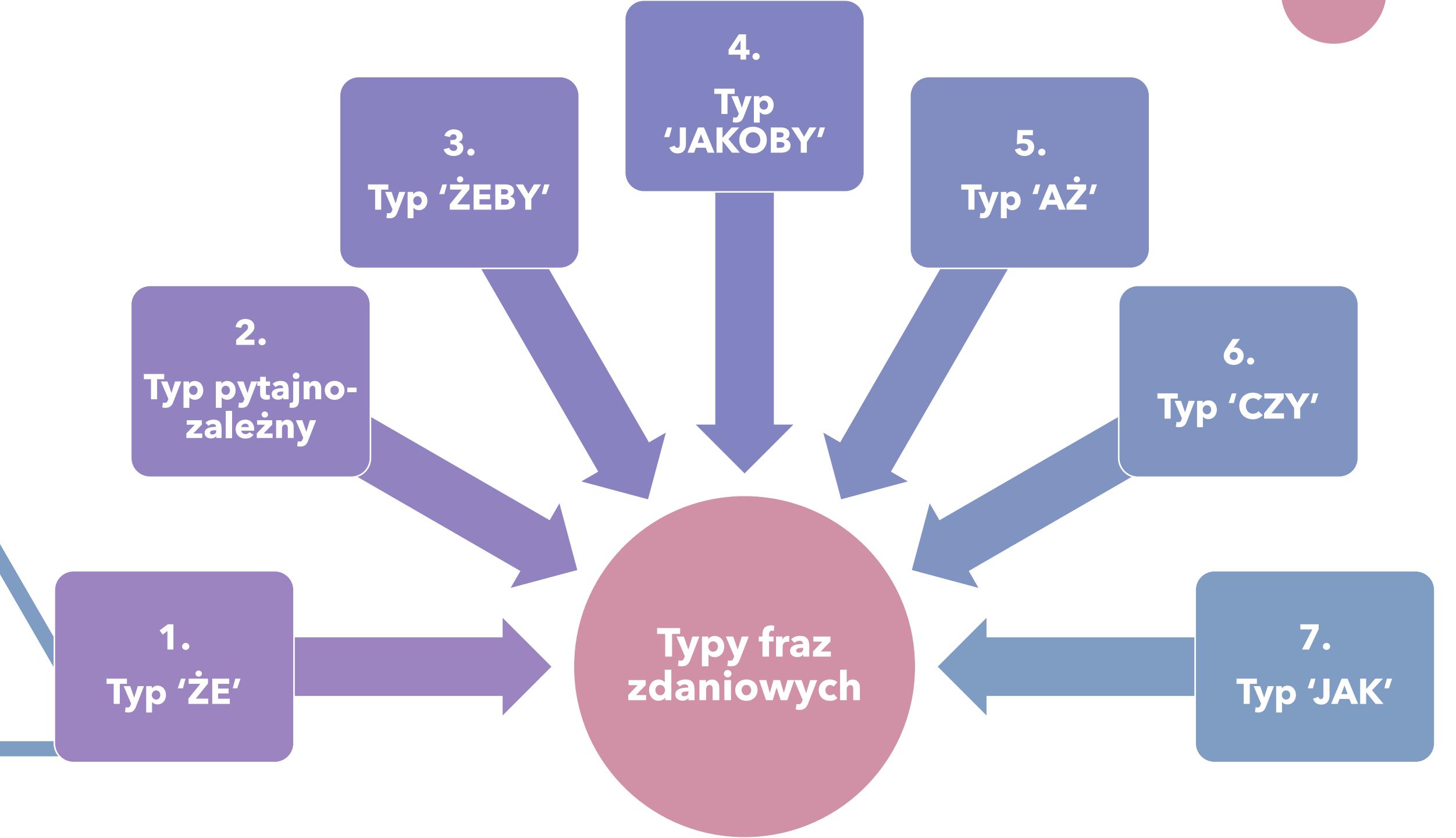

Jan zdążył się spakować.

*Jan zdążył się pakować.

Akomodacja czysto składniowa

Związki akomodacyjne w zdaniu

Frazy typu ŻE

Wiem, że Jan wróci.

Frazy typu pytajno- zależnego

Pytał, kiedy Jan wróci.

Frazy typu ŻEBY

Chcę, żeby Jan wrócił.

Frazy typu JAKOBY

Twierdził, jakoby Jan wrócił.

Frazy typu Aż

Czekał aż Jan wróci.

Frazy typu CZY

Wątpię, czy Jan wróci.

Frazy typu JAK

Widział, jak Jan wrócił.

Wymaganie korelatu

Wszystko zależy od tego, co powie Maria.

---

*Wszystko zależy, co powie Maria.

Jan pyta o to, czy Maria przyjdzie.

Jan pyta, czy Maria przyjdzie.

Szkoda, że nie przyjdzie.

---

*Szkoda tego, że nie przyjdzie.

Wymaganie aglutynacji

+ aglutynacja

Bodajś rana nie doczekał!

+ aglutynacja

Żebyś mi tego nie zepsuł!

+ aglutynacja

Obyśmy zdrowi byli.

Wymaganie negacji

+ negacja
Nikt nie przyszedł.

+ negacja
Nigdy nie pisze.

+ negacja
Żaden z nich nie wrócił.

+ negacja
Ani Jan, ani Maria nie przyszli.

Wymaganie imiesłowowości

Szedł
wolno,
kulejąc
na
jedną
nogę.

+imiesłów

Usiadłszy
wygodnie
w
fotelu,
zaczął
czytać
gazetę.

+imiesłów

Wymaganie formy przysłówkowej

+ forma przysłówkowa

Czytał powoli.

+ forma przysłówkowa

Wyglądał zdrowo.

+ forma przysłówkowa

Zrobiło się zimno.

Związki nieakomodowane

Związki akomodacyjne w zdaniu

nocami

godzinę

przez
godzinę

długo

od
wczoraj

PRACOWAŁ

Wymagania akomodacyjne leksemów

Związki akomodacyjne w zdaniu

Czasowniki wymagają

przypadka

przymika

bezokolicznika

aspektu

frazy zdaniowej

korelatu

formy przysłówkowej

formy przymiotnikowej

Wymaganie przypadka

Widać → (biernik) Alpy.

Chcę → (dopełniacz) spokoju.

Wierzę → (celownik) Marii.

Zachwycał się → (narzędnik) widokiem.

Wymaganie przyimka

Zagłosował → **za** wnioskiem.

Pracownikom zależy → **na** podwyżce.

Opowiadał → **o** wakacjach.

Wymaganie bezokolicznika

+ bezokolicznik
Jan chce **czytać**.

+ bezokolicznik
Czytać jest przyjemnie.

+ bezokolicznik
Trzeba **czytać**.

Wymaganie aspektu

- **Zaczął** → **(ndk.) czytać.**
  - *Zaczął przeczytać.
- **Skończył** → **(ndk.) sprzątać.**
  - *Skończył posprzątać.
- **Przestała** → **(ndk.) szyć.**
  - *Przestała uszyć.

Wymaganie typu frazy zdaniowej

Sądzi, że się nie uda.

Woli, żeby było ciepło.

I Zastanawia się, czy/gdzie/kiedy... pojechać na wakacje.

Wymaganie korelatu

+ korelat

Zależało mu **na tym**, żeby nikt się nie dowiedział o jego kłamstwach.

Wymaganie formy przysłówkowej

+ forma przysłówkowa

Biegł szybko.

+ forma przysłówkowa

Było zimno.

+ forma przysłówkowa

Skakał wysoko.

Wymaganie formy przynimotnikowej

+ forma przynimotnikowa

Wygląda na smutną.

+ forma przynimotnikowa

Wydajesz się chory.

+ forma przynimotnikowa

Uczyniła go szczęśliwym.

Rzeczowniki wymagają

osoby, liczby (i rodzaju) od czasownika

przypadka, rodzaju, liczby od przymiotnika

przypadka i liczby od rzeczownika

przymka

rodzaju od liczebnika

frazy zdaniowej

korelatu

Wymaganie osoby, liczby (i rodzaj) u czasownika

3. os. Ip. M2

Jeleń zaryczał.

3. os. Imn. r. mos.

Jan i Maria spacerowali.

1. os. Ip.

To ja to zrobiłam.

2. os. Ip.

A ty przyjdziesz?

Wymaganie przypadka, liczby, rodzaj u przynimotnika

lp. mianownik M3

Czerwony mercedes gwałtownie zahamował.

Wymaganie przyimka

+ przyimek

Opublikował wywiad **z** premierem.

Wymaganie rodzaju od liczebnika

F

Dwie dziewczynki grały w klasy.

Wymaganie frazy zdaniowej

Jest prośba, żeby złożyć jutro rozliczenie podatku.

+ zdanie

Wymaganie korelatu

+ korelat

Widać zależność samopoczucia **od tego**, jaka jest pogoda.

Przymiotnik
wymaga

przypadka od rzeczownika

przyimka

bezokolicznika

frazy zdaniowej

korelatu

Wymaganie przypadka u rzeczownika

Celownik

Jestem winna Janowi pieniądze.

Celownik

Jest wdzięczny Marii za pomoc.

Wymaganie przyimka

Jestem dumna **z** syna.

Jan jest podobny **do** ojca.

Jestem przekonany **o** swojej słuszności.

Wymaganie bezokolicznika

+ bezokolicznik

Jan jest skłonny zrezygnować.

+ bezokolicznik

Maria jest zobowiązana zrobić ten kosztorys.

Wymaganie frazy zdaniowej

Jest mu obojętne, czy Maria przyjdzie.

+ zdanie

Zadanie było trudniejsze, niż przypuszczał.

+ zdanie

Wymaganie korelatu

+ korelat

Była bardzo znudzona **tym**, że Jan cały czas gadał.

+ korelat

Jestem zmuszona **do tego**, żeby złożyć skargę.

Liczebnik
wymaga

liczby, przypadka
u rzeczownika

liczby, osoby
(i rodzaju)
u czasownika

Wymaganie liczby i przypadka u rzeczownika

dopełniacz I.mn.
Pięć saren wybiegło z lasu.

Wymaganie osoby, liczby i rodzaju od czasownika

3 osoba, lp. rodzaj N

Pięć rzeźb stało w sali muzeum.

Dziękuję za uwagę!

Składnia semantyczna

Wykład z gramatyki opisowej języka polskiego

KONOTACJA

FORMALNA

(warunek konieczny
nieeliptyczności
zdania)

SEMANTYCZNA

(warunek
pełnoznaczności)

WYPOWIEDZ

**Struktura logiczno-
semantyczna**

**Struktura funkcjonalna
(temat-remat)**

**Informacje
pragmatyczne**

Modalność

Temporalność

Nadawca

Odbiorca

**Składnik
propozycjonalny**

Predykat

Argumenty

Składnik propozycjonalny – źródła idei

Składnia semantyczna

George Boole (1815-1864)

*The Mathematical Analysis
of Logic, 1847*

The Laws of Thought, 1854

Cele Boole'a

1. Zredukowanie myślenia logicznego do rozwiązywania równań.
2. Objęcie za pomocą nowej algebry:
  - arystotelesowskiej analizy sądów podmiotowo-orzecznikowych,
  - logiki sylogistycznej,
  - stoickiej logiki zdań.

ptak.

żółte.

sądy

przedmioty

własności
(predykaty)

Sąd: Wszyscy ludzie są śmiertelni.

Dla każdego x , jeśli x jest człowiekiem, to
 x jest śmiertelny.

$$\forall x (\text{cz{\l}owiek}(x) \rightarrow \text{smierTELNY}(x))$$

Logika zdań i predykatów

Nowoczesna
lingwistyka

Informatyka

Podstawy składni rekursywnej

Odróżnienie nazw
relacji
(predykatów)
i nazw
przedmiotów
(argumentów).

Koncepcja
predykatów
niższego
i wyższego rzędu.

Przekształcenia
z łącznikami
i kwantyfikatorami.

SPA

struktura
predykatowo-
argumentowa

Jaś

N_{Nom.}

fraza nominalna
w mianowniku

argument 1 (x)

śpi

V

czasownik
w formie osobowej

predykat

Role argumentów

Składnia semantyczna

W roli głównej:
wykonawca czynności
(człowiek)

Wyróżniona część ciała wykonawcy
czynności:
ręka.

Narzędzie
czynności: np.
młotek.

Obiekt podlegający
czynności: np. **gwóźdź**.

**Płaszczyzna, w której zostaje
umieszczony obiekt czynności:
np. deska.**

coś

czymś

ktoś

wbija

w coś

coś
biernik

czymś
narzędnik

ktoś
mianownik

w coś
w +
biernik

wbija

Gramatyka przypadków Ch. Filemore'a

Składnia semantyczna

Ch. Fillemore, The Case for Case, 1968

Agens wszczynający działanie, zwykle ożywiony

Kontragens siła przeciwko której podejmowana jest akcja

Obiekt rzecz, która podlega akcji

Miejsce przestrzeń, gdzie odbywa się akcja

Adresat osoba na rzecz której lub na szkodę której dokonuje się czynności.

Pacjens doświadczający rezultatów czynności

Rezultat coś, co powstaje w wyniku czynności

Instrument bodziec lub bezpośrednia przyczyna zaistnienia akcji

Źródło miejsce od (z) którego coś bierze kierunek

WBIJAĆ

Agens (człowiek)

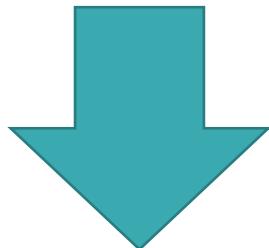
Obiekt (gwóźdź lub jego ekwiwalent)

Instrument (młotek lub jego ekwiwalent)

Pacjens (deska, ściana, itp.)

Jaś śpi.

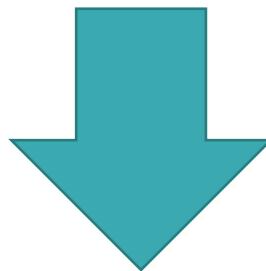
Jaś	śpi
$N_{\text{Nom.}}$ (fraz mianowniku)	V w (czasownik osobowej)
argument 1 (x)	w formie predykat

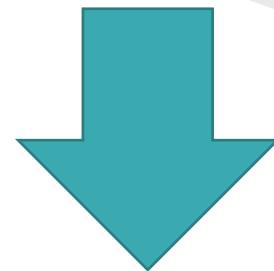
PACJENS

Jaś dał Marysi prezent.

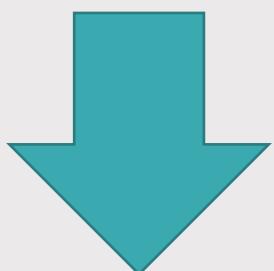
Jaś	dał	Marysi	prezent
N _{Nom.}	V	N _{Dat.}	N _{Acc.}
argument1 (x)	predykat	argument2 (y)	argument3 (z)

Agens

Adresat

Obiekt

Role semantyczne J. Apresjana

Składnia semantyczna

❖ **Reprezentacja semantyczna wyrazu:** głęboka struktura semantyczna (**GSS**) wyrażona za pomocą sztucznego języka semantycznego (**Basic**).

❖ **Reguły syntaktyczne.**

❖ **Powierzchniowe struktury syntaktyczne (PSS).**

Zestaw ról semantycznych argumentów

Model Jurija Apresjana

SUBIEKT

pociąg →
JEDZIE

KONTRAGENS

KUPOWAĆ →

od kogoś

GŁOWA

PROŚBA →

do zespołu

OBIEKT

RZUCAĆ →

do tarczy

TREŚĆ

CZYTAĆ →
list

ADRESAT

PISAĆ →

do kogoś

ODBIORCA

PODAROWAĆ COŚ

komuś

POŚREDNIK

ROZMAWIAĆ →

przez telefon

ŹRÓDŁO

BRAĆ GOTÓWKĘ →

z kasy

MIEJSCE

MIESZKAĆ →

w lesie

TRASA

PŁYNAĆ →

przez ocean

ŚRODEK

KLEIĆ →
klejem

NARZĘDZIE

PISAĆ →

na maszynie

PUNKT POCZĄTKOWY

iść →

stąd

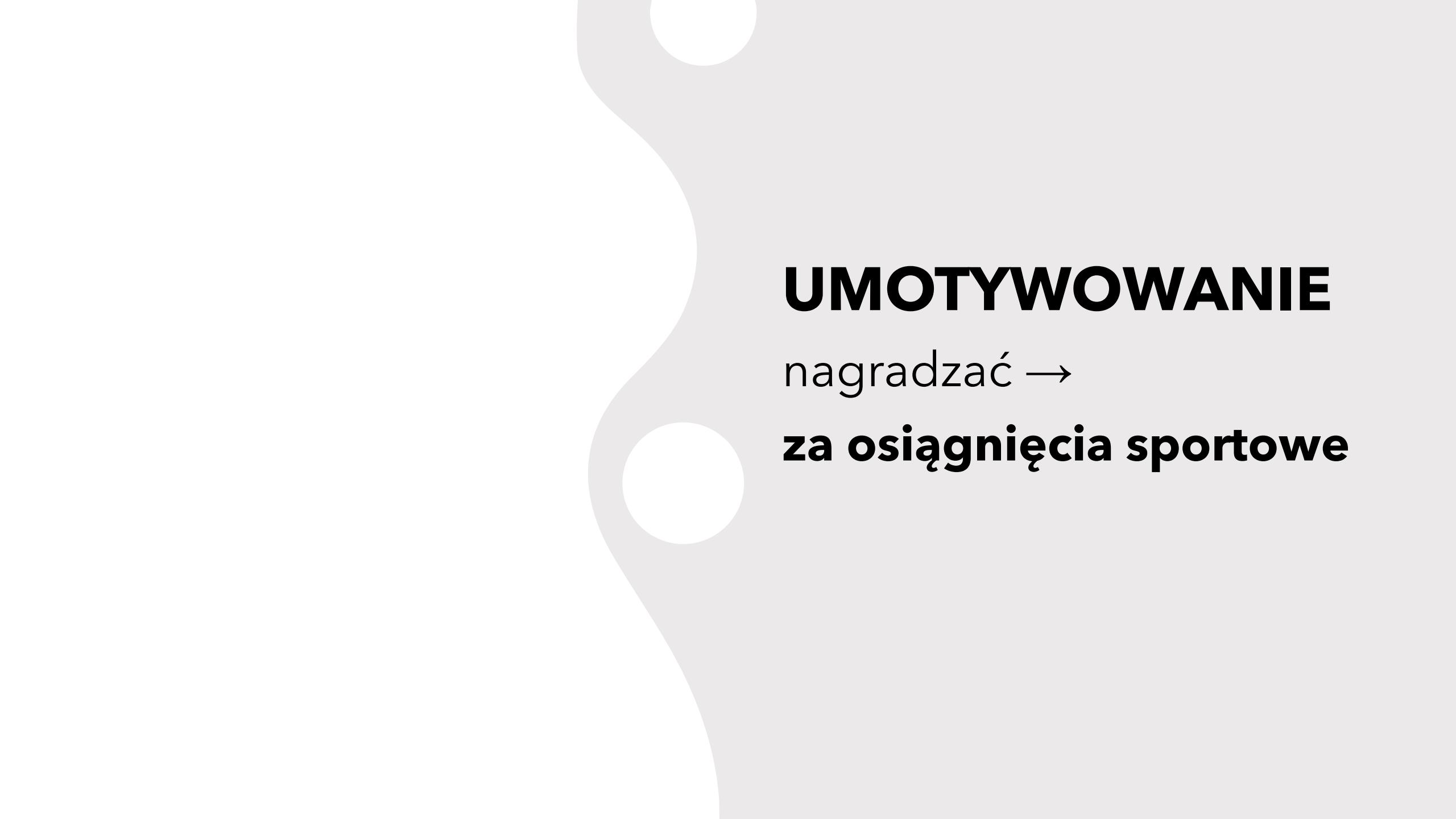
PUNKT KOŃCOWY

iść →

tam

SPOSÓB
traktować →
dobrze

WARUNEK
zgadzać się →
jeśli ...

UMOTYWOWANIE
nagradzać →
za osiągnięcia sportowe

PRZYCZYNA

cieszyć się →

z podarunku

REZULTAT
malować →
na czerwono

CEL

dążyć →

do sukcesu

ASPEKT

przewyższać

→ jakością

Ilość

przekraczać →

o 40%

TERMIN

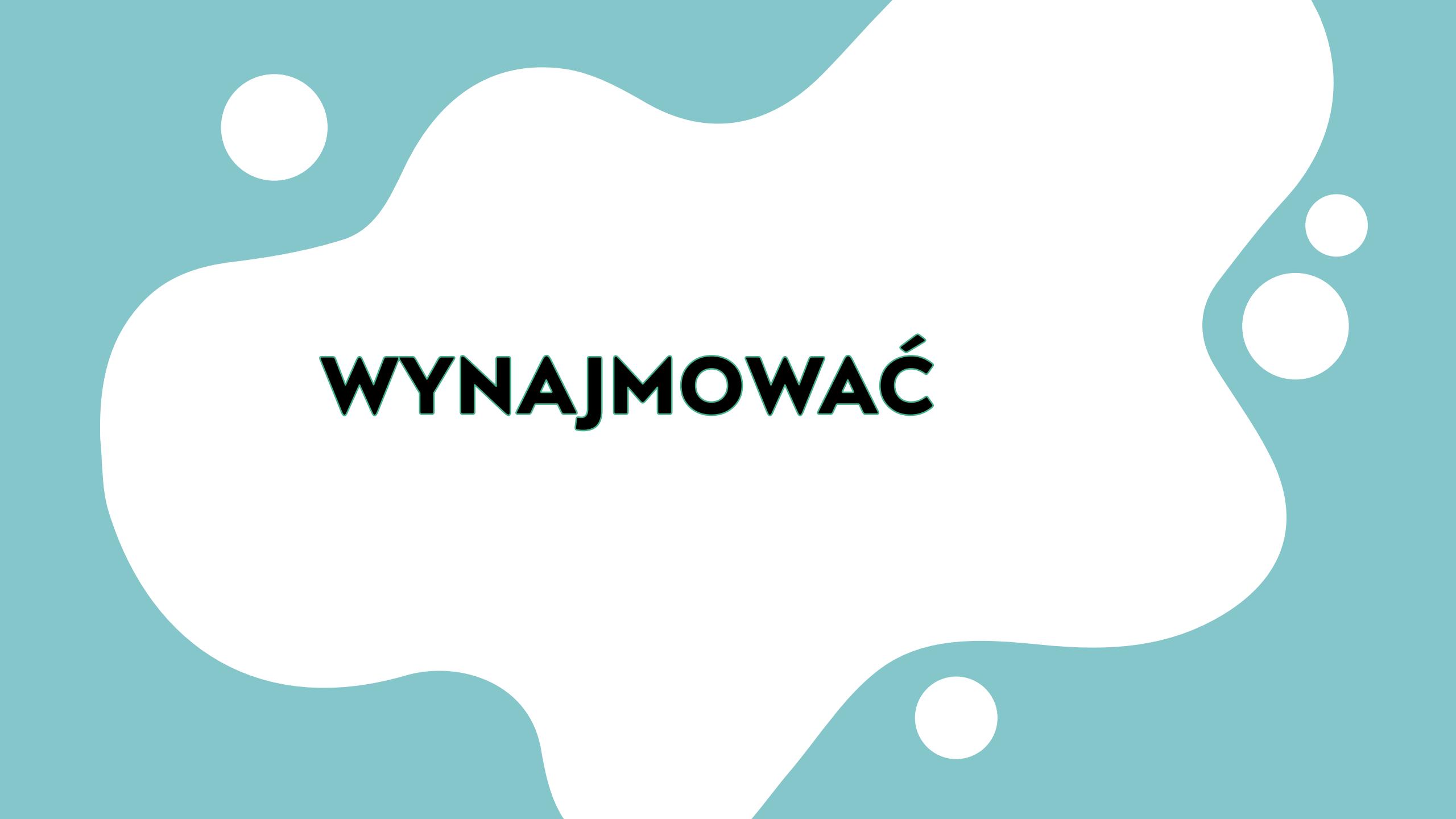
urlap →

na 2 tygodnie

CZAS

zaczynać →

o północy

WYNAJMOWAĆ

Subiekt (ten, kto wynajmuje);
Pierwszy obiekt (to, co się wynajmuje – mieszkanie);
Kontragens (ten, kto wynajmuje obiekt od subiekta);
Drugi obiekt (to, za co się wynajmuje – opłata);
Termin (na jak długo się wynajmuje).

WYNAJMOWAĆ

Schemat składniowy
ktoś wynajmuje komuś coś

$N_1 V N_3 N_4$

Struktura predykatowo-argumentowa

- subiekt wynajmujący
- kontragnes
- pierwszy obiekt (np. pokój)
- drugi obiekt (opłata)
- termin

POZYCJE SKŁADNIOWE

ANTONI

DAĆ A POŻYCZAĆ

N₁ — V — N_{CO}

N_{CO}

Jan daje/pożycza koledze książkę.

DAĆ

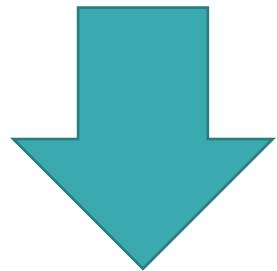
- X ma p.
- Y nie ma p.
- X przekazuje p Y-owi.
- Y ma teraz p.

DAĆ

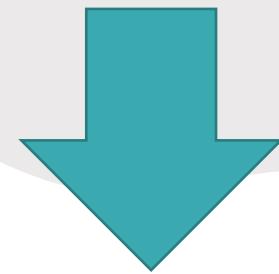
- SUBIEKT
- ODBIORCA
- OBIEKT

Jaś dał Marysi prezent.

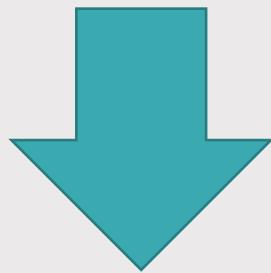
Jaś	dał	Marysi	prezent
$N_{\text{Nom.}}$	V	$N_{\text{Dat.}}$	$N_{\text{Acc.}}$
argument1 (x)	predykat	argument2 (y)	argument3 (z)

Subjekt

Odbiorca

Obiekt

POŻYCZYĆ

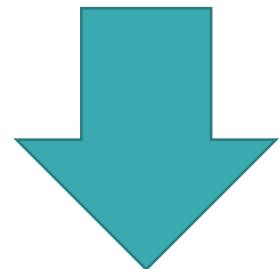
- X ma p.
- Y nie ma p.
- Y chce mieć p.
- Y prosi X-a o p.
- X przekazuje p Y-owi.
- Y ma p przez pewien termin.
- Y po tym terminie przekazuje p z powrotem do X-a.

POŻYCZYĆ

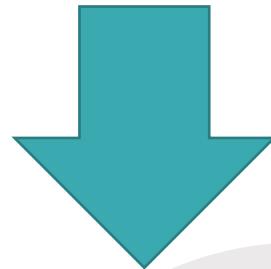
- SUBIEKT
- ODBIORCA
- OBIEKT
- TERMIN

Jaś pożyczczył Marysi auto.

Jaś	pożyczczył	Marysi	auto	na godzinę
N _{Nom.}	V	N _{Dat.}	N _{Acc.}	
argument1 (x)	predykat	argument2 (y)	argument3 (z)	

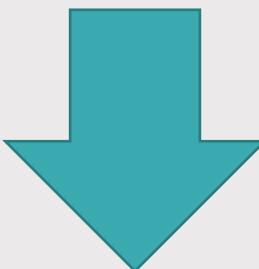
Subjekt

Odbiorca

Obiekt

Termin

PISAĆ

$N_1 \vee N_{co}$

PISAĆ

SUBIEKT za pomocą
NARZĘDZIA (np. pióra)
nanosi na **OBIEKT** (np. kartkę
papieru) inne **OBIEKTY**
(znaki pisma), żeby przekazać
ADRESATOWI określoną
TREŚĆ.

**Jan pisze dla Marii wiersz
piórem gęsim, pismem gotyckim
na pergaminie.**

DELEGOWAĆ

N₁ ∨ N_{co} Adv

DELEGOWAĆ

SUBIEKT posyła **OBIEKT** z **PUNKTU POCZĄTKOWEGO** do **PUNKTU KOŃCOWEGO** w jakimś **CELU** w jakimś **TERMINIE**

Argumenty wbudowane

Kopnąć (nogą), Jan kopnął kolegę lewą nogą.

Całować (ustami), Maria całuje Pawła spierzchniętymi ustami.

Spoliczkować (ręką), Maria spoliczkowała Jana zranioną ręką.

Co to jest akomodacja?

Jest to relacja między formami wyrazowymi, która polega na tym, że jedna forma oddziałuje na drugą, wymagając jej ściśle określonej postaci.

---

klientka kupić pięć banan

Klientka kupiła pięć Ø bananów.

Funkcje akomodacji

reguły rozwijania
schematów
składniowych

sygnalizacja
zależności
składniowych

Reguły rozwijania schematów składniowych.

Jan spał.

ktoś spał

N Mian. V

Jan spał.

Zmęczony Jan spał

Zmęczony Jan spał na kanapie.

Zmęczony Jan spał na wzorzystej kanapie.

Zmęczony Jan spał na wzorzystej kanapie przykryty kocem.

Zmęczony Jak spał na wzorzystej kanapie przykryty ciepłym
kocem.

Sygnalizacja zależności składniowych

Jan dostał chleb od Marii.

Jan dostał chleba od Marii.

Jan dostał chlebem od Marii.

Jan

kamizelka

zrobić

piękny

Maria

szycie

Pięknej

Marii

zrobił Ø

Jan Ø

kamizelkę

szydełkiem

Maria

zrobił a

pięknemu

Janowi

kamizelkę

szydełkiem

Tradycyjne związki gramatyczne

Związek zgody, np. *czerwone maki.*

Związek rządu, np. *czytał książkę.*

Związek przynależności – brak związku gramatycznego, np. *biegł szybko.*

Czyżbyś
dowiedział się,
że

nasz kolega zacznie studiować na zarządzaniu?

związek zgody

związek zgody

związek rządu

czas przeszły tryb
oznajmujący

wymaganie
zdania

3 osoba
liczba poj.

+ przyimek

Czyżbyś
dowiedział się,

że

nasz

kolega

zacznie

studiować

na

zarządzaniu?

+ aglutynacja

liczba pojedyncza
Mianownik, M₁

Mianownik

bezokolicznik

Miejscownik

AKOMODACJA SYNTAKTYCZNA

MORFOLOGICZNA

NIEMORFOLOGICZNA

SŁOWNIKOWA

CZYSTO
SKŁADNIOWA

Akomodacja morfologiczna

przystojny Jan

Mianownik
liczba pojedyncza
M1

Akomodacja leksykalna

rozmawia z Marią

+ przyimek

Akomodacja syntaktyczna

Jan wie, że Maria go lubi.

+ spójnik

+ reszta zdaniowa

**AKOMODACJA
MORFOLOGICZNA**

JEDNOSTRONNA

WZAJEMNA

Akomodacja jednostronna

Kupił samochód.

Biernik

Akomodacja wzajemna

3 osoba liczba pojedyncza M1

The diagram illustrates mutual accommodation in a three-person situation. It features a central black text 'Jan wypoczywał.' with two red curved arrows. One arrow points from the subject 'Jan' to the verb 'wypoczywał.', and another arrow points from the verb back to the subject.

Jan wypoczywał.

Mianownik

Związek podmiotu z orzeczeniem

3 osoba liczba pojedyncza M1

Jan pisze artykuł.
Mianownik
Biernik

Akomodacja wzajemna

Podmiot wymaga od orzeczenia wartości:

OSOBY

LICZBY

(RODZAJU)

Orzeczenie wymaga od podmiotu wartości:

MIANOWNIKA.

Nie wystarczy mianownik

Rodzice
nazywali
go
Hipcio.

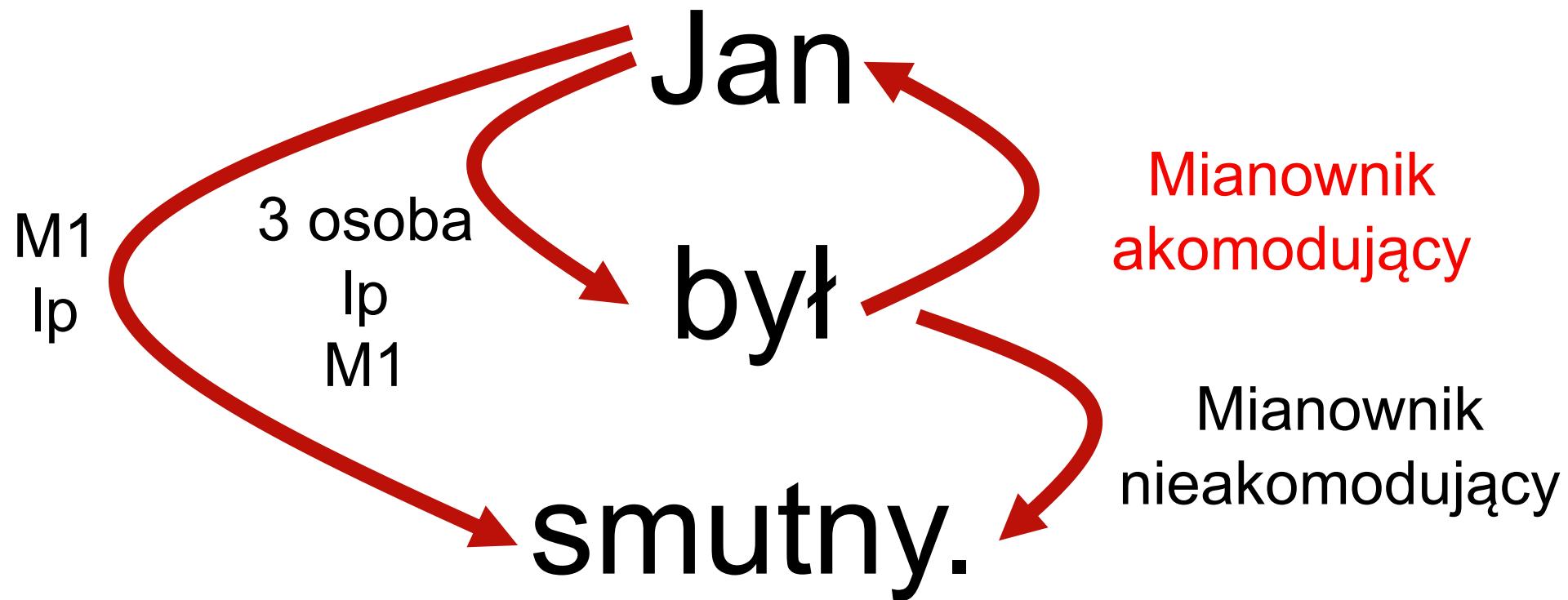
3 os. lp.
r. mos.

Biernik

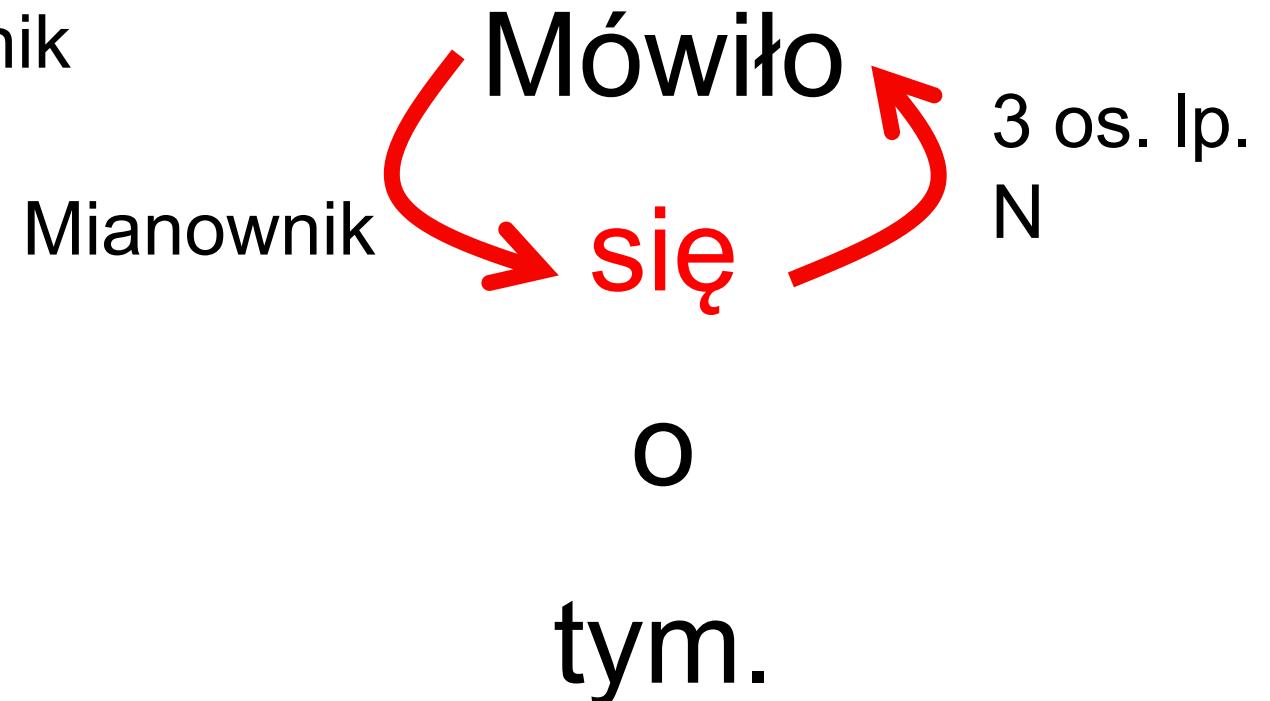
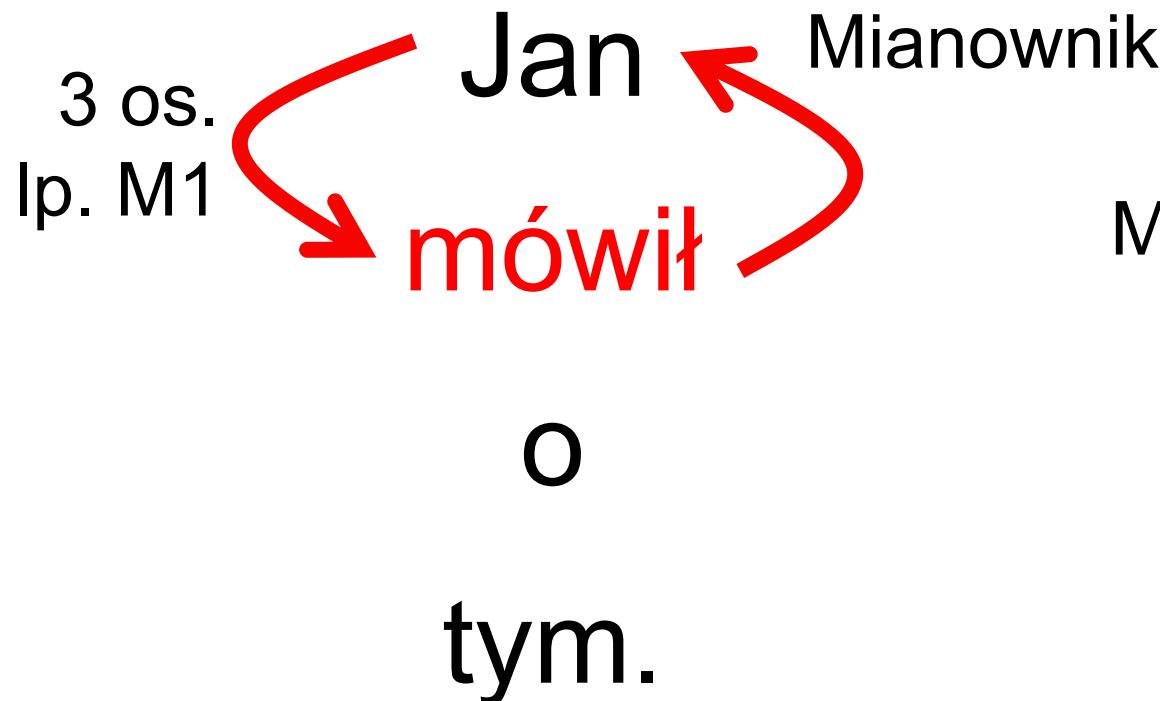
Mianownik akomodujący

Mianownik nieakomodujący

```
graph TD; Rodzice[nazywali] --> go[go]; go --> Hipcio[Hipcio.]
```


Akomodacja a konstrukcja bezosobowa

Zdanie bezpodmiotowe

3 os.
Lp. M1

Jan
mówił

Mianownik

o
tym.

Diagram illustrating the structure of an impersonal sentence:

- The subject "Jan" and the verb "mówił" are connected by a red arrow pointing to the noun "Mianownik".
- A red arrow also connects the grammatical information "3 os." and "Lp. M1" to the verb "mówił".
- Below the main structure, there are two separate sections: "o tym." and "tym.", each with its own red "X" mark.

X

Mówiono

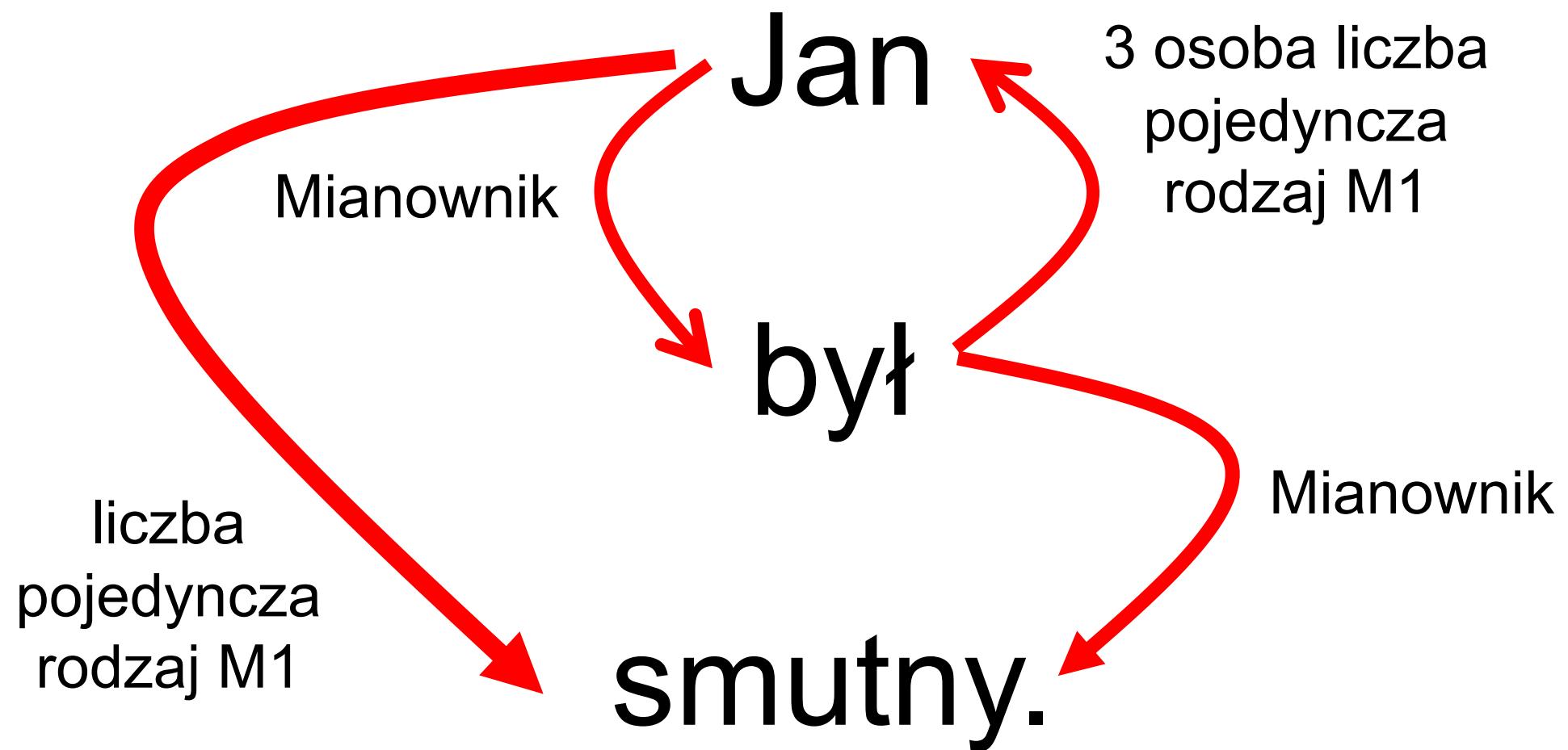
o
tym.

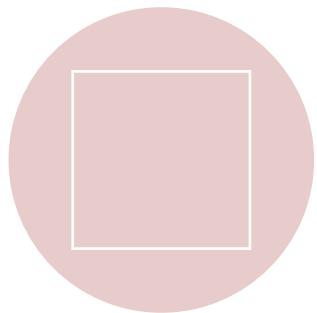
Co to jest orzeczenie imienne?

- Orzeczenie złożone składa się ze słowa posiłkowego (*być, bywać, zostać, zostawać, stać się, stawać się*) oraz orzecznika.
  - Orzecznikiem może być przymiotnik, np. *Jan jest miły*.
  - Orzecznikiem może też być rzeczownik, np. *Jan jest inżynierem*.
-

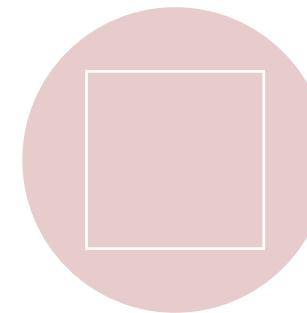

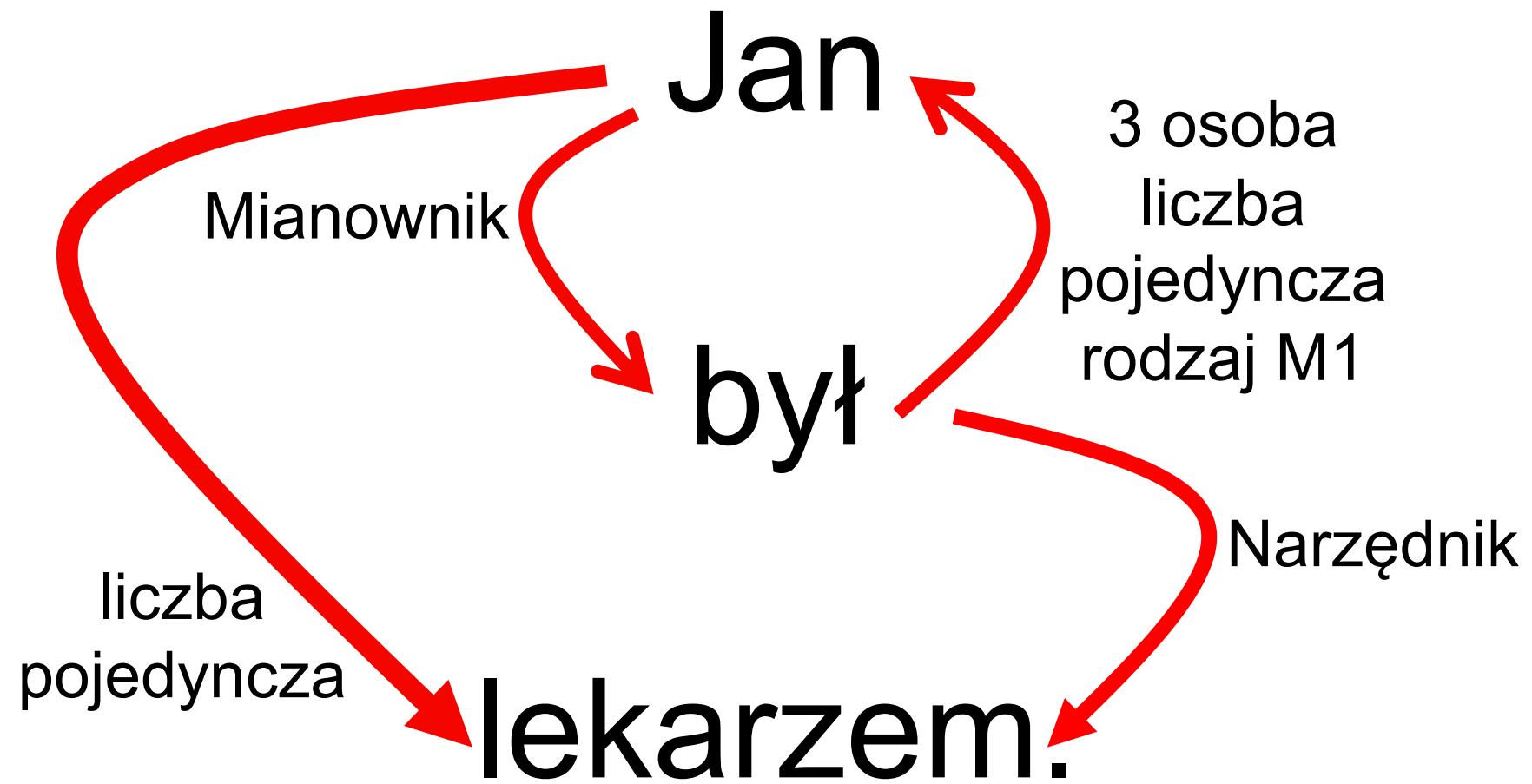
Orzecznik przymiotnikowy

Dostosowuje się do podmiotu pod względem liczby i rodzaju.

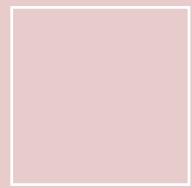

Dostosowuje się do łącznika pod względem przypadka (wymagany jest mianownik).

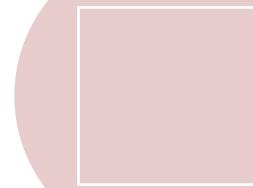

Orzecznik rzeczownikowy

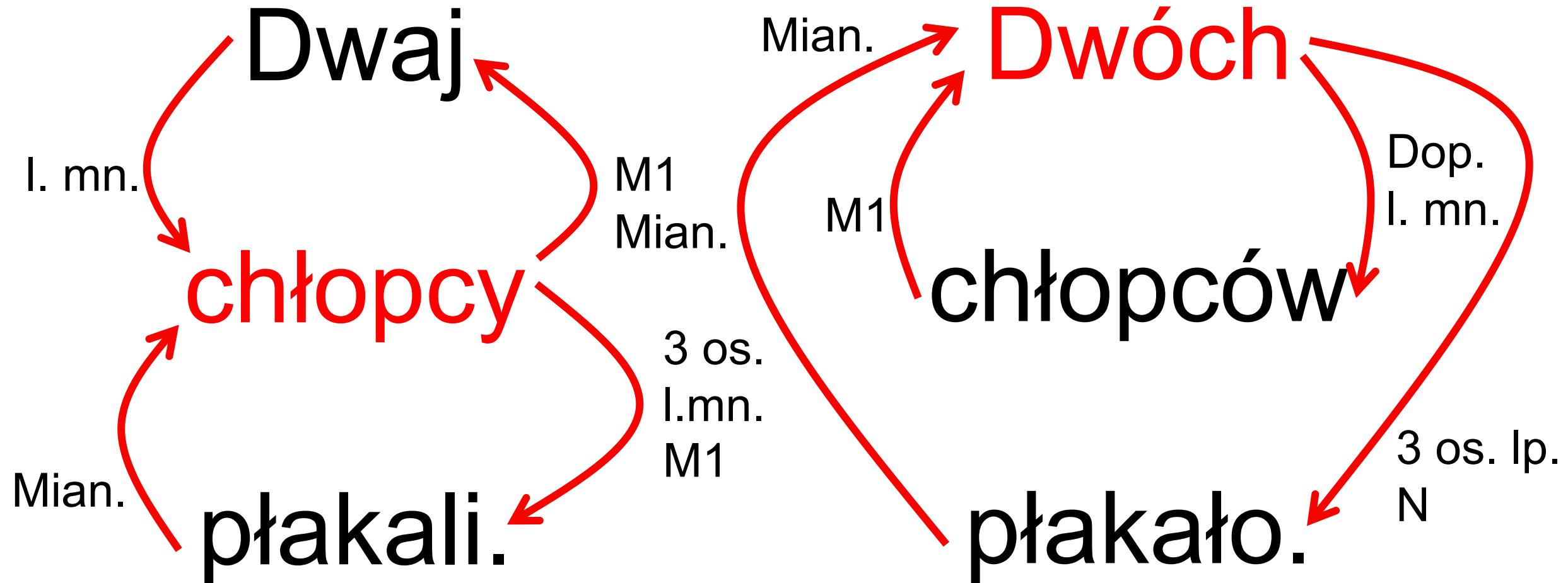

Dostosowuje się do podmiotu pod względem liczby.

Dostosowuje się do łącznika pod względem przypadku (wymagany jest narzędziak).

Składnia z liczebnikiem głównym

Liczebniki **1-4** (poza formami *dwóch, trzech, czterech*) – rzeczownik jest nadrzędny: wymaga 1) od liczebnika mianownika i rodzaju, 2) od orzeczenia liczby, 3 osoby i rodzaju.

Liczebniki od **5** wzwyż oraz formy ***dwóch, trzech, czterech*** – nadrzędny jest liczebnik: wymaga 1) od rzeczownika dopełniacza i liczby mnogiej, 2) od orzeczenia 3 osoby, liczby pojedynczej i rodzaju nijakiego.

Mianownik	Pięć alpinistek zdobyło szczyt.
Dopełniacz	Nie widzieli pięciu alpinistek na szczycie.
Celownik	Przyglądali się pięciu alpinistkom na szczycie.
Biernik	Widzieli pięć alpinistek.
Narzędnik	Rozmawiali z pięcioma alpinistkami .
Miejscownik	Myśleli o pięciu alpinistkach .

Liczebnik zbiorowy w funkcji podmiotu

Mian.
Dop.
I.mn.

Dwoje
dzieci
płakało.

3 os.
Ip. N

```
graph TD; Mian[Mian.] --> Dwoje[Dwoje]; Dop[Dop. I.mn.] --> Dwoje; Dwoje --> Dzieci[dzieci]; Dzieci --> Plakalo[płakało.]; Plakalo --> Ov1(( ));
```

Mian.
Dop.
I.mn.

Dwoje
dzieci
płakało.

3 os.
Ip. N

```
graph TD; Mian[Mian.] --> Dwoje[Dwoje]; Dop[Dop. I.mn.] --> Dwoje; Dwoje --> Dzieci[dzieci]; Dzieci --> N[N]; N --> Ov2(( )); Ov2 --> Plakalo[płakało.]; Plakalo --> Ov2;
```

Mianownik	Pięcioro alpinistów zdobyło szczyt.
Dopełniacz	Nie widzieli pięciorga alpinistów na szczycie.
Celownik	Przyglądali się pięciorgu alpinistom na szczycie.
Biernik	Widzieli pięcioro alpinistów.
Narzędnik	Rozmawiali z pięciorgiem alpinistów.
Miejscownik	Myśleli o pięciorgu alpinistach .

Propozycja Z. Saloniego i M. Świdzińskiego (*Składnia współczesnego języka polskiego*)

01

We frazie liczebnikowej zawsze uznajemy, że nadrędny jest liczebnik.

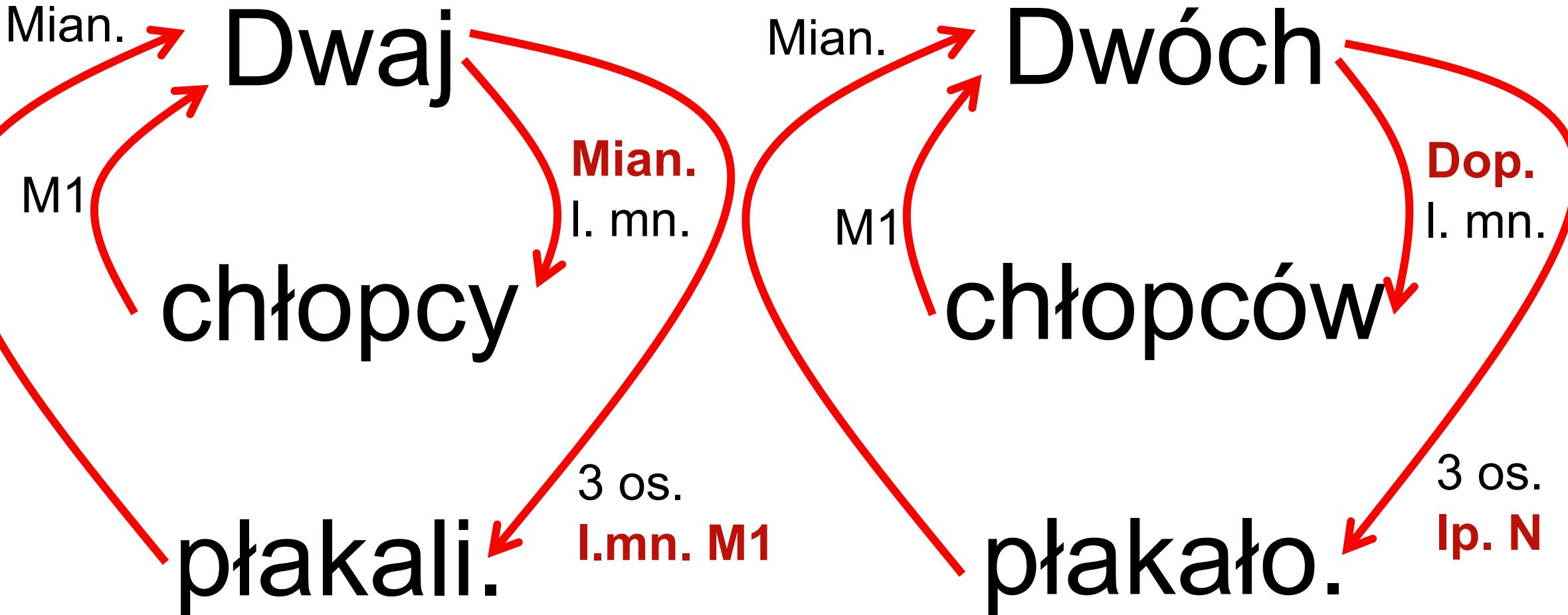
02

Układ strzałek będzie zawsze taki sam.

03

Zmienią się jedynie wartości kategorii gramatycznych.

Akomodacja leksykalna to wymaganie:

Przyimka

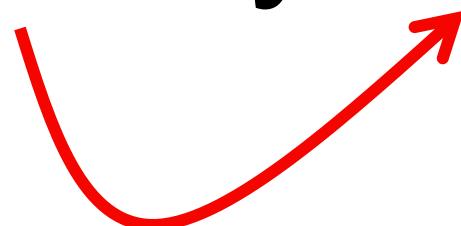
Spójnika

Czasownika o określonym aspekcie

Wymaganie przymka

Janowi zależy **na** tej książce.

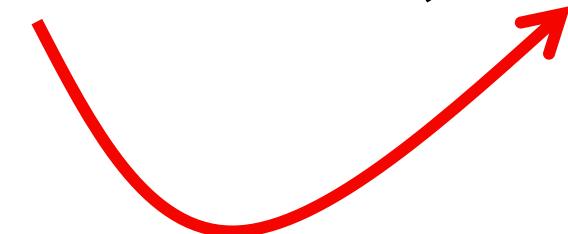
+ przyimek

Wymaganie spójnika

Maria twierdzi, że Jan kłamie.

+ spójnik

Wymaganie aspektu

+ niedokonany

Jan zaczął sprzątać.

Zanim się wybiorę na spacer, popracuję.

+ dokonany

Akomodacja składniowa to wymaganie:

Fazy zdaniowej

Korelatu

Aglutynacji

Wymaganie frazy zdaniowej

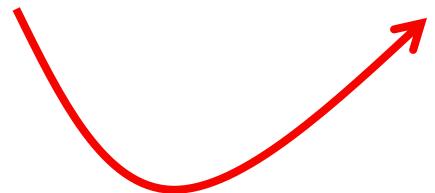
Jan zastanawia się, gdzie pojechać na wakacje.

+ fraza zdaniowa

Wymaganie korelatu

Wszystko zależy **od tego**, co powie Maria.

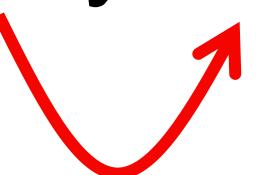

+ korelat

Wymaganie aglutynacji

Proszono nas, żebyśmy przyjechali.

+ aglutynacja

Co to jest aktualizacja?

The diagram consists of three main elements: a large blue circle on the left containing the text 'JĘZYK (SYSTEM)', a smaller blue triangle pointing from the left circle to the right circle, and a large purple circle on the right containing the text 'MOWA'.

JĘZYK
(SYSTEM)

MOWA

Wypowiedź

Płaszczyzna
referencyjna

Płaszczyzna
prawdziwościowa

Modalność

Aktualne
rozczłonkowanie
zdania (temat
i remat)

Referencja (wyznaczoność)

Odniesienie wyrażeń do referentów – obiektów w rzeczywistości.

CZŁOWIEK

- «*Homo sapiens*, istota żywa wyróżniająca się najwyższym stopniem rozwoju psychiki i życia społecznego, jedyna posiadająca kulturę i zdolna do jej tworzenia»
- Człowiek myślący, rozumny.
- Człowiek cywilizowany.
- Człowiek młody, dojrzały, stary.
- Człowiek prosty.
- Człowiek wykształcony, uczony.
- Anatomia, fizjologia człowieka.

Bard
słowiański

Autor
„Pana
Tadeusza”

Adam
Mickiewicz

Mąż Celiny
Szymanowskiej

Zdania
wyznaczające
w sposób
nieokreślony

Zdania
wyznaczające
w sposób
określony

Typy zdań
ze
względu
na
referencję

Zdania
ogólne

Zdania wyznaczające w sposób określony

Mieszkam w **Warszawie**.

Stanisław Lem to mój ulubiony pisarz.

Teatr Polonia wystawia „**Białą bluzkę**”.

To **mój brat**.

Ja nic o tym nie wiem!

Zdania wyznaczające w sposób nieokreślony

- **Jakiś człowiek** o ciebie pytał.
- **Ktoś** mi o tym powiedział.
- Daj mi **jakikolwiek kubek**.
- Zrobił to **ktoś z was**.

Zdania ogólne

Każdy człowiek jest śmiertelny.

Polak potrafi.

Pies to ssak.

Charakterystyka temporalna i sytuacyjna

7 maja 1824 w Wiedniu odbyła się premiera IX symfonii Ludwiga van Beethovena.

UWAGA!

MIESZKAĆ → GDZIEŚ

PRZYJECHAĆ → SKĄD,
DOKĄD

ZACZĄĆ → KIEDY

DOSIEDZIEĆ → DO KIEDY

Co to jest modalność?

Składnik konieczny
zdania. Stosunek
mówiącego do
opisywanego stanu
rzeczy.

Modalność intencjonalna

POWIADOMIENIA

DEKLARATYWA

Konstatacje (asercje)

Pada śnieg.

Hipotezy

Podobno Teofila zwana "Białą Damą", schodzi nocą z portretu i podtrzymując dłońmi zwiewną białą szatę udaje się do parku, gdzie czeka na nią jeździec na karym koniu.

POSTULATY

(modalność deontyczna)

Zalecenia

- trzeba
- należy
- powinno
- musieć

Zakazy

- nie wolno
- nie należy

Pozwolenia

- wolno
- może

Interrogatywa

PYTANIA

PYTANIA WŁAŚCIWE

Pytania
rozstrzygnięcia

Pytania
uzupełnienia

*Czy Jan
przyjechał?*

Kto przyjechał?

Chodźmy na kawę!

EKSPRESYWA

- Oby już były wakacje!
- Jaki to piękny widok!
- Pożar!

Jan kupił książkę.

Książkę Jan kupił.

Jan książkę kupił.

Co to jest aktualne rozczłonkowanie zdania?

Vilem Mathesius w wypowiedzi wyróżnił punkt wyjścia i jądro, por.: „**punkt wyjścia** wypowiedzi, to jest to, co jest w danej sytuacji znane lub przynajmniej łatwo dostępne i co dla mówiącego jest punktem wyjścia, i **jądro wypowiedzi**, to jest to, co mówiący o owym punkcie wyjścia wypowiedzi lub ze względu na ów punkt wyjścia wypowiada”.

PUNKT WYJŚCIA

JĄDRO WYPowiedzi

TEMAT

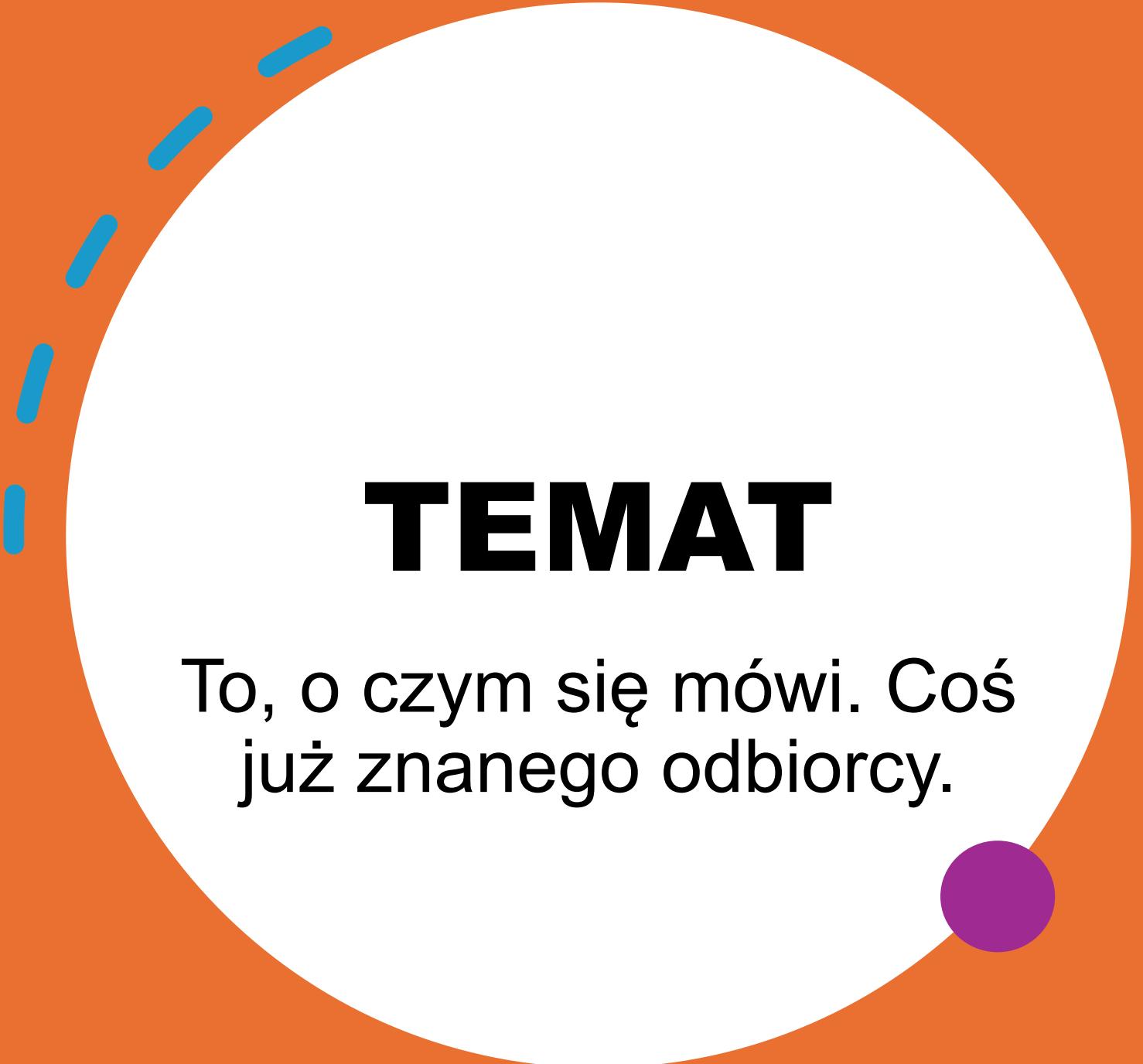
REMAT

TOPIC

FOCUS

DATUM

NOVUM

TEMAT

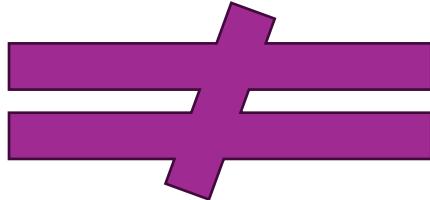
To, o czym się mówi. Coś
już znanego odbiorcy.

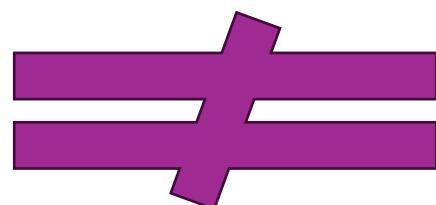
Remat

To, co się orzeka
o temacie. Nowa
informacja

STRUKTURA TEMATYCZNO-REMATYCZNA

STRUKTURA SKŁADNIOWA ZDANIA

STRUKTURA PREDYKATOWO-ARGUMENTOWA

- Jan wybił szybę **kamieniem**.
- Jan wybił **szybę** kamieniem.
- Jan **wybił** szybę kamieniem.
- **Jan** wybił szybę kamieniem.

Język japoński

- Yan-**wa** terebi-o mita.
  - JAN telewizję oglądał.
  - Torebi-o Yan-**ga** mita.
  - TELEWIZJĘ Jan oglądał.
-

Intonacja

Akcent
zdaniowy

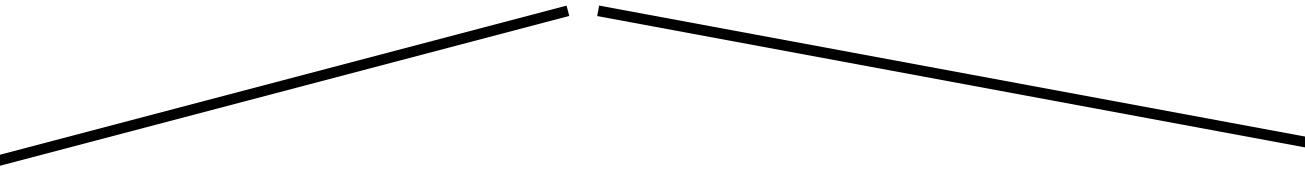
Pauzy

Szyk
wyrazów

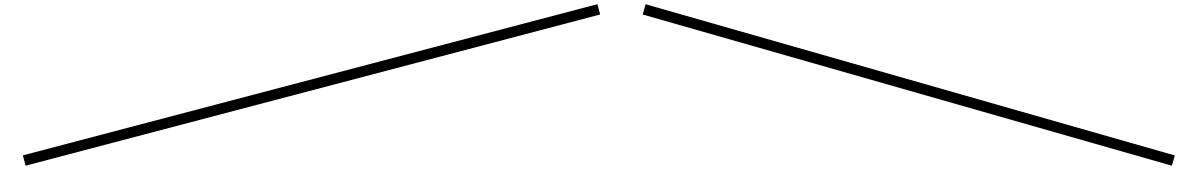
STR

(T) Jan kupił // (R) obraz Rafaela.

(T) Jan kupił obraz // (R) Rafaela.

TEMAT

antykadencja
brak akcentu
frazowego

REMAT

kadencja
akcent frazowy

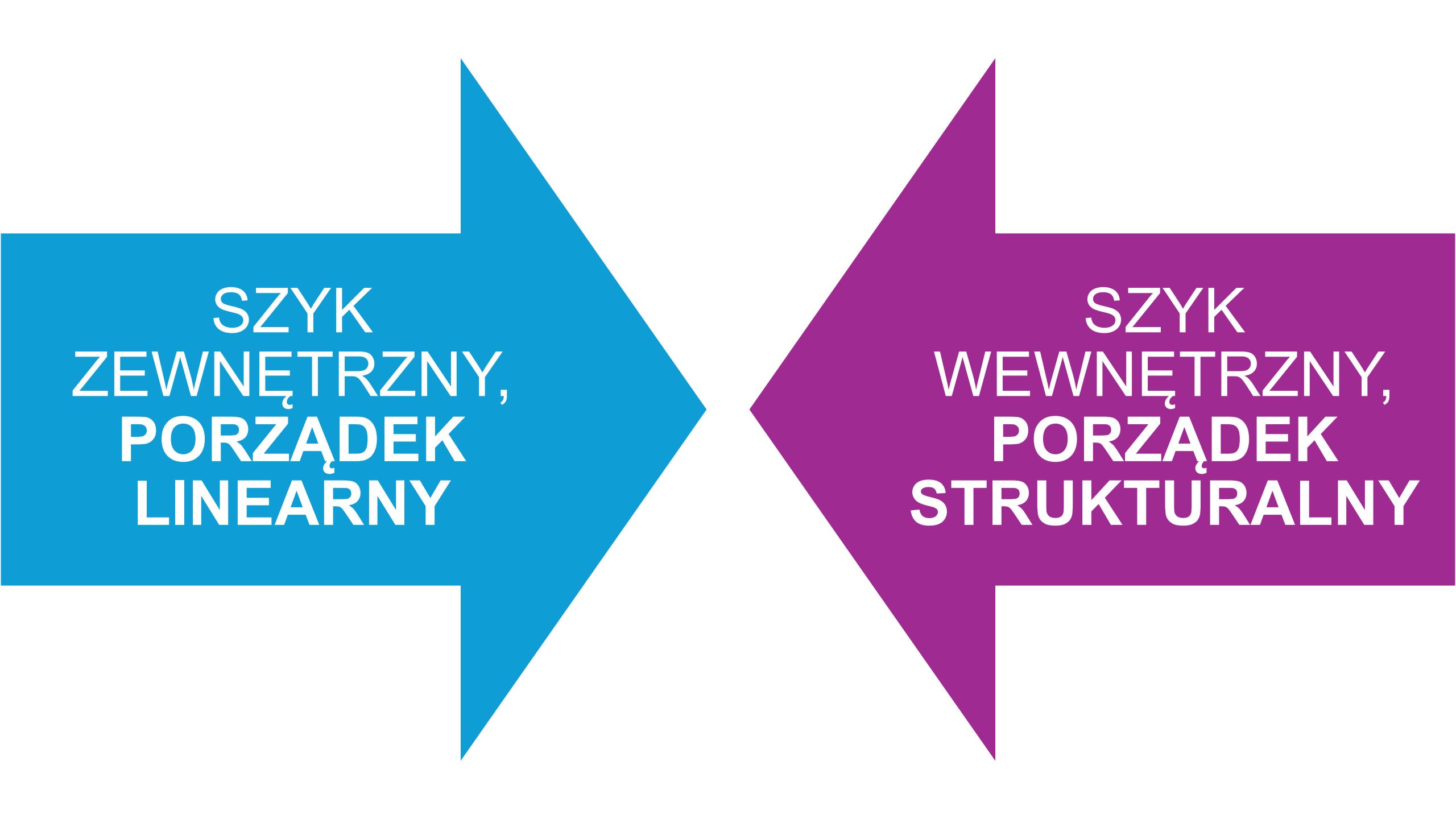

Co to jest szyk?

Sposób usytuowania
wyrazów względem
siebie w **CZASIE**
(mowa) lub
w **PRZESTRZENI**
(pismo).

Uwaga!

**LINEARNY
CHARAKTER
WYRAŻEŃ
ZŁOŻONYCH JEST
CECHA
UNIWERSALNA
JĘZYKÓW
NATURALNYCH.**

**SZYK
ZEWNĘTRZNY,
PORZĄDEK
LINEARNY**

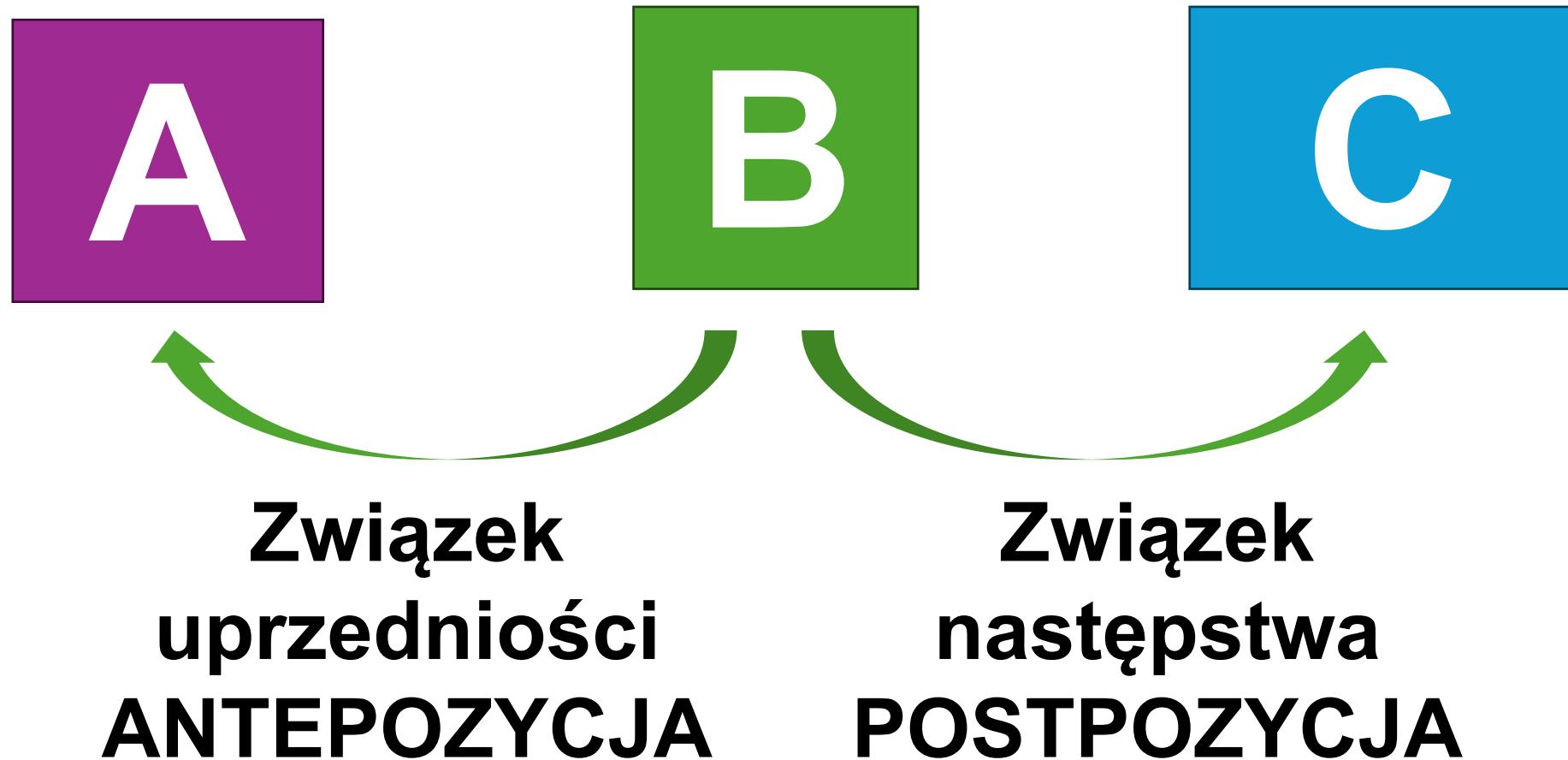
**SZYK
WEWNĘTRZNY,
PORZĄDEK
STRUKTURALNY**

Brat mojego kolegi mieszka chyba w Warce.

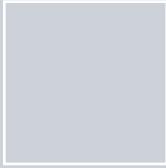
- *brat mojego
- mojego kolegi
- *kolegi mieszka
- *mieszka chyba
- *chyba w Warce

- brat kolegi
- kolegi mojego
- brat mieszka
- mieszka w Warce

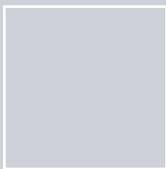
Porządek linearny jest JEDNOWYMIAROWY

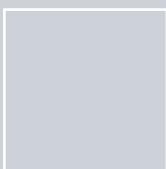
SZYK WYRAZÓW A WSKAŹNIKI SYNTAKTYCZNE

Język ma tylko reguły szyku.

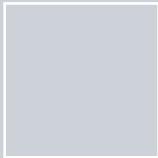

Język ma reguły szyku i wskaźniki syntaktyczne.

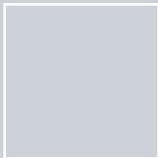

Język wykorzystuje jedynie wskaźniki syntaktyczne i uniezależnia szyk od oznaczania związków semantyczno-syntaktycznych.

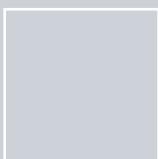
Szyk a typologia języków

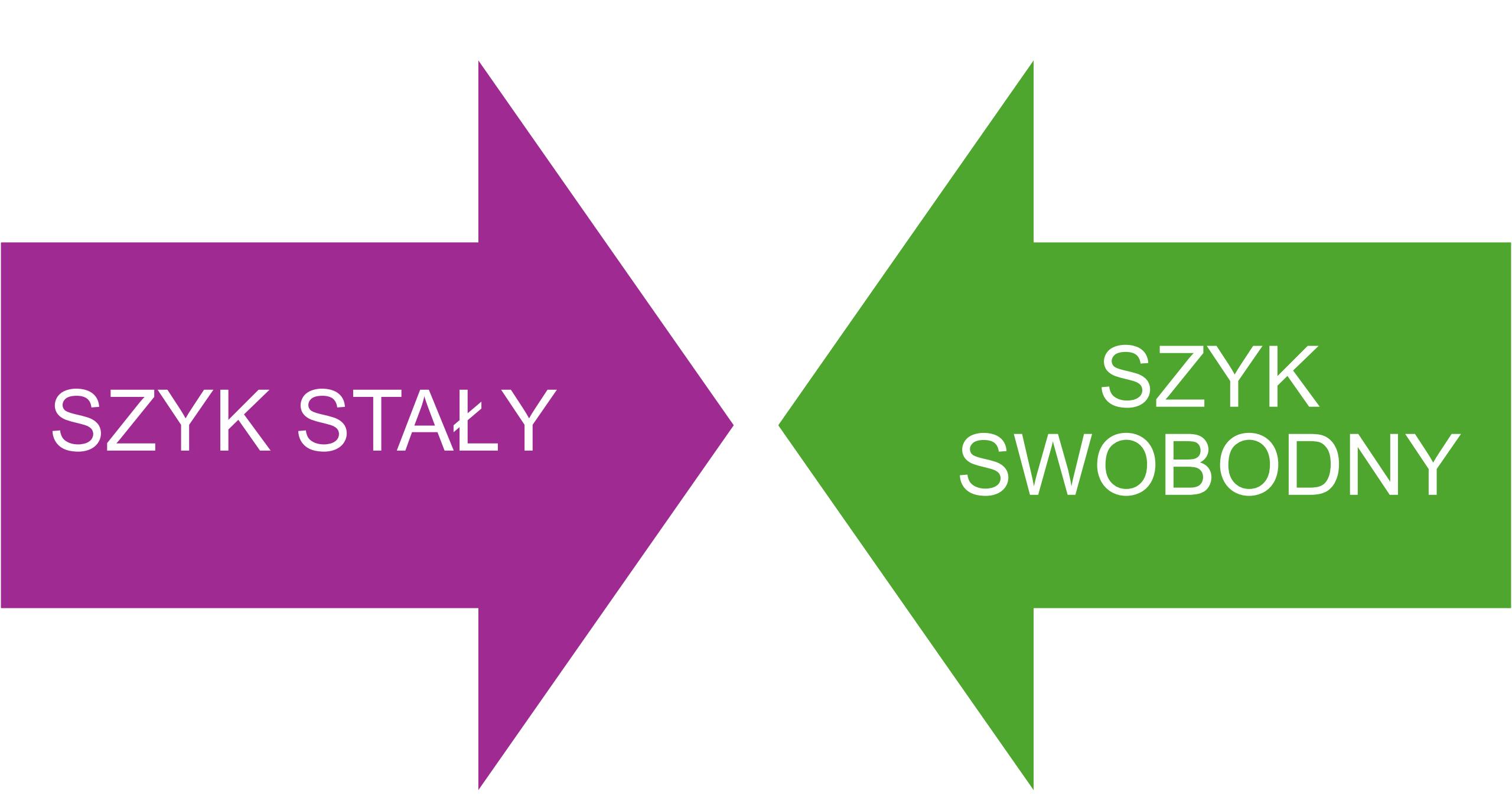
Ad. 1) JĘZYKI POZYCYJNE – starochiński.

Ad. 2) JĘZYKI CZĘŚCIOWO POZYCYJNE: angielski, francuski.

Ad. 3) JĘZYKI NIEPOZYCYJNE: języki słowiańskie (**polski**), ugrofińskie, język japoński.

SZYK STAŁY

SZYK
SWOBODNY

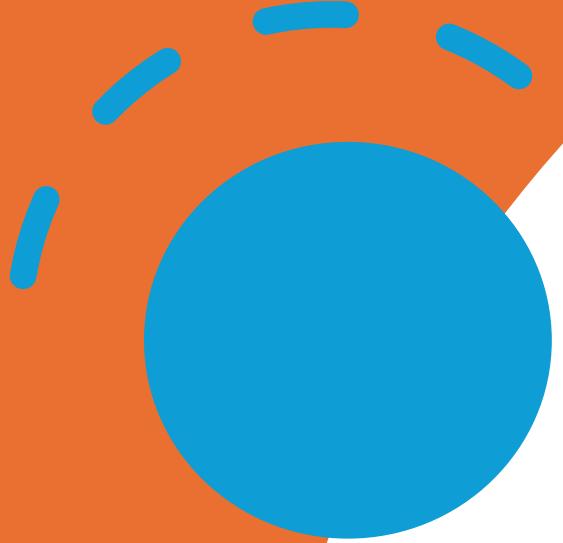

**Język polski ma
szyk swobodny.**

- Jan rozmawia z Marią o Piotrze.
- Jan rozmawia o Piotrze z Marią.
- Jan z Marią rozmawia o Piotrze.
- Jan z Marią o Piotrze rozmawia.
- Jan o Piotrze z Marią rozmawia.
- Jan o Piotrze rozmawia z Marią.
- Rozmawia Jan z Marią o Piotrze.
- Rozmawia Jan o Piotrze z Marią.
- Rozmawia z Marią o Piotrze Jan.
- Rozmawia z Marią Jan o Piotrze.
- Rozmawia o Piotrze Jan z Marią.
- Rozmawia o Piotrze z Marią Jan.
- Z Marią Jan rozmawia o Piotrze.
- Z Marią Jan o Piotrze rozmawia.
- Z Marią rozmawia Jan o Piotrze.

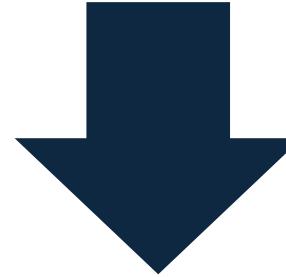
- Z Marią rozmawia o Piotrze Jan.
- Z Marią o Piotrze Jan rozmawia.
- Z Marią o Piotrze rozmawia Jan.
- O Piotrze Jan rozmawia z Marią.
- O Piotrze Jan z Marią rozmawia.
- O Piotrze z Marią rozmawia Jan.
- O Piotrze z Marią Jan rozmawia.
- O Piotrze rozmawia Jan z Marią.
- O Piotrze rozmawia z Marią Jan.

- Piotr nie go zauważył.
- Się odwrócił w kierunku drzwi.
- Donieść na musiał ktoś niego.
- Zrozumiał, że nie tego na głos powiedzieć wolno mu.
- Na zbiegu się szerokich podnoszą alej drzew kopiły.

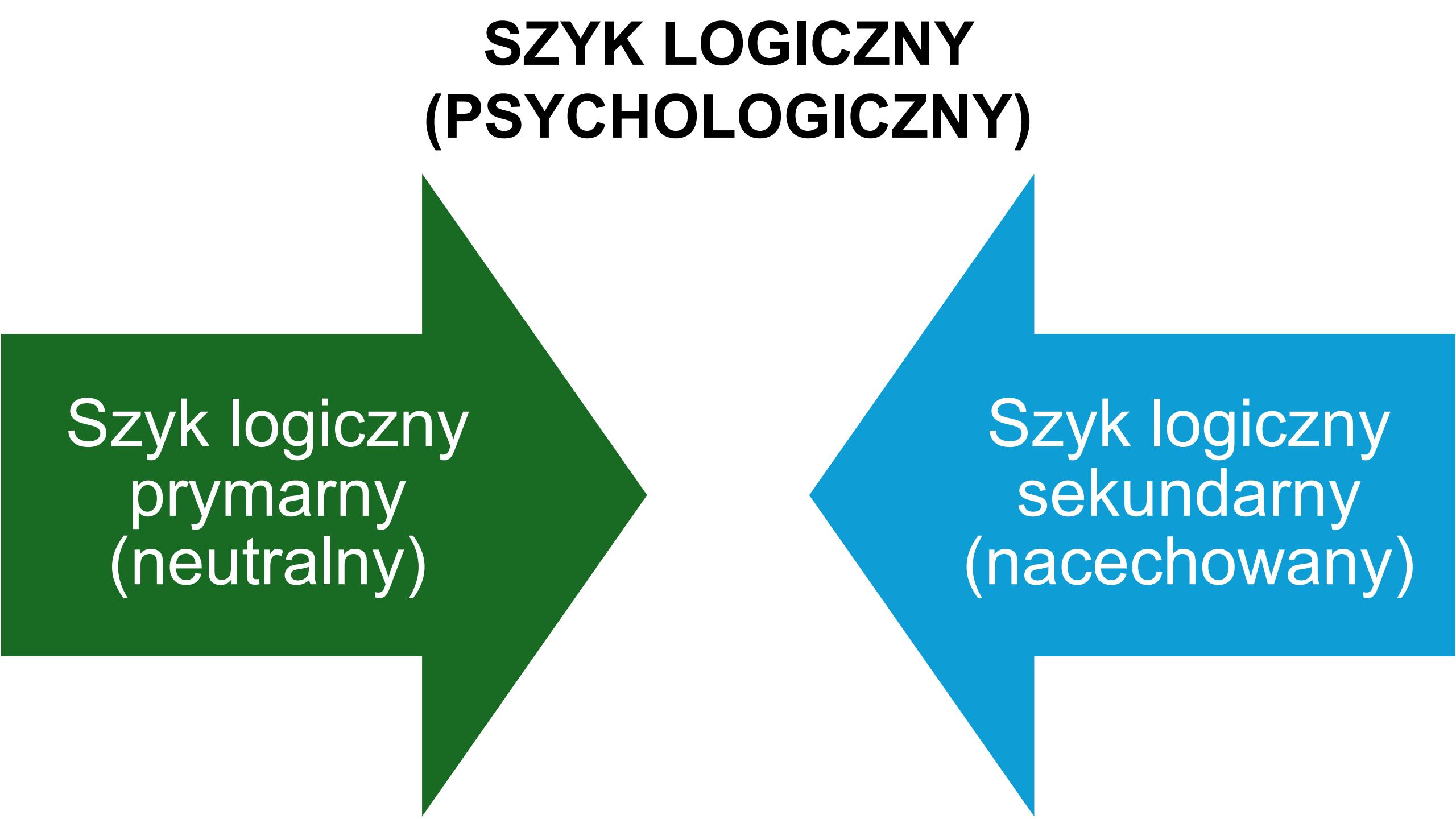
**Język polski ma
szyk swobodny,
ale **nie dowolny.****

**SZYK SWOBODNY POZWALA NA
TWORZENIE RÓŻNYCH PERSPEKTYW
FUNKCJONALNYCH ZDANIA**

**AKTUALNE ROZCZŁONKOWANIE
ZDANIA
WYZNACZANIE TEMATU I REMATU**

SZYK LOGICZNY (PSYCHOLOGICZNY)

**Szyk logiczny
prymarny
(neutralny)**

**Szyk logiczny
sekundarny
(nacechowany)**

PODMIOT DOPEŁNIENIE ORZECZENIE (SOV) Ja jabłko zjadłem, np.
łacina, japoński, koreański, perski, turecki

PODMIOT ORZECZENIE DOPEŁNIENIE (SVO) Ja zjadłem jabłko, np.
angielski, hiszpański, chiński, tajski, suahili, włoski

ORZECZENIE PODMIOT DOPEŁNIENIE (VSO) Zjadłem ja jabłko, np.
walijski, hawajski, arabski

ORZECZENIE DOPEŁNIENIE PODMIOT (VOS) Zjadłem jabłko ja, np.
fidżyjski, (staro)jawajski, malgaski (Madagaskar))

DOPEŁNIENIE ORZECZENIE PODMIOT (OVS) Jabłko zjadłem ja, np.
język hixkaryana (Amazonia)

DOPEŁNIENIE PODMIOT ORZECZENIE (OSV) Jabłko ja zjadłem, np.
sardyński

Luke... Kiedy odejdę, ostatnim Jedi będziesz.
Luke, when gone am I... the last of the Jedi you will be.
Powrót Jedi

UPORZĄDKOWANIE WYRAZÓW DOMINUJĄCE (NEUTRALNE) W POLSKIM

Jan czyta książkę.

SZYK SEKUNDARNY (NACECHOWANY) INWERSJA

Jan książkę czyta.

Czyta książkę Jan.

Książkę Jan czyta.

Szyk a STR

CZŁON NA POZYCJI **POCZĄTKOWEJ** –
TEMAT

CZŁON NA POZYCJI **KOŃCOWEJ**
(NAJBARDZIEJ NACECHOWANEJ) -
REMAT

(T) Piotr (R) jest obojętny Annie.

(T) Annie (R) Piotr jest obojętny.

(T) Obojętny Annie (R) jest Piotr.

(R) To Piotr (T) jest obojętny Annie.

**Dziękuję
za uwagę!**

ANALIZA NA SKŁADNIKI BEZPOŚREDNIE

Wykład z gramatyki opisowej języka polskiego

**SKŁADNIA
ZYGMUNTA SALONIEGO I MARKA ŚWIDZIŃSKIEGO**

SKŁADNIA

ZALEŻNOŚCIOWA
SKŁADNIKÓW
BEZPOŚREDNICH

- L. Tesniére
- J. Apresjan, I.A. Mielczuk,
Model Sens-tekst
- POLSKA
Z. Klemensiewicz
- Amerykańskie gramatyki
dystrybucyjne (Bloomfield,
Harris, Hockett)
- Gramatyki generatywne
(Chomsky)
- POLSKA
Gramatyka
Saloniego i Świdzińskiego

WYPOWIEDZENIE

- ✓ Zasadnicza jednostka składniowa.
- ✓ Odpowiada samodzielnemu komunikatowi.
- ✓ W tekście wyodrębniania za pomocą wielkiej litery na początku oraz kropki lub znaku równoważnego na końcu.
- ✓ Jednostka UNILATERALNA (napis niezinterpretowany).

DEFINICJA WYPowiedZENIA

Decyzje władz poprzedziły demonstracje.

Decyzje władz poprzedziły demonstracje.

Decyzje władz poprzedziły **demonstracje**.

ZDANIE

Jan pozmywał naczynia.

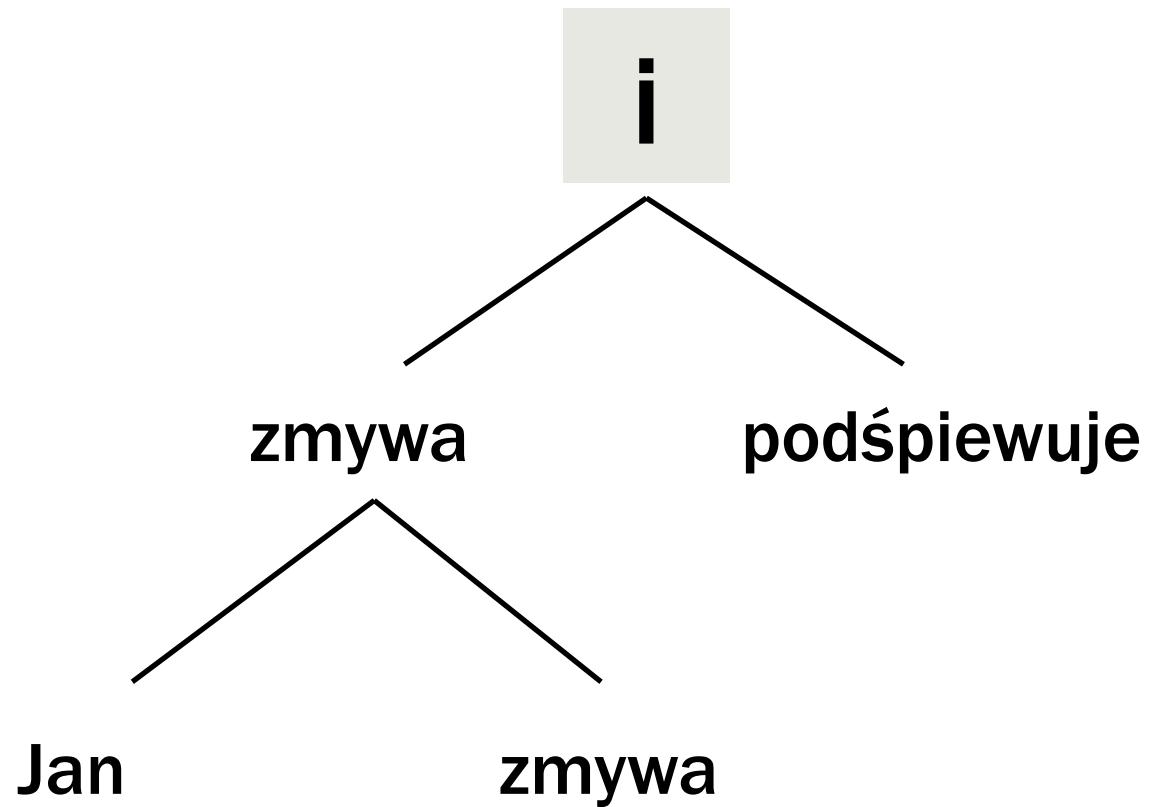
Pozmywano naczynia.

Trzeba pozmywać
naczynia.

DEFINICJA ZDANIA

Całośćka składniowa
ukształtowana wokół
centrum będącego
formą finitywną
czasownika lub jej
ekwiwalentem
dystrybucyjnym.

Jan zmywa i podśpiewuje.

DEFINICJA ZDANIA ZŁOŻONEGO

Całośćka składniowa
zbudowana z dwóch zdań
spojonych **elementem
spójnikowym** (który
możemy uznać za
centralny).

Element
łączący

Zdanie-
reszta

Znalazłem książkę, której **szukałem**.

Element
łączący

Zdanie-
reszta

Namawiał nas, **żebyśmy poszli do**
kina.

DEFINICJA ZDANIA PODRZĘDNEGO

Zdania podrzędne są jako całości podporządkowane odcinkom tekstowym wobec nich zewnętrznym: formom finitywnym lub jednostkom wobec nich bezpośrednio lub pośrednio podrzędnymi.

RÓWNOWAŻNIK ZDANIA

- Pożar! Z drogi!
- Dziś ładnie.
- Wszystko na nic.
- U nas pogoda bez zmian.

DEFINICJA RÓWNOWAŻNIKA

Równoważniki zdań to konstrukcje, które można uzupełnić **formą czasownikową**.

ZDANIE

samodzielne

proste

złożone

niesamodzielne

**zdanie
składowe
właściwe**

**zdanie
składowe
podrzędne**

ZDANIE

Całośćka składniowa zbudowana na jeden z dwu następujących sposobów:

- ✓ Ukształtowana wokół centrum będącego formą finitywną czasownika lub jej ekwiwalentem dystrybucyjnym.
- ✓ Zbudowana z dwóch zdań spojonych elementem spójnikowym (który możemy uznać za centralny).

TYPOLOGIA ZDAŃ

Zdanie, którego wykładnikiem tekstowym jest wypowiedzenie, jest **zdaniem samodzielnym**.

Zdanie zbudowane wokół **centrum czasownikowego** (lub jego odpowiednika) jest **zdaniem prostym**.

Zdanie zbudowane wokół **elementu spójnikowego** jest **zdaniem złożonym**.

ZDANIE ZŁOŻONE

Każde zdanie wprowadzone do zdania złożonego za pomocą **centralnego elementu spójnikowego** jest **zdaniem właściwym**.

Zdanie składowe podzielone jest **podporządkowane** odcinkom tekstu wobec niego zewnętrznym.

Moja starsza koleżanka zwykle kupuje wieczorne gazety.

moja starsza koleżanka

zwykle kupuje wieczorne gazety

moja

starsza koleżanka

zwykle kupuje

wieczorne gazety

moja

starsza

koleżanka

zwykle

kupuje

wieczorne

gazety

SKŁADNIKI TERMINALNE

moja

starsza

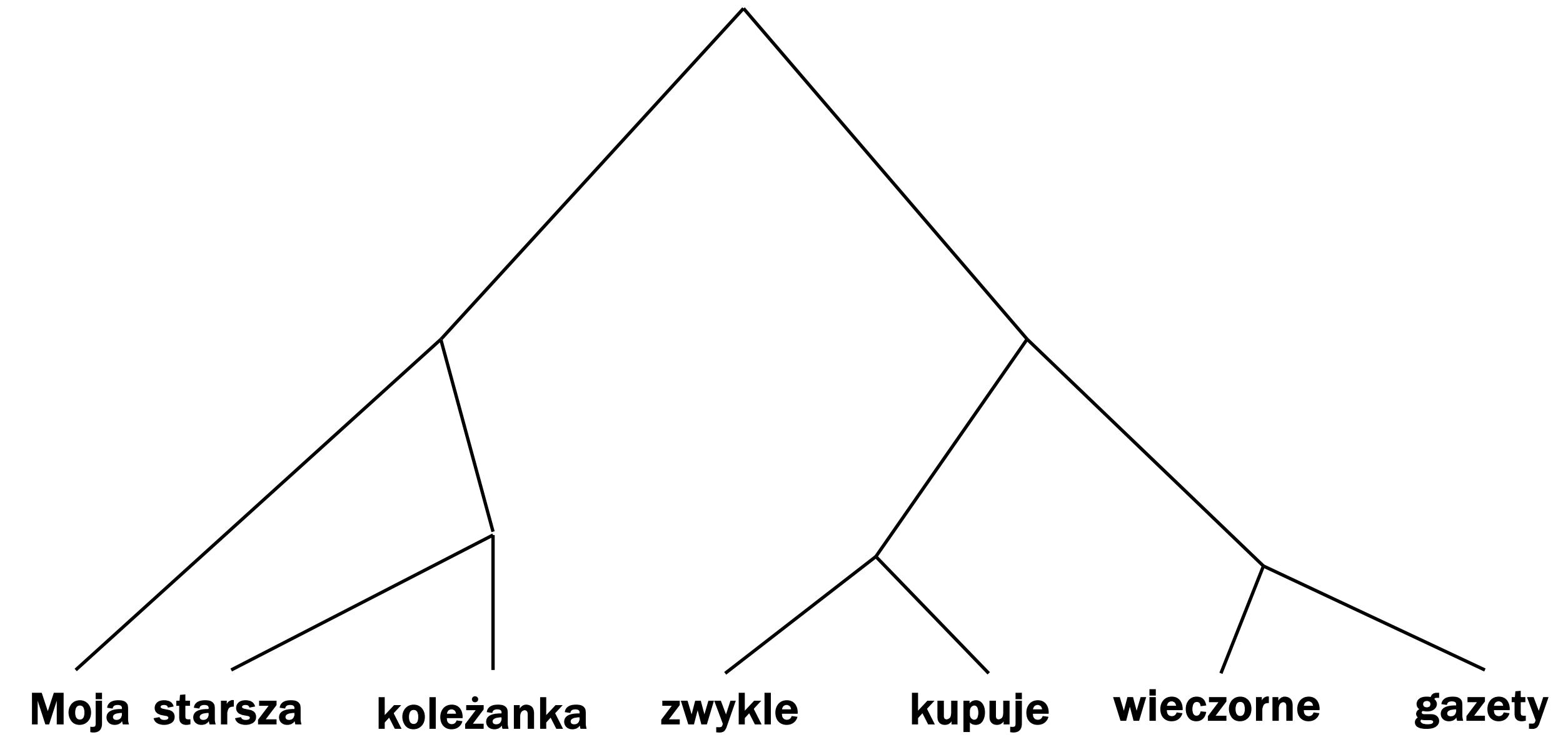
koleżanka

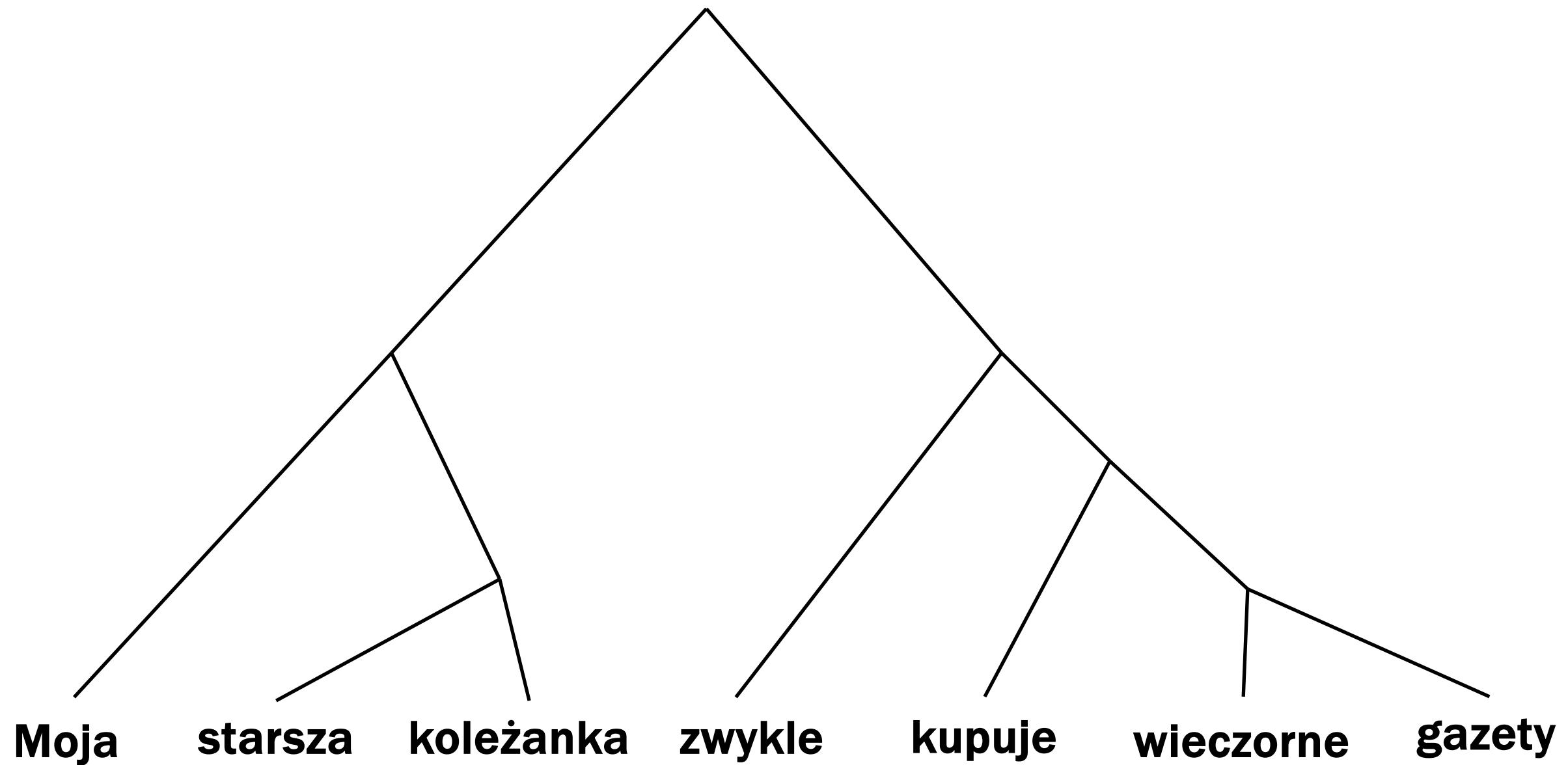
zwykle

więczorne

kupuję

gazety

Moja starsza koleżanka zwykle kupuje wieczorne

Moja starsza koleżanka zwykle kupuje (wieczorne **gazety**).

Moja starsza koleżanka (zwykle **kupuje**) gazety.

Moja (starsza **koleżanka**) kupuje gazety.

(Moja **koleżanka**) kupuje gazety.

Koleżanka (**kupuje gazety**).

(Koleżanka **kupuje**).

Kupuje.

Kupuje.

Bawiono się.

Grzmi.

Świta.

FORMA FINITYWNNA CZASOWNIKA

Jan pilnuje brata albo Marii.

*Jan pilnuje albo.

*Jan pilnuje brata albo.

*Jan pilnuje albo Marii.

Jan pilnuje brata.

Jan pilnuje Marii.

pilnuje

Jan pilnuje brata albo Marii.

Chłopiec idzie do szkoły.

*Chłopiec idzie do.

*Chłopiec idzie szkoły.

Wiem, że Piotr przyszedł.

*Wiem, że.

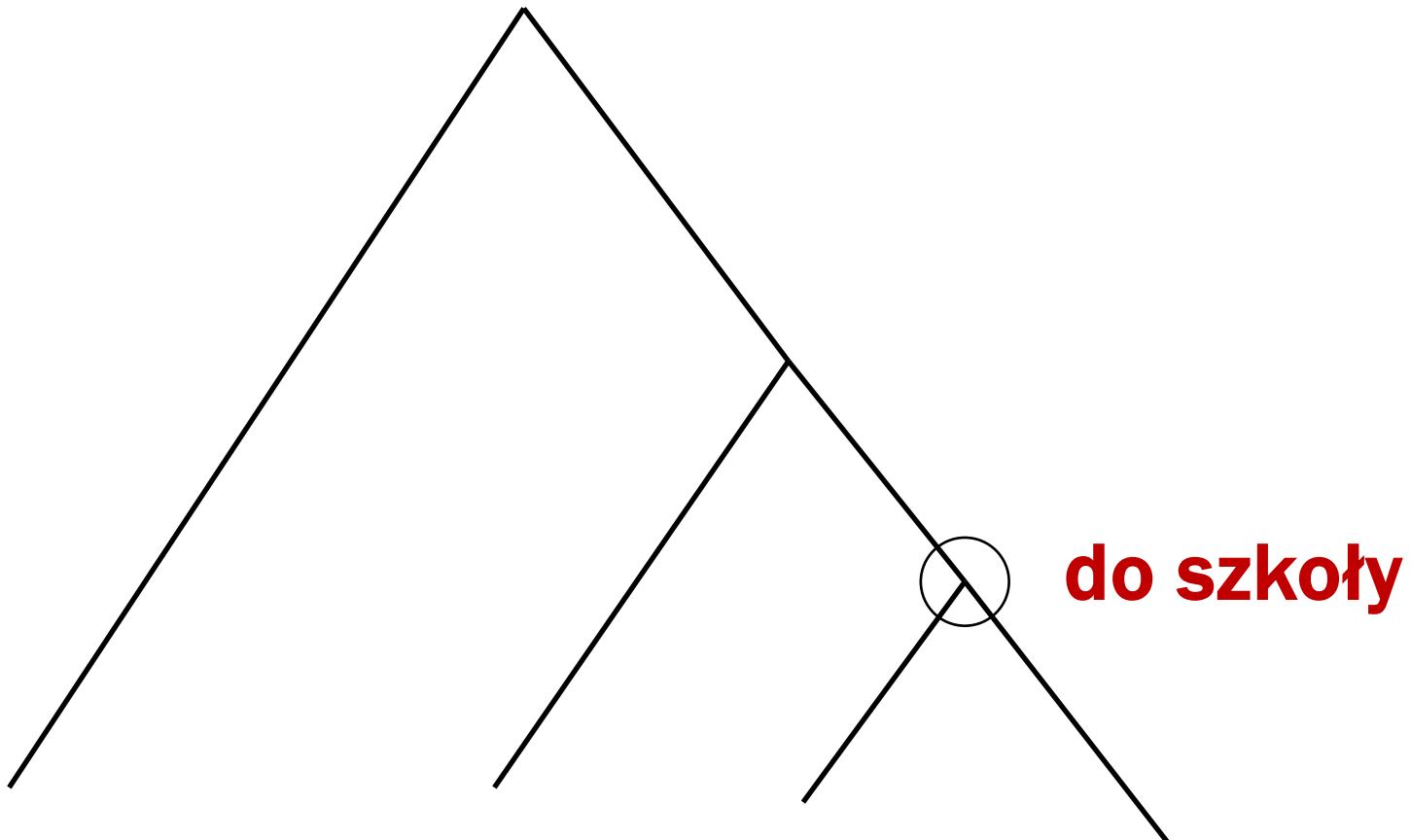
*Wiem Piotr przyszedł.

Chłopiec i dziewczyna śpiewali.

*Chłopiec śpiewali.

*Dziewczyna śpiewali.

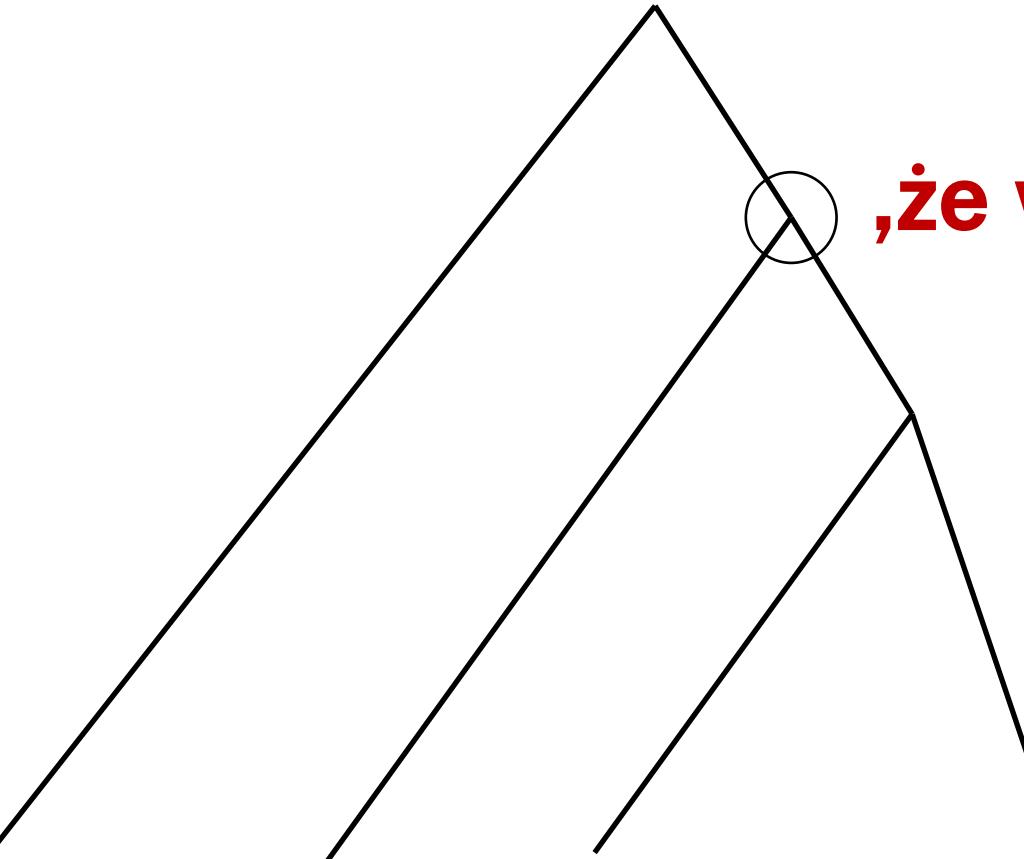
Chłopiec idzie do szkoły.

Chłopiec idzie do szkoły.

Chłopiec idzie (do szkoły).

Chłopiec idzie.

Idzie.

Sądzę, że Paweł wrócił.

,że wrócił

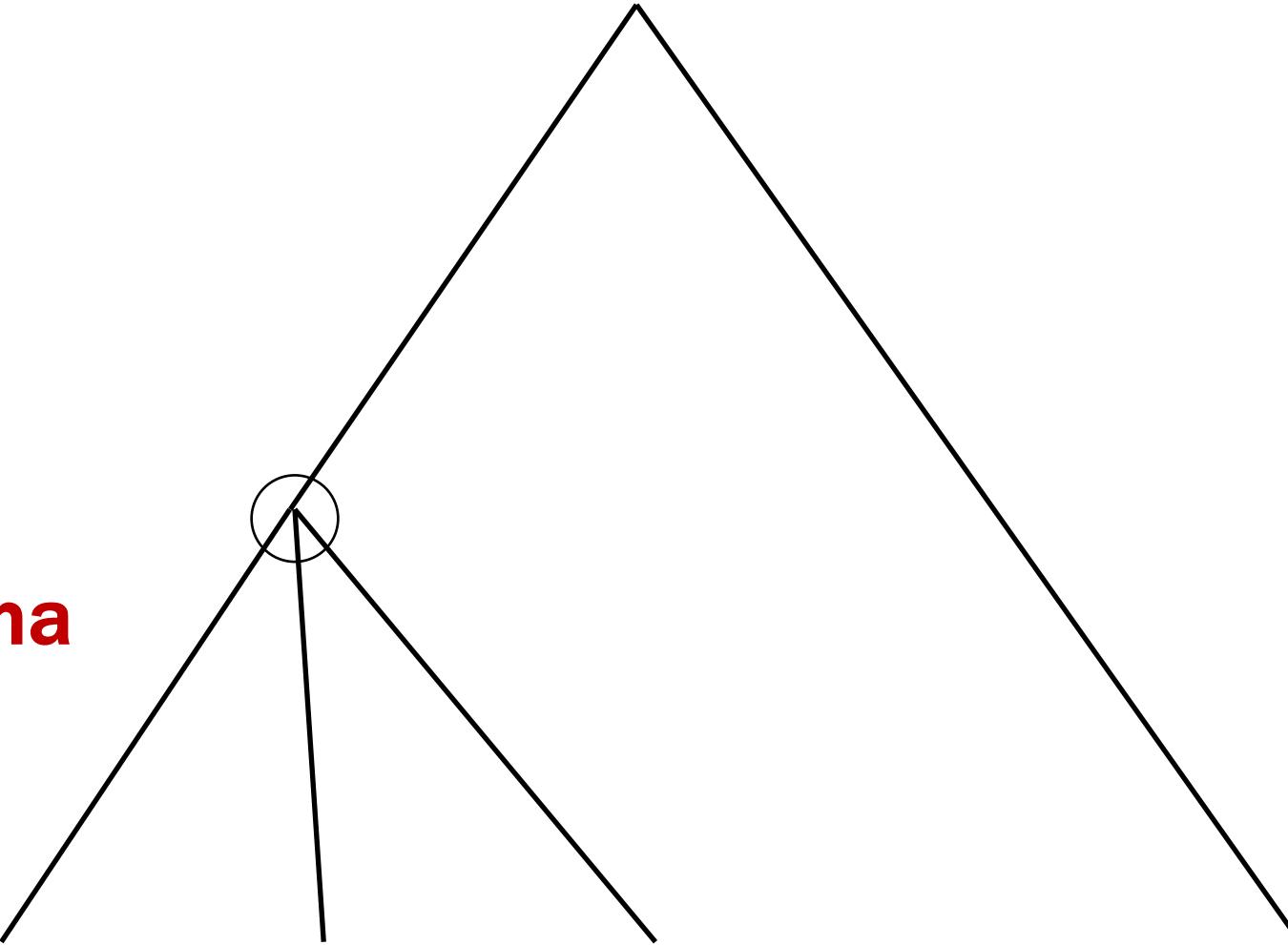
Sądzę, że Paweł wrócił.

Sądzę, że wrócił.

Sądzę, (że wrócił).

Sądzę.

**chłopiec
i dziewczyna**

Chłopiec i dziewczyna śpiewali.

**Chłopiec i dziewczyna śpiewali.
(Chłopiec i dziewczyna) śpiewali.
Śpiewali.**

KONSTRUKCJE SKŁADNIOWE

mające reprezentanta

KONSTRUKCJE ENDOCENTRYCZNE

o jednym reprezentancie

**KONSTRUKCJE
ENDOCENTRYCZNE
PODRZĘDNE**

o reprezentancie
alternatywnym

**KONSTRUKCJE
ENDOCENTRYCZNE
WSPÓŁRZĘDNE**

niemające
reprezentanta

**KONSTRUKCJE
EGZOCENTRYCZNE**

Mądryś.

-S

Mądry- -S.

Będę pracował cały dzień.

będę pracował

Będę pracował cały dzień.

Dziecko się spóźniło.

się spóźniło

Dziecko się spóźniło.

Dziecko się dziś bardzo spóźniło.

się spóźniło

Dziecko się dziś bardzo spóźniło.

Jan pilnuje brata, Marii.

Jan pilnuje brata, Marii.

brata, Marii

brata Marii ≠ brata, Marii

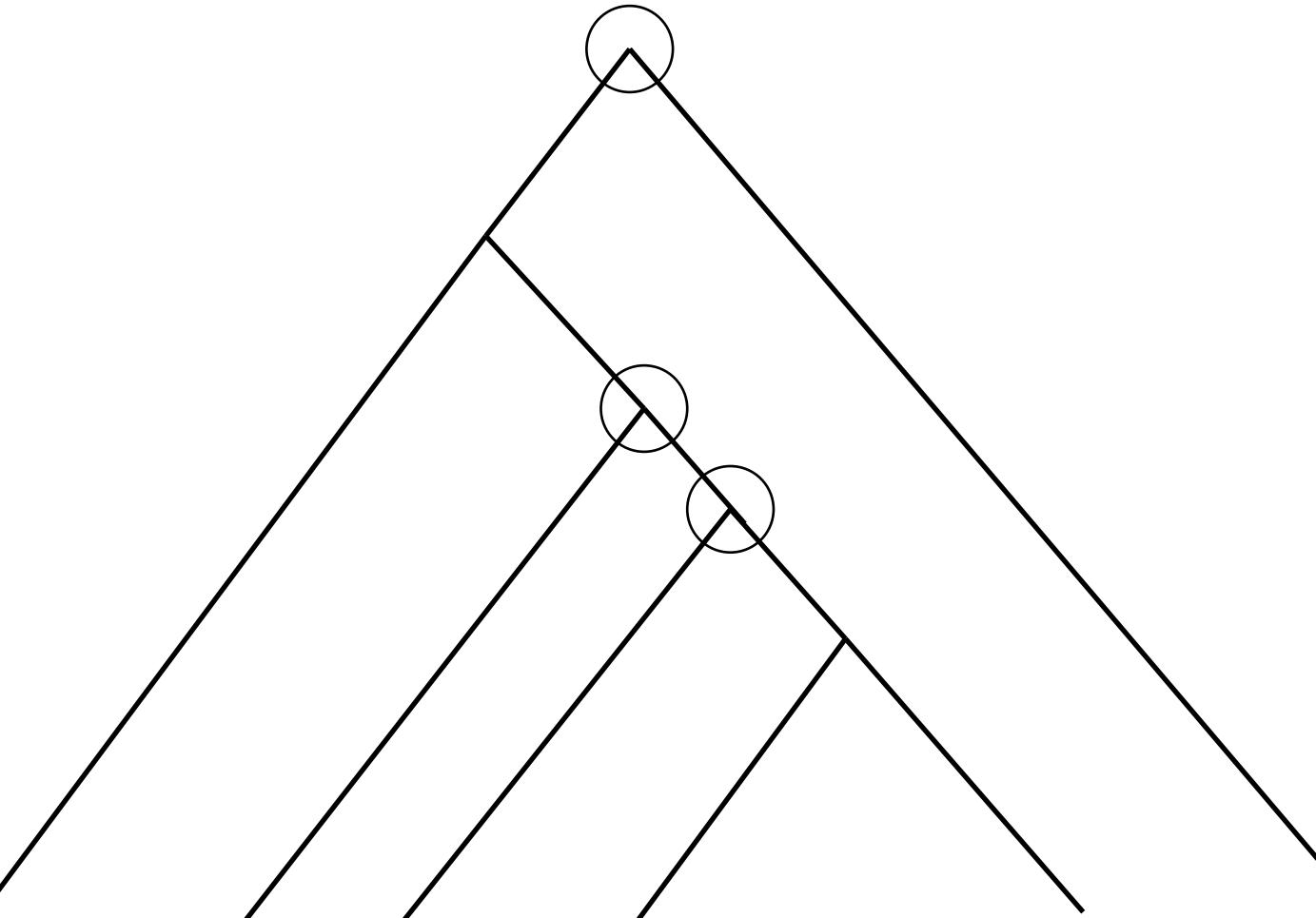
brata

**brata,
Marii**

**brata
Marii**

**brata,
Marii**

**PRZECINEK
JEST SKŁADNIKIEM
TERMINALNYM ZDANIA.**

Wiem, że Piotr przyszedł

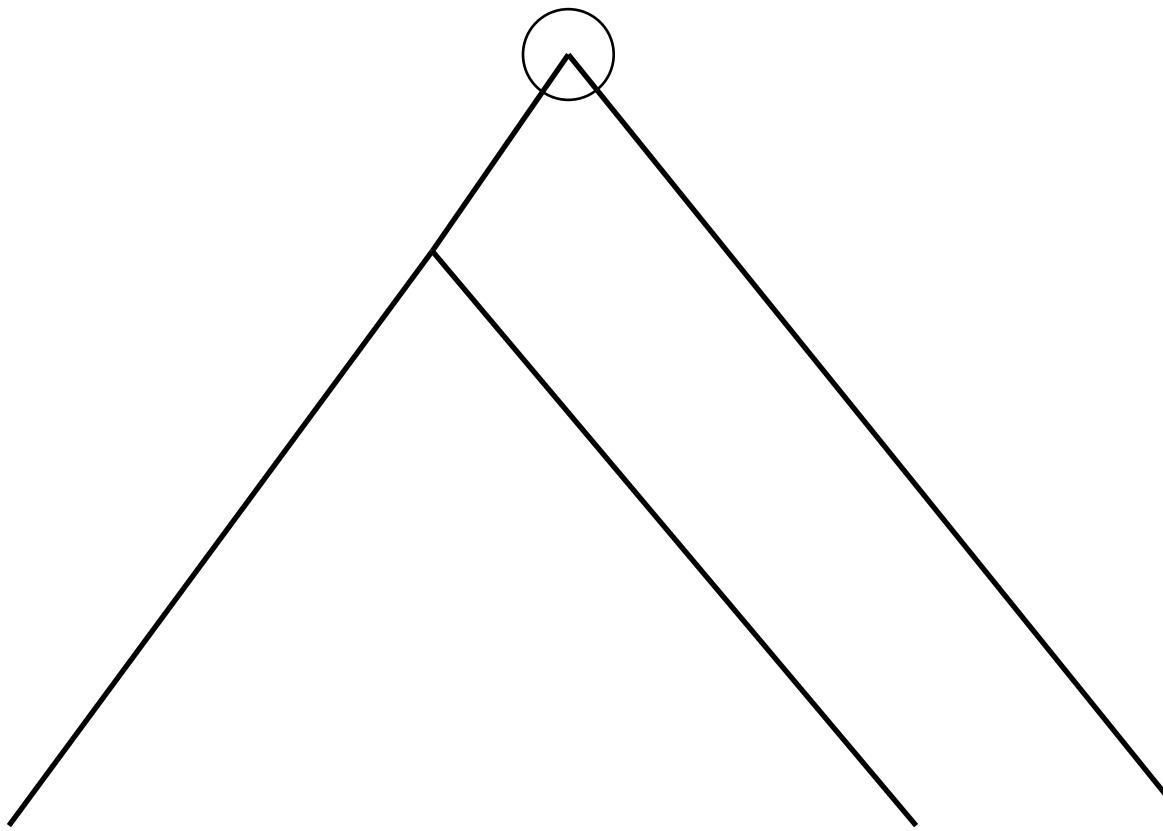
Wiem, że Piotr przyszedł.

Wiem, że przyszedł.

Wiem, (że przyszedł).

Wiem (, że przyszedł).

Wiem.

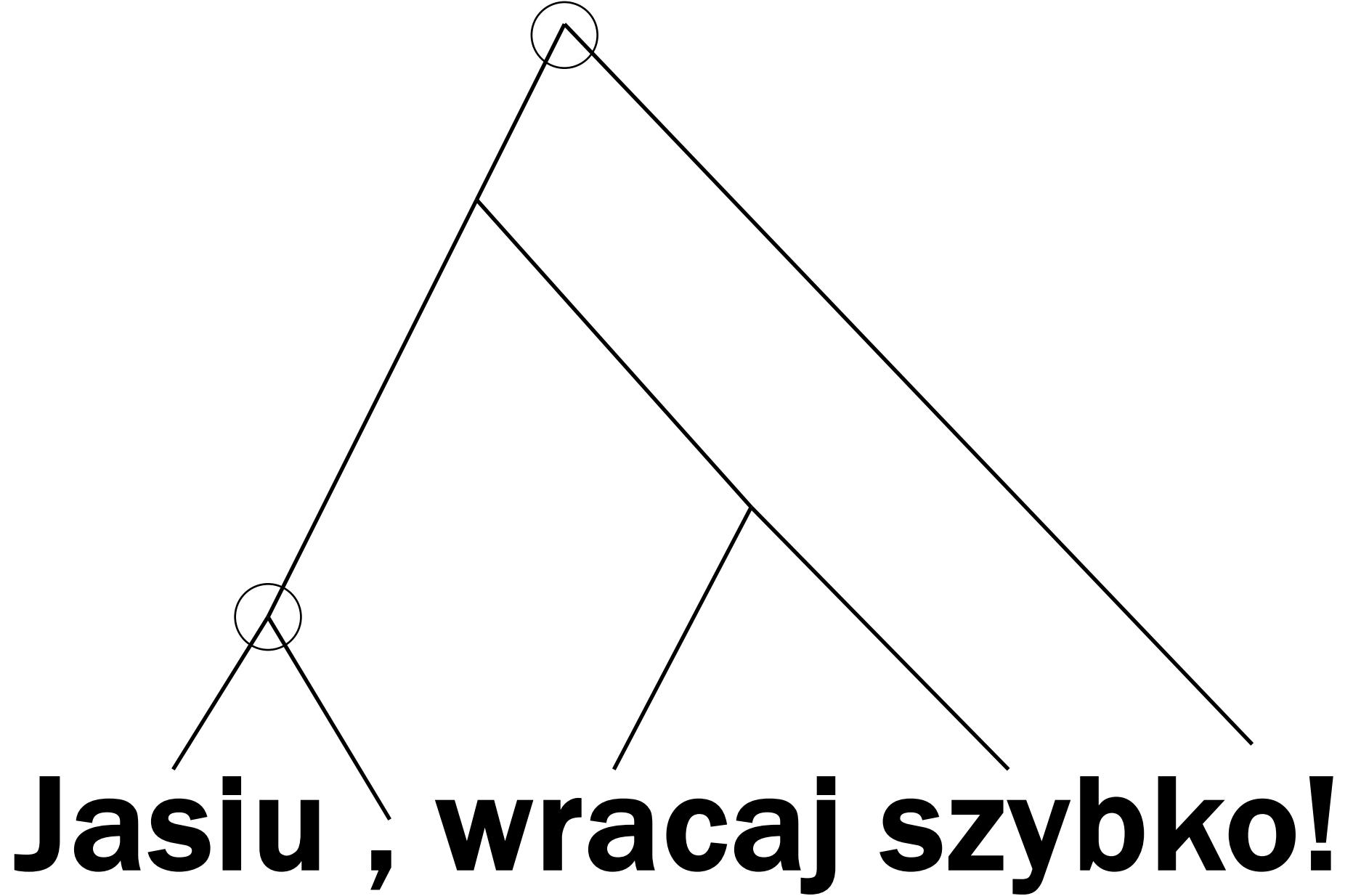

Widziałeś go ?

Widziałeś go?

Widziałeś?

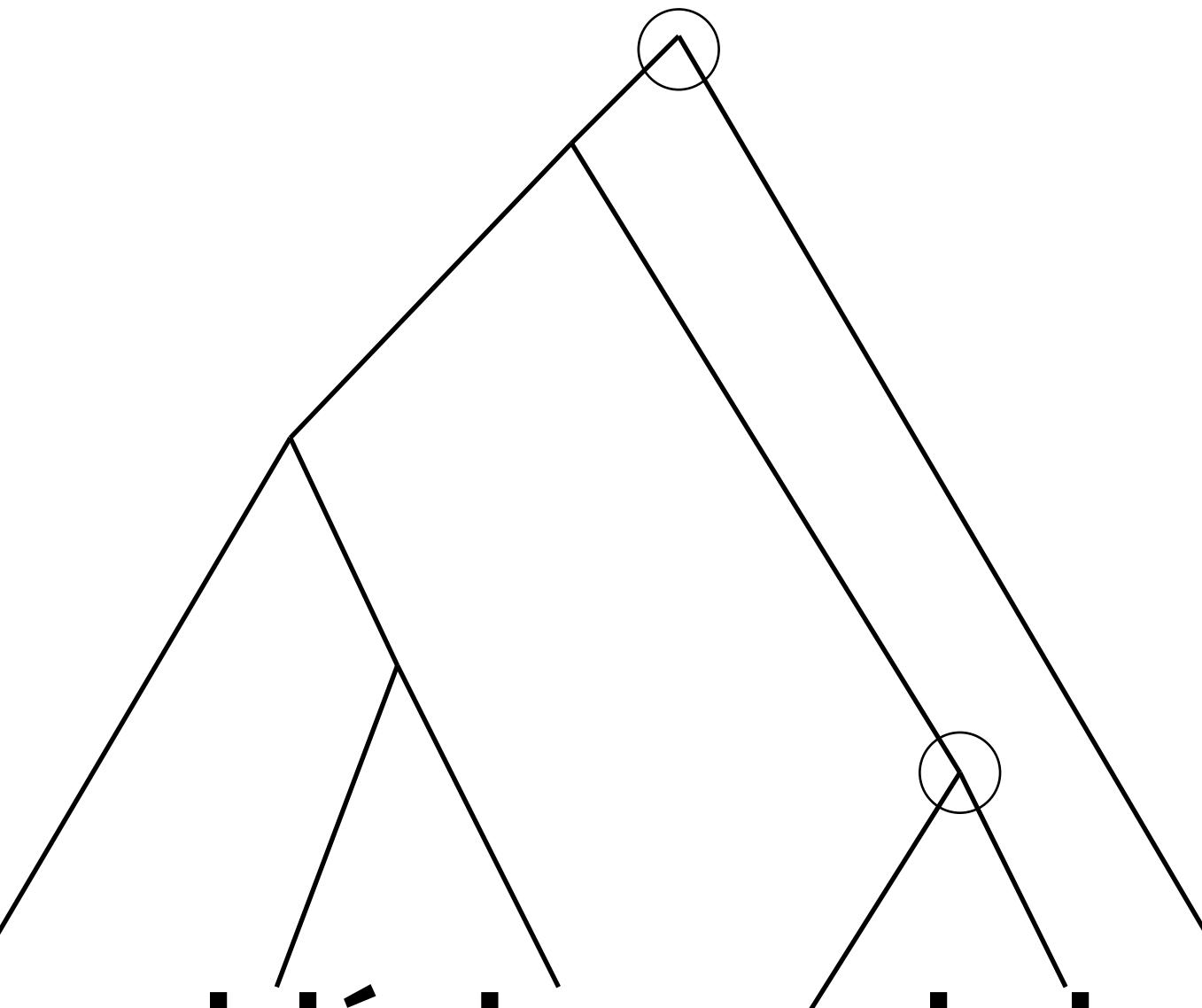

Jasiu, wracaj szybko!

(Jasiu,) wracaj szybko!

Wracaj szybko!

Wracaj!

Bardzo dziś zimno , cholera .

Bardzo dziś zimno, cholera!

Bardzo zimno, cholera!

Zimno, cholera!

Zimno (,cholera)!

Zimno!

Lubi.

Jan lubi.

Jan lubi szydełkować.

DEFINICJA GRUPY SKŁADNIOWEJ

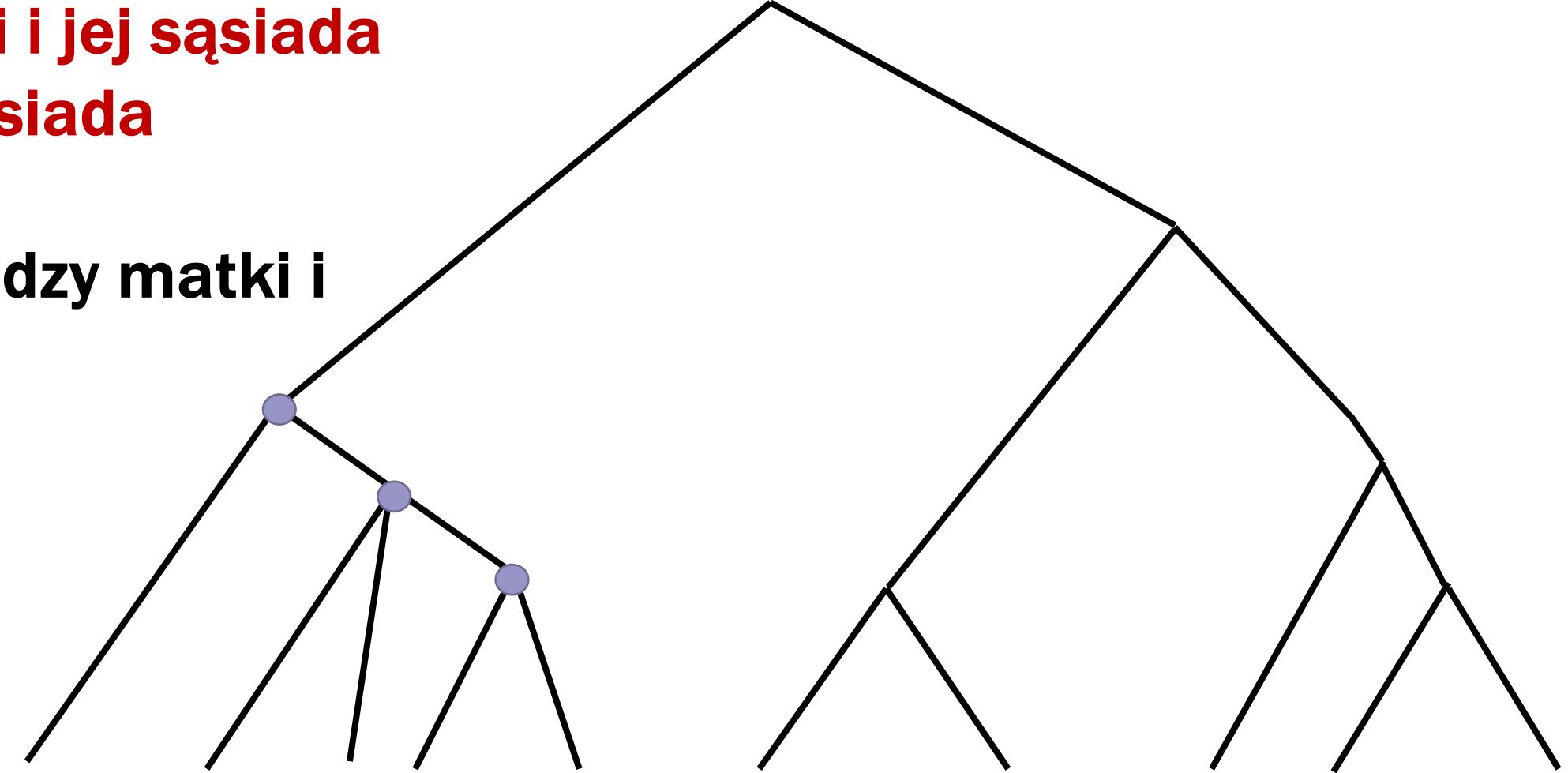
**Jest to ciąg
dominowany przez
dany wierzchołek
(drzewa składników
bezpośrednich).**

koledzy matki i jej sąsiada

matki i jej sąsiada

jej sąsiada

*koledzy matki i

koledzy matki i jej sąsiada dobrze wiedzą że Piotr przyjdzie

Klasyfikacja grup składniowych

Jaki jest gramatyczny skład grupy.

Który człon jest nadzędny.

Jakie są zależności składniowo-fleksyjne między jej elementami.

Czy podrzędnik jest wymagany.

TRZEBA SŁUCHAĆ

1

grupa
czasownikowa
z podrzędniem
czasownikowym

2

forma
podrzędnika
wymagana

3

wystąpienie
podrzędnika
wymagane

MAŁĄ CHWILĘ

1

grupa
rzeczownikowa
z podrzędnikiem
przymiotnikowym

2

forma
podrzędnika
wymagana

3

wystąpienie
podrzędnika
niewymagane

PIĘĆ DZIEWCZYN

01

grupa
liczebnikowa
z podrzędnikiem
rzeczownikowym

02

forma
podrzędnika
wymagana

03

forma
nadrzędnika
wymagana

04

wystąpienie
podrzędnika
wymagane

CEL ANALIZY?

Komputerowe przetwarzanie języka (AI) wymaga analizy wszystkich poziomów tekstów, w tym poziomu składniowego.

Jan lubi Marię.

Jan

lubi

Marię

**Przykład automatycznej analizy zdania według metody analizy na składniki bezpośrednie.
(korpusomat.pl lub nowa wersja – korpusomat.eu).**

Wykład z gramatyki opisowej języka polskiego

Magdalena Zawisławska
Rok akademicki 2023/2024

Prowadząca

Prof. ucz. dr hab. Magdalena Zawiślawska

Zakład Gramatyki, Semantyki i Pragmatyki Współczesnego
Języka Polskiego

Dyżury: środy 13.00-14.00, pok. 36 (na Wydziale Polonistyki
UW).

Zasady zaliczenia wykładu

Gramatyka opisowa języka polskiego

Zaliczenie przez internet

- Test na platformie Kampus UW, na stronie kursu (dane do logowania dostali Państwo przez USOS maila).
- Test na platformie otworzy się **11 czerwca 2024 r. o 6.00 i będzie otwarty do 14 czerwca do 22.00.**

Egzamin z gramatyki opisowej

Zasady dopuszczenia do egzaminu

Egzamin

Odbiera się w formie pisemnej.

Obejmuje cztery działy gramatyki: fonetykę z fonologią, słowotwórstwo, fleksję i składnię.

Wymaga zaliczenia 60 godzin wykładu i 60 godzin ćwiczeń.

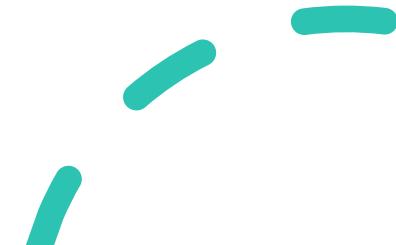
Zasady zaliczenia ćwiczeń ustalają prowadzący.

Co to jest gramatyka?

Wykład wprowadzający

Jak uczymy się języka?

Etapy rozwoju mowy u człowieka

Okres melodii (0-1 rok) – głużenie i gaworzenie

Okres wyrazu (1-2 rok)

Okres zdania (2-3 rok)

Okres swoistej mowy dziecięcej (3-7 rok)

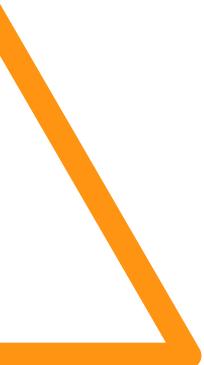

Co łączy wszystkie języki naturalne?

System języka

Język jest systemem dwuklasowym

- Wyrazy to liście.
- Gramatyka to pień, gałęzie i korzenie.

KUM KUM

VRAK (turecki)

CRA CRA (włoski)

KWAK (niemiecki)

RIBBIT (angielski)

GAE GOL (koreański)

OP OP (tajski)

BREKEKE (węgierski)

KEROKERO (japoński)

DZBAN

1. <<naczynie>>
2. << mało inteligentny człowiek lub kogoś, kto zrobił coś głupiego>>

Pozostałe cechy języka naturalnego

Zdolność do wzajemnej wymiany przekazów – przemienność ról nadawcy i odbiorcy;

Przemieszczanie – możliwość odnoszenia się do zdarzeń odległych w czasie i przestrzeni;

Transmisja kulturowa – przekazywanie kodu językowego przez nauczanie.

Czy wszystkie języki są foniczne?

Języki migowe

**Helen Adams
Keller (1880-1968)**
Amerykańska
głuchoniewidoma
pisarka, pedagog
i działaczka społeczna.

Czy istnieje prymitywny język?

Teoria protojęzyka

Protojęzyki

język dziecka do 2. roku życia

pidżyn

język nabywany jako pierwszy po okresie krytycznym

język migowy innych naczelnych

Pidżyny

Języki pomocnicze.

Mają mało wyrazów.

Nie mają gramatyki.

Kreole

Pidżyny, które stały się językiem ojczystym.

Dużo wyrazów, powstają nowe.

Mają gramatykę i nie różnią się od innych języków naturalnych.

Tok Pisin – przykład języka kreolskiego

Jeden z trzech oficjalnych języków Papui Nowej Gwinei (w sumie mówi się tam 850 różnymi językami).

Oparty na języku angielskim i językach rdzennych, z wpływami niemieckimi.

Ma 4 miliony użytkowników.

Przykłady

haus kaikai - restauracja, dosł. dom jedzenia

haus moni - bank, dosł. dom pieniędzy

haus sik – szpital, dosł. dom chorób

haus sik dog?

Papa bilong mipela yu stap long heven.
Mekim nem bilong yu i kamap bikpela.
Mekim kingdom bilong yu i kam.
Strongim mipela long bihainim laik bilong yu long graun,
olsem ol i bihainim long heven.
Givim mipela kaikai inap long tude.
Pogivim rong bilong mipela, olsem mipela i pogivim ol
arapela i mekim rong long mipela.
Sambai long mipela long taim bilong traيم.
Na rausim olgeta samting nogut long mipela.

Język nabywany po okresie krytycznym

Tarzan

Genie Wiley

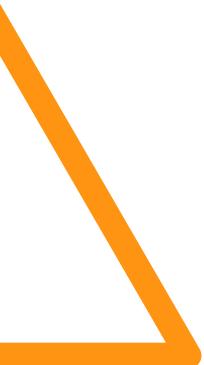
Elastyczność mózgu a nauka języka

Mózg ludzki traci swoją zdolność do nauczenia się języka między **czwartym a dwunastym rokiem życia**. Jeśli człowiek zostałaby w tym czasie pozbawiony kontaktu z językiem, prawdopodobieństwo, że później nauczy się swobodnie mówić, jest bardzo małe.

Język migowy innych naczelnych

Zdjęcie 1. Gua i Donald Kellogg,
domena publiczna.

Zdjęcie 2. „Life” 1951 Cathy
i Keith Hayes oraz Viki

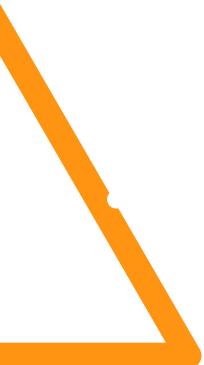

Język zwierząt

Różne systemy komunikacji

Język pszczół

- ✓ MAJĄ "WYRAZY"
I „GRAMATYKĘ”
- ✓ Brak
PRODUKTYWNOŚCI

Język piesków priorywych

Pieski priorie mają skomplikowany system komunikacji. Różnicują zwołania ostrzegawcze w zależności od gatunku drapieżnika, jego wielkości, koloru sierści itp.

Język koczkodanów

- a) cmokanie – oznacza węża,
  - b) *rrop* – ostrzega przed orłem,
  - d) *czirp* – oznacza lwy i lamparty,
  - e) *uh!* – ostrzega przed hieną i Masajem (wywołuje zdecydowanie mniejszy popłoch).
- 36 odrębnych sygnałów głosowych (w tym odgłos wymiotowania).

Język delfinów

- Mają imiona (indywidualne, specyficzne dla danego osobnika gwizdy, jeden delfin zapamiętuje około 100 takich nazw własnych).
- Używają języka dziecięcego, kiedy komunikują się z młodymi.
- Każdy odgłos wydawany przez delfina różni się od innych długością oraz częstotliwością.
- Delfiny wydają z siebie ponad 1000 różnych gwizdów,,
- Delfiny rozmawiają ze sobą .
- Najbardziej złożonym językiem posługują się orki.

Jak powstał język?

- Hipoteza **ding-dong**: pierwsze słowa to wyrazy dźwiękonaśadowcze.
- Hipoteza **hej-raz**: słowa powstały w trakcie prac grupowych, wynikały z wkładanego weń wysiłku.
- Hipoteza **ach**: pierwsze słowa są wyrazem emocji człowieka.
- Hipoteza **ta-ta**: pierwsze wyrazy powstały w wyniku ewolucji gestów.
- Hipoteza **muzyki**: najpierw był śpiew, a z niego rozwinął się język.

Komunikacja naczelnego

- Małpy są w stanie wyprodukować zarówno sekwencje samogłoskowe (szympansy, goryle), jak spółgłoskowe (orangutany).
- Wielkie małpy afrykańskie (goryle, szympansy i bonobo) w następujących po sobie szybkich cyklach otwierania i zamykania ust emitują sygnały w tym samym tempie, co ludzka mowa (podczas mówienia otwieramy usta od 2 do 7 razy na sekundę, każdy cykl otwarcia-zamknięcia odpowiada jednej sylabie).

Co sprawia, że mówimy?

Ośrodek Paula Broki odpowiada za generowanie mowy.

Ośrodek Carla Wernickiego odpowiada za rozumienie mowy.

Czy robota da się nauczyć języka?

System języka

Co to jest gramatyka?

System języka

Język

- System dwuklasowy
- Inwentarz prostych znaków (leksykon)
- Reguły łączenia ich w jednostki wyższego rzędu (gramatyka)

System językowy

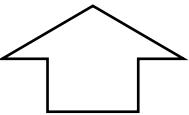
Nie ma w języku ani znaków, ani znaczeń, ale są RÓŻNICE znaków i RÓŻNICE znaczeń [...] w języku [...] wszystko jest **NEGATYWNE**, sprowadza się do bardzo złożonej opozycji, ale wyłącznie do opozycji, bez koniecznego udziału jakichkolwiek danych pozytywnych.

Ferdinand de Saussure

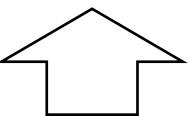
Język (system) a mowa

JĘZYK (system)	MOWA (realizacja)
typ	okaz
fonem	głoska
morfem	morf
leksem	forma wyrazowa
zdanie	wypowiedzenie

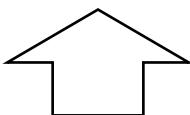
TEKST -> DYSKURS

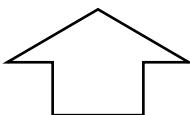
ZDANIE -> WYPOWIEDŹ

LEKSEM -> FORMA WYRAZOWA

MORFEM -> MORF

FONEM -> GŁOSKA

Gramatyka

Grec. *grammatikós* <<dotyczący liter>>

Zbiór reguł wzajemnej łączliwości prostych jednostek języka, za pomocą których tworzy się z nich jednostki złożone.

Teoria stanowiąca systematyczny opis reguł łączliwości.

Gramatyka

opisowa

normatywna

historyczna

Działы gramatyki

Gramatyczność

- Kategorialny i konwencjonalny związek między elementami tekstowymi.
- Kategorialny – zachodzący dla wszystkich (lub prawie wszystkich) elementów danej klasy, np. *pisz-ę*, *pisz-esz*, *pisz-e*. Okazy jednej klasy łączą się w uporządkowany sposób z okazami z innej klasy (czasownik + końcówki osobowe).
- Prawa gramatyczne – przewidywalność tak powstających konstrukcji.

Do zapamiętania

Gramatyka obserwuje mowę (realizację), ale jej zadaniem jest dotarcie do systemu reguł (wspólnych dla wszystkich użytkowników, abstrakcyjnego bytu mentalnego).

Gramatyka opisowa bada stan języka w danym momencie rozwoju (inaczej niż gramatyka historyczna) i jej celem jest opis reguł (inaczej niż gramatyka normatywna).

Gramatyka opisowa składa się z działów: fonologia (z fonetyką), morfologia (z dwoma poddziałami: fleksją i słowotwórstwem) oraz składnia.

Gramatyka opisowa języka polskiego

Działy morfologii

Słowotwórstwo a fleksja

Granice morfologii

- Morfologia a składnia
- Morfonologia

Słowotwórstwo a fleksja

Przedmiot morfologii

- Morfologia to gramatyka wyrazu.
- Zajmuje się opisem wewnętrznej struktury wyrazu.

Trudno rozgraniczyć jednoznacznie poziomy morfologii i składni.

być sędzią (składnia) → *sędziować* (morfologia)

stawać się łysym (składnia) → *łysieć* (morfologia)

będzie pisać, trzeba by, najeść się = morfologia

niech słuchają, jest napisany przez, bardziej siwy?

Formy analityczne w obrębie morfologii

- Formy czasu przyszłego (*będę pracował*), formy czasu przeszłego i przyszłego oraz trybu przypuszczającego dla czasowników nieosobowych (*warto było, warto by, warto będzie*), czasowniki typu *bać się, są* powszechnie uważane za zjawiska morfologiczne.

formy trybu rozkazującego dla 1 os. lp. i 3 os. lp. i lm.: *niech poszukam, niech poszuka, niech poszukają*

---

strona bierna: *zostanie napisany przez*

---

strona zwrotna: *myje się*

---

analityczne stopniowania przymiotników i przysłówków: *bardziej inteligentny, mniej zabawny*

Motywacja fonologiczna w morfologii

- Pewne fakty z zakresu morfologii są motywowane przez ograniczenia fonologiczne, np. repartycja (rozdział) deminutywnych (zdrabniających) przyrostków *-ik*, *-ek*.

Repartycja przyrostków zdrabniających

Przyrostek -ek

gołąb → gołąbek

chleb → chlebek

byk → byczek

róg → rożek

Przyrostek -ik

gaj → gaik

żart → żarcik

słój → słoik

omlet → omlecik

Morfologia a fonologia

Morfonologia zajmuje się opisem wykorzystania środków fonologicznych w systemie morfologicznym języka

Obejmuje teorię alternacji (opis wymian samogłoskowych i spółgłoskowych) i syntagmatykę morfologiczną, która określa dopuszczalne w danym języku struktury morfemów.

Przykłady

- cegła - ceglarz (nie *cegłarz)
- miotła - miotlarz (nie *miotłarz)
- mleko - mleczny (nie *mlekny)
- rok - roczny (nie *rokny)
- wiek - wieczny (nie *wiekny)

Morfologia

Słowotwórstwo
(budowa wyrazu
jako jednostki
słownikowej)

Fleksja (budowa
form odmiany
wyrazu)

Słowotwórstwo

śpiew-ak ← «ktoś, kto śpiewa»

Fleksja

śpiewak-∅

śpiewak-a

śpiewak-a

śpiewak-owi

śpiewaki-em

śpiewak-u

śpiewak-u ...

Leksem czy forma wyrazowa?

- Dlaczego pewne konstrukcje uznajemy za odrębne leksemy, których trzeba się nauczyć, a inne za doraźnie tworzone (i rozumiane) konstrukcje fleksyjne?

*maluję, malować, malowali, malarz, malarzowi,
malarka, malując, malarce, malarski,
malarskiemu*

MALOWAĆ

- *malować*
- *maluję*
- *malowali*
- *malując*

MALARZ

- *malarz*
- *malarzowi*

MALARKA

- *malarka*
- *malarce*

MALARSKI

- *malarski*
- *malarskiemu*

Słowotwórstwo a fleksja

Funkcję fleksji jako oznaczanie stosunków między wyrazami w zdaniu lub różnicowanie form w zależności od funkcji, jaką wyrazy pełnią w zdaniu.

Fleksja skupia się na formach wyrażających relacje syntaktyczne.

Słowotwórstwo skupia się na leksemach - wyrazach pochodnych i bada relacje między jednostkami słownika.

kategorialność

regularność formalna

regularność semantyczna

systemowość

FLEKSJA

- kategorialna
- regularna formalnie
- regularna semantycznie
- systemowa

SŁOWOTWÓRSTWO

- niekategorialne
- nieregularne formalnie
- nieregularne semantycznie
- niesystemowe

Kategorialność

- Jakaś właściwość, która przysługuje wszystkim elementom danej klasy.
Formy fleksyjne tworzone są kategorialnie, np. dla czasowników, dla rzeczowników, dla przyimotników.

Przykłady kategorialności

Wszystkie rzeczowniki odmieniają się przez przypadki.

Wszystkie czasowniki odmieniają się przez czas i tryb.

Wszystkie przymiotniki odmieniają się przez przypadki, liczby i rodzaje.

Regularność formalna

Jedna, stała postać
wykładnika informacji
gramatycznej.

Temat rzeczownika + -om → celownik liczby mnogiej: *stoł+om, koń+om, kobiet+om.*

Temat czasu przeszłego czasownika + -ł → czas przeszły (liczba pojedyncza, rodzaj męski): *chodzi+ł, myśla+ł, pisa+ł, biega+ł.*

Temat czasu teraźniejszego czasownika niedokonanego + -ący → imiesłów czynny przymiotnikowy (rodzaj męski): *noszący, chodzący, piszący, palący, biegący.*

Regularność semantyczna

- Przewidywalność znaczenia danej formy, np. stół – stoły-końcówka -y niesie informację o mnogości.

Systemowość

- Istnienie zamkniętego układu abstrakcyjnych pozycji, które mają charakter potencjalny, ale muszą być wypełnione w określony sposób, choćby nigdy nie było potrzeby takiego wypełnienia, np. w systemie forma wołacza jest zawsze możliwa, choć może nigdy nie pojawić się w tekstach, jak np. forma wołacza od wyrazu *leasing* (O mój leasingu!)

Nie są kategorialne.

Nie są regularne formalnie.

Nie są regularne semantycznie.

prezydent - prezydentka?

kierowca - kierowczyni?

marynarz - marynarka?

australopitek - ?

? - *hiena*

? - *żyrafa*

guziec - ?

Do tworzenia nazw żeńskich od męskich służą wykładniki: *-ka* (*malarka*), *-yni* (*władczyni*), *-ica* (*gołębica*), *-owa* (*królowa*). Te wykładniki są dodatkowo wielofunkcyjne, por.

pasierbica, anielica, orlica - ALE baranica, chłodnica, sinica;

snobka, sąsiadka, powódka - ALE kokardka, karateka, trąbka.

'kobieta wykonująca zawód', np. malarka, trenerka, biegaczka

'osoba, istota płci żeńskiej', np. diablica, wychowanica, pijaczka

'samica jakiegoś zwierzęcia', np. kotka, orlica, gołębica

'żona' aptekarzowa, synowa, doktorowa, sędzina

dochodzą też w wielu wypadkach elementy ekspresywne, por. szefowa, biologica, profesoressa

Brak systemowości słowotwórstwa

ręka

- rączka
- ręcznik
- ręczny
- rękaw
- rękawiczka
- rękopis
- rękoczyn

noga

- nóżka
- *nożnik
- nożny
- nogawka
- *nogawiczka
- *nogopis
- *nogoczyn

Pogranicza słowotwórstwa i fleksji

Imiesłowy przymiotnikowe

Gerundia (formy odczasownikowe)

Stopniowanie przymiotników i przysłówków

Przysłówki

Aspekt

Fleksja

Zachowują
aspekt
czasownika

Są tworzone
w sposób
regularny

Słowotwórstwo

Są tworzone tak
samo jak
przymiotniki

Mają fleksyjne
i składniowe
własności
przymiotnika

Imiesłów czy przymiotnik?

zbity : uśmiechnięty

porąbany : zadbane

badany : zacofany

ścięty : padnięty

kapiący : długogrający

wątpiący : nieustający

Gerundium (rzeczownik odczasownikowy)

Fleksja

Seryjność i regularność tworzenia form na *-anie*, *-enie*, *-cie* (*czytanie*, *robienie*, *bicie*).

Częściowo dziedziczą rekcję czasownika.

Są tożsame znaczeniowo z czasownikiem, np. *biegać* - *bieганie*.

Słowotwórstwo

Zachowują się składniowo i fleksyjnie jak rzeczowniki. Nie łączą się z podmiotem w mianowniku, w przypadku czasowników przybiernikowych nie rządzą biernikiem, ale dopełniaczem (*kupować szafę*, *kupowanie szafy*).

Leksykalizują się, np. *mieszkanie*, *ogrodzenie*.

Stopniowanie przymiotników

Flexja

Formy mają być tworzone regularnie (*ładny, ładniejszy, najładniejszy*).

Uważa się, że istnieje również regularność semantyczna (*ładny, ładny + bardziej, ładny + najbardziej*).

Słowotwórstwo

Forma stopnia wyższego jest tworzona za pomocą przyrostka *-szy*, najwyższego: za pomocą przedrostka *-naj* (czyli za pomocą morfemów słowotwórczych).

Między stopniem równym, wyższym i najwyższym zachodzą znaczące różnice formalne i semantyczne.

Nie wszystkie przymiotniki się stopniują (por. *ostatni, uniwersytecki, marmurowy*).

X jest wysoki

X jest wyższy od/niż Y

X jest najwyższy w/spośród Y-ów

*Jan jest wysoki, ale właściwie to jest niewysoki.

Jan jest wyższy od Marii, ale właściwie to jest niewysoki.

Jan jest najwyższy w Kole Niskich Mężczyzn, ale właściwie to jest niewysoki.

Przysłówki

Fleksja

Tożsame znaczenie leksykalne.

Pozostają w dystrybucji uzupełniającej do przymiotników.

Słownictwórstwo

Nie od wszystkich przymiotników da się utworzyć przysłówki (np. *nowy*).

Ich tworzenie nie jest kategorialne (nie da się przewidzieć, od czego zależy ich powstanie).

Aspekt

Fleksja

Od aspektu czasownika zależy dużo kwestii gramatycznych.

Czasowniki tworzone za pomocą prefiksów (typu *kupić* : *kupować*) są tworzone regularnie, znaczenie obu form jest tożsame.

Słownictwo

Brak regularności formalnej (tworzenie czasowników dokonanych za pomocą przedrostków: *szyć* : *uszyć*, zaś czasowników niedokonanych - za pomocą przyrostków: *przepisać* : *przepisywać*).

Istnieją czasowniki bez odpowiedników dk lub ndk, mamy także czasowniki dwuaspektowe, np. *darować*.

Brak wyraźnych granic między morfologią a innymi działami

- Problem z odróżnieniem konstrukcji składniowych i morfologicznych.
- Motywacja fonologiczna zjawisk morfologicznych.

Płynne granice między fleksją a słowotwórstwem

- Różne interpretacje imiesłówów
- Problem z aspekiem
- Niejasny status stopniowania przymiotników
- Kwestia przysłówków
- Interpretacja gerundium

Jak powstaje głoska?

**Gramatyka opisowa języka
polskiego**
Wykład 2

Plan wykładu

Pojęcie gloski

Aparat mowny człowieka: ekspiracyjny, fonacyjny, artykulacyjny

Fonetyka artykulacyjna - metody badania

Klasyfikacja głosek polskich: spółgłoski właściwe, samogłoski, głoski na pograniczu klas.

Co to jest głoska?

Fonetyka artykulacyjna

Zagrzmiało cicho. (15 znaków)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
z	a	g	rz	mi	a	ł	o	c	i	ch	o

Głoska

To najmniejszy segment wyodrębniany w **linearnej strukturze wypowiedzi danego języka** przez przeciętnych, rodowitych użytkowników tego języka.

Budowa aparatu artykulacyjnego

Fonetyka artykulacyjna

Aparat ekspiracyjny

Aparat fonacyjny (krtanie)

- a. Szkielet krtani widziany z przodu
- b. Szkielet krtani widziany od tyłu

1. Chrząstka tarczowata

2. Chrząstka pierścieniowa

3a. Kość gnykowa

3b. Chrząstki nalewkowe

4a Chrząstki tchawicy

4b Chrząstka nagłośniowa

5. Kość gnykowa

6. Tchawica

Układy wiązadeł głosowych podczas:

- a) oddychania
- b) głębokiego wdechu
- c) szeptu
- d) chuchania
- e) artykulacji dźwięcznych głosek

G. Lindner, *Grundlagen und Anwendung der Phonetik*, 1981.

Praca wiązadeł głosowych

Aparat artykulacyjny

Metody badania artykulacji

Fonetyka artykulacyjna

Metoda kimograficzna

- Bada udział wiązadeł głosowych oraz określa czas trwania poszczególnych głosek.
- Walec obracający się ze stałą szybkością, owinięty papierem
- Rurka gumową z ustnikiem jest podłączona do bębenka.
- Błona pod wpływem powietrza drga, wprawiając w ruch pisak, który zostawia ślad na papierze przymocowanym do bębnika.

Metoda palatograficzna

Pozwala badać ruchy języka, a konkretnie miejsca jego zetknięcia z podniebieniem twardym i dziąsłami.

Palatogram głoski [s]
(Encyklopedia języka polskiego, red. S. Urbańczyk)

Labiografia

Pozwala badać ruchy warg podczas artykulacji głosek (przykład - głoska [s]).

Rentgenogramy

Koneczna H., Zawadowski W., 1951,
*Przekroje rentgenograficzne głosek
polskich*, PWN, Warszawa.

Artykulografia elektromagnetyczna

Lorenc A., Święciński R. (2014) *Badania artykulacyjne głosek języka polskiego*, „Logopedia” 43, 63-86.

Klasyfikacja głosek polskich

Fonetyka artykulacyjna

Klasyfikacja głosek

samogłoski

- zgłoskotwórcze
- otwarte
- tony

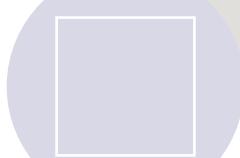
spółgłoski

- niezgłoskotwórcze
- z przeszkodą
- szумy lub połączenia tonów i szumów

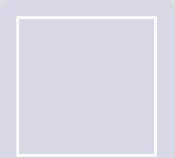
Klasyfikacja spółgłosek

Fonetyka artykulacyjna

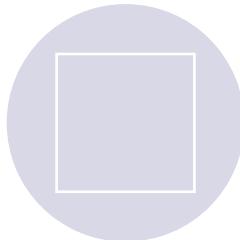
Spółgłoski klasyfikujemy ze względu na:

udział wiązadeł głosowych

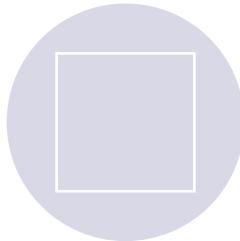
udział jamy nosowej

miejsce tworzenia przeszkody

typ przeszkody

ruch języka w pionie

Udział wiązadeł głosowych

głoski
dźwięczne

głoski
bezdźwięczne

Położenie języczka przy podniebieniu miękkim

głoski
ustne

głoski
nosowe

Typ przeszkody

zwarcie

szczelina

zwarcie
i szczelina

Ruch języka ku podniebieniu miękkiemu

spółgłoski
twarde

spółgłoski
zmiękczone

spółgłoski
miękkie

Miejsce artykulacji

Artykulacja głoski [b]

Powietrze z płuc wprawia w ruch więzadła głosowe, co oznacza, że jest to spółgłoska dźwięczna.

Artykulacja głoski [b]

Języczek przy podniebieniu miękkim przywiera do tyłu jamy gardłowej, odcinając jamę nosową, dzięki czemu powietrze przepływa tylko przez jamę ustną: spółgłoska ustna.

Artykulacja głoski [b]

Nie występuje dodatkowy ruch języka ku podniebieniu twardemu: spółgłoska twarda.

Artykulacja głoski [b]

Powietrze napotyka na przeszkodę w postaci zsuniętych warg:
spółgłoska dwuwargowa.

Artykulacja głoski [b]

Powietrze przedziera się z impetem przez przeszkodę (wargi): spółgłoska zwartowybuchowa.

Klasyfikacja samogłosek

Fonetyka artykulacyjna

Samogłoski klasyfikujemy ze względu na:

układ języka w pionie

układ języka w poziomie

układ warg

przednie

I

Y

tylne

U

wysokie

E

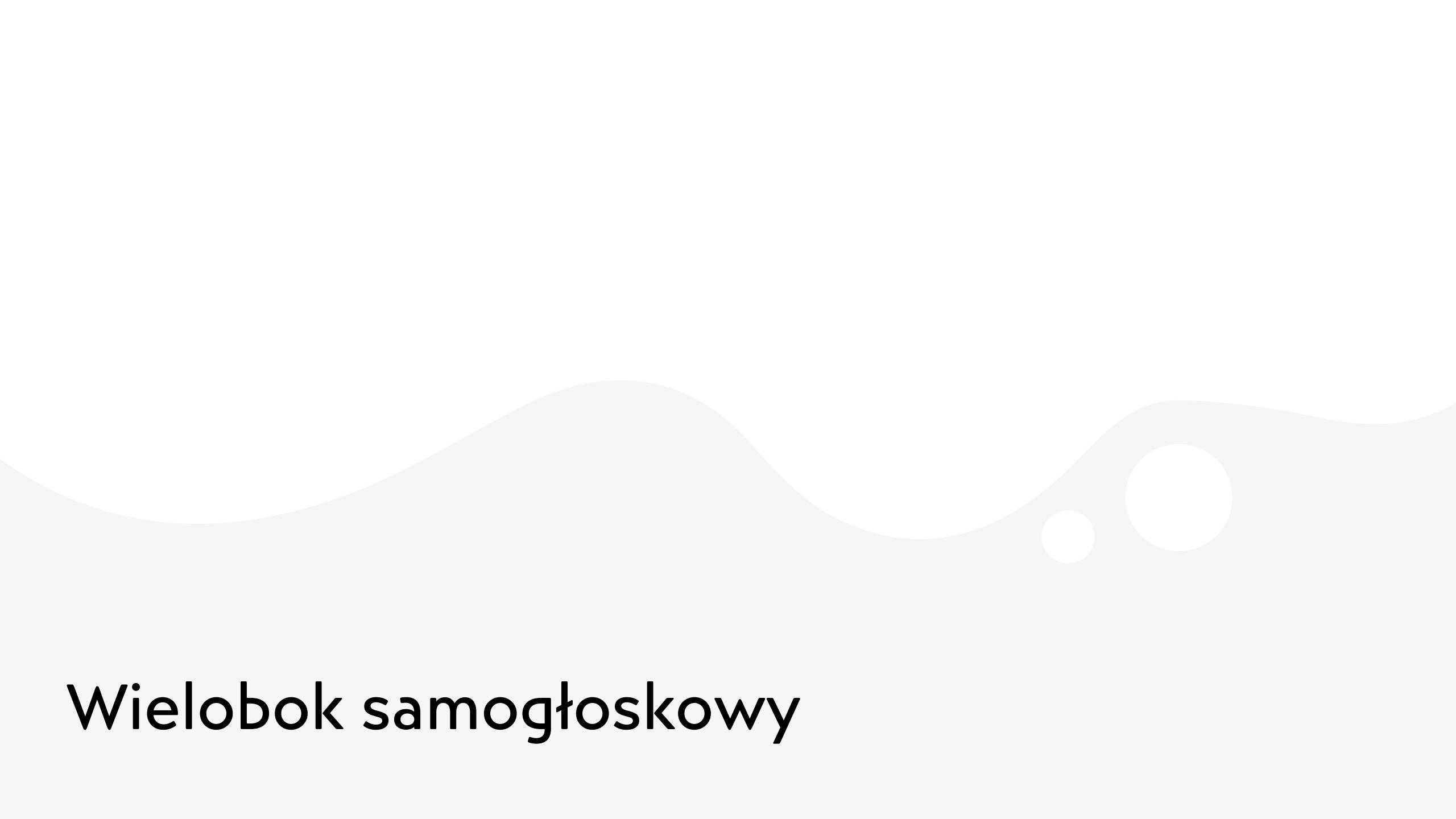
średnie

O

niska, centralna

A

TRÓJKĄT
SAMOGŁOSKOWY

Wielobok samogłoskowy

Położenie języka w pionie

Samogłoski wysokie (u, i, y)

Samogłoski średnie (e, o)

Samogłoski niskie (a)

Położenie języka w poziomie

Samogłoski przednie (i, y, e)

Samogłoski centralne (a)

Samogłoski tylne (o, u)

Układ warg

Spłaszczone (i, y, e)

Obojętne (a)

Zaokrąglone (o, u)

Czy
w polszczyźnie
istnieją samogłoski
nosowe?

Fonetyka artykulacyjna

Wymowa synchroniczna głoski nosowej: językczek przy podniebieniu miękkim otwiera powietrzu drogę do jamy nosowej **JEDNOCZEŚNIE** z przepływem powietrza do jamy ustnej (POWSTAJE SAMOGŁOSKA NOSOWA - język francuski, portugalski).

Wymowa asynchroniczna głoski nosowej: językczek przy podniebieniu miękkim uchyla się **Z OPÓŹNIENIEM** do otwarcia ustnego (POWSTAJE DYFTONG: SAMOGŁOSKA USTNA I SPÓŁGŁOSKA NOSOWA - język polski).

Interpretacja ruchów artykulacyjnych

Bardzo nieliczni badacze (głównie normatywiści) uznają istnienie synchronicznej artykulacji samogłosek nosowych przez spółgłoską szczelinową oraz w wygłosie dla samogłoski nosowej zapisywanej jako ą. Zdecydowana większość badaczy, a zwłaszcza wszyscy badacze stosujący badania eksperymentalne opisują artykulację samogłosek nosowych jako asynchroniczną we wszystkich kontekstach.

Artykulacja samogłoski e nosowe

W śródgłosie wszystkie realizacje samogłoski otwiera segment ustny, następnie następuje jednoczesny rezonans jamy istnej i nosowej.

W wygłosie – większość realizacji zawiera wyłącznie element ustny [e] (37,93%), w 34,48% realizacji po segmencie ustnym występuje segment ustno-nosowy, najrzadziej (27,58%) występują trzy etapy artykulacji: segment ustny, segment ustno-nosowy, segment nosowy.

Artykulacja samogłoski o nosowe.

We wszystkich realizacjach głoski w śródgłosie występuje najpierw segment ustny.

Kolejny segment jest nosowo-ustny.
Trzecia faza artykulacji to rezonans wyłącznie nosowy.

W wygłosie w 100% realizacji najpierw występował segment ustny, następnie ustno-nosowy, na koniec wyłącznie nosowy.

Artykulacja głoski zapisywanej jako ą (o nosowe).

Lorenc A. (2016) *Wymowa normatywna polskich samogłosek nosowych i spółgłoski bocznej*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa

Głoski na pograniczu klas

Fonetyka artykulacyjna

Spółgłoski sonorne (półotwarte)

Spółgłoski sonorne

Spółgłoski płynne

Spółgłoski nosowe

Spółgłoski drżące

Spółgłoski boczne

Spółgłoski sonorne (półotwarte)

Glajdy (półsamogłoski, aproksymanty)

Są togłoski otwarte (tak jak samogłoski)

Nie są zgłoskotwórcze: nie tworzą sylab (jak spółgłoski)

Udział jamy nosowej

Glajdy ustne

Glajdy nosowe

Położenie języka w poziomie

Glajdy przednie

Glajdy tylne

Ułożenie warg

Glajdy labialne

Glajdy nielabialne

Glajdy w polszczyźnie

Artykulacja głoski [l].

Lorenc A. (2016) *Wymowa normatywna polskich samogłosek nosowych i spółgłoski bocznej*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa

<http://polfon.upol.cz/?table=sa>

The background of the image features a minimalist design with several overlapping circles. There are large, irregularly shaped circles in a light gray color, some with white centers and others solid gray. These circles overlap each other and the surrounding white space, creating a sense of depth and movement.

<http://polfon.upol.cz/?page=samogloski>

Podsumowanie

Klasyfikacja artykulacyjna głosek uwzględnia ruchy artykulacyjne narządu mowy.

Klasyfikacja na samogłoski i spółgłoski nie jest wyczerpująca - istnieją głoski na pograniczu klas (sonorne i glajdy).

Podział spółgłosek właściwych uwzględnia pracę wiązadeł głosowych, położenie języczka, miejsce tworzenia przeszkody i jej typ.

Podział samogłosek uwzględnia położenia języka w poziomie i pionie oraz układ warg.

Artykulacja samogłosek nosowych w języku polskim jest asynchroniczna niezależnie od położenia i zawsze zaczyna się od segmentu ustnego.

Fonetyka

ZASTOSOWANIA

Plan wykładu

Synteza mowy

Logopedia

Glottodydaktyka

Stylizacja w prozie i w filmie

Lingwistyka kryminalistyczna

Synteza mowy

FONETYKA - ZASTOSOWANIA

Maszyna
mówiąca
Wolfganga von
Kempelena
(1778)

Hamlet, scena V aktu IV

Tomorrow is Saint Valentine's day.
All in the morning betime,
And I a maid at your window,
To be your Valentine.

Then up he rose, and donn'd his
clothes,
And dupp'd the chamber-door;
Let in the maid, that out a maid
Never departed more.

Dzień dobry, dziś święty Walenty.
Dopiero co świtać poczyna;
Młodzieniec snem leży ujęty,
A hoża doń puka dziewczyna.

Poskoczył kochanek, wdział szaty,
Drzwi rozwarł przed swoją jedyną
I weszła dziewczyna do chaty,
Lecz z chaty nie wyszła dziewczyną.

Logopedia

FONETYKA - ZASTOSOWANIA

Zaburzenia percepcji

Głuchota

Niedosłuch

Brak słuchu fonematycznego

Niedowład narządów mowy

01

giełkot (mowa bezwładna)

02

jąkanie (zburzenie płynności wypowiedzi)

03

rotacyzm (zniekształcenie głoski r)

Zaburzenia na poziomie mózgu

AFAZJA -
USZKODZENIA KORY
MÓZGOWEJ
PROWADZĄCE DO
ZABURZEŃ W
PRODUKCJI LUB
ROZUMIENIU MOWY.

Glottodydaktyka

FONETYKA - ZASTOSOWANIA

Problematyczne samogłoski

Dyftongi nosowe

Samogłoski przednie e, i, y (głównie anglofoni), np. mylenie par
miły: myły.

Problematyczne spółgłoski

Wymowa spółgłosek szczelinowych oraz zwarto-szczelinowych:

syczących (s, z, c, dz)

szumiących (sz, ż, cz, dż)

ciszujących (ś, ź, ć, dź).

Inne problemy

Anglofoni - udźwięcznianie spółgłosek w wygłosie (kod : kot).

Języki azjatyckie – problem z odróżnianiem głosek r oraz l.

Hispanofoni – problem z odróżnianiem głosek b oraz w.

Stylizacja

FONETYKA - ZASTOSOWANIA

Cechy gwarowe

- Fonetyczne cechy gwarowe są najczęściej wykorzystywane w stylizacji w polskiej prozie powojennej i w filmie.

Szczepan Twardoch „Drach”

- Gwara jako tworzywo językowe
- Cechy gwarowe toszecko-gliwickie
- Zapis gwary w konwencji ortografii śląskiej.

”Chłopi”

”Sami swoi”

STYLIZACJA NA GWARE
KRESOWĄ

Cechy fonetyczne kojarzone z Kresami

Zaśpiew , akcent „kresowy” – wydłużona wymowa samogłosek akcentowanych.

Realizowany konsekwentnie przez Kazimierza Pawlaka (Wacław Kowalski, pochodzący z Podlasia).

W mniejszym stopniu przez matkę Pawlaka (Natalia Szymańska, dubbingowana przez urodzoną w Moskwie Irenę Malkiewicz).

Sporadycznie u Władysława Kargula (Władysław Hańcza, dubbingowany przez urodzonego we Lwowie Bolesława Płotnickiego).

Zaśpiew w gwarze Lwowa

Już przed II Wojną Światową „zaśpiew” charakteryzował przede wszystkim lwowską prowincję, w samym mieście zaś wypierany był z mowy inteligencji i notowany głównie w języku biedoty.

Kresa M. (2016), Polszczyzna kresowa w filmie – analiza języka bohaterów Samych swoich (fonetyka, fleksja, składnia). Prace Filologiczne 68:167-182.

”Janosik”

STYLIZACJA NA GWAREĘ
PODHALAŃSKĄ

Cechy gwarowe w „Janosiku”

01

mazurzenie

02

podwyższenia
artykulacyjne
samogłosek
ścieśnionych

03

wymowa
(denazalizowana
i konsonantyczna)
samogłosek
nosowych

Lingwistyka kryminalistyczna

FONETYKA - ZASTOSOWANIA

Fonoskopia

Dział badań kryminalistycznych, który zajmuje się:

01

badaniem utrwalonej mowy, identyfikacją osób i sygnałów akustycznych,

02

identyfikacją urządzeń do rejestracji i transmisji,

03

badaniem warunków akustyczno-technicznych nagrania.

Co fonoskopia może zidentyfikować?

---

płeć

---

wykształcenie

środowisko społeczne, regionalne i zawodowe

---

stan emocjonalny

---

zaburzenia i choroby narządów mowy

---

choroby psychiczne i psychosomatyczne

---

wpływ środków odurzających

Założenie fonoskopii

- Nie ma na świecie dwóch osób, których parametry mowy będą takie same.
- Sposób mówienia jest dla każdego człowieka indywidualny, podobnie jak odciski palców, dlatego powstało określenie *voiceprint*.

Dziękuję za uwagę

Jak zapisywaćgłoski?

Rozbieżności między wymową a pismem

Najstarsze pismo - hieroglify egipskie

- Data powstania pisma w Egipcie nie jest znana, prawdopodobnie hieroglify powstały w okresie przeddynastycznym (ok. 3600 - 3000 r. p.n.e.).

Hieroglify mogły być:

znakami-słowami, np. obraz oka oznaczał słowo 'oko'

znakami alfabetycznymi

fonogramami mającymi różne znaczenie w zależności od użytego piktogramu (determinatywu)

znakami sylabicznymi - mającymi wartość kilku dźwięków prostych

Pierwszy korpus językowy Kamień z Rosetty

- W sierpniu 1799 r. 8 km od Rosetty zostaje odsłonięta płyta z czarnego bazaltu. Na płycie znajdują się 3 napisy – pismem hieroglificznym (14 wierszy), demotycznym (32 wiersze) i greckim (54 wiersze).
- Zapis odczytał Jean Francois Champollion (1790-1832).

Pismo klinowe (Sumer)

- Powstało w okresie sumeryjskim ok. 2500 - 1950 r. p.n.e.
- Pisano z lewej do prawej.

Etapy rozwoju pisma klinowego

Piktogramy: znak = przedmiot, np. rysunek kłosa oznacza jęczmień, rysunek głowy oznacza głowę itp.

Ideogramy: znak = idea, pojęcie abstrakcyjne, np. rysunek narzędzia do orki oznacza orkę

Fonogramy: znak = zespół dźwięków

Znak: gloska lub sylaba

Pierwsze pismo alfabetyczne

- Powstało w Fenicji (dziś Syria i Palestyna). Jeden znak odpowiadał jednemu dźwiękowi.
- Najstarsza inskrypcja tzw. Szafatba'ala z Byblos pochodzi z XVIII-XVII w. p.n.e.
- Alfabet liczył 22 litery, zapisywane były tylko spółgłoski.

Pismo greckie

- Grecy przejęli pismo od Fenicjan ok. IX w. p.n.e. lub w 1100-1000 r. p.n.e.
- Wprowadził samogłoski (litera alef zaczęła oznaczać samogłoskę a - alfa).
- W IV wieku p.n.e. powstał ostatecznie alfabet joński złożony z 24 liter.
- Nazwa ALFABET – wymyślona została dopiero przez Greków od dwóch pierwszych liter alfa - beta.

Alfabet polski

- Przyjęty w XII wieku.
- Brak liter dla spółgłosek środkowojęzykowych (ć, ś, ź, dź).
- Brak liter dla samogłosek nosowych (pisanych dziś ą, ę)
- Brak liter dla spółgłosek dziaślowych (sz, cz, rz, ż, dż).
- Kilka liter łacińskich okazało się natomiast zbędnych (q, x, v).

Historia ortografii polskiej

Jak zapisywać głoski?

Etapy rozwoju ortografii polskiej

ortografia wieloznaczna (XII-XIII w.),

ortografia złożona (XIV-XV w.),

okres wprowadzenia znaków diakrytycznych (XV-XVI w.)

Ortografia wieloznaczna

W Bulli gnieźnieńskiej bardzo często jedną literą oznaczano kilka różnych dźwięków: np. literą *s*, zapisywano zarówno *Sulirad* (= *Sulirad*), jak i *s'* - *Sostrosz* (= *Sioстrosz*), także *sz* - *Calis* (= *Kalisz*) i *z* - *Posdech* (= *Pozdziech*), i *z'* - *Krisan* (= *Krzyżan*).

Nie odróżniano spółgłosek twardych od miękkich (np. w miejscu *ć*, *dź*, *r̄(rz)* pisano *t*, *d*, *r*, np. *Pantis* = *Pęcisz*, *Mantina* = *Męcina*, *Zdeuy* = *Zdziewuj*, *Boranta* = *Borzęta*).

Przykłady tej grafii: *Bulla gnieźnieńska* z 1136 r., *Księga henrykowska* z XIII w. oraz *Kazania świętokrzyskie* z XIV w.

Ortografia złożona

- Z czasem ze względu na niejednoznaczność grafii niezłożonej autorzy zaczęli się posługiwać kombinacjami liter. Pojawiły się nowe dwuznaki (np. ss, sz, cz, dz, rz) i trójznaki (sch, np. schuka 'szuka').

Okres znaków diakrytycznych

Jan Seklucjan, Jan Sandecki-Małecki i Jan Januszowski, którzy w 1594 r. ogłosili książkę pt. *Nowy karakter polski...*, zawierającą m.in. projekty ortograficzne Jana Kochanowskiego i Łukasza Górnickiego. Usystematyzowano wtedy pisownię spółgłosek, łącząc grafie złożoną z diakryczną.

Dwuznaki zostawiono dla spółgłosek cz, dz, sz, dż; spółgłoski miękkie w wygłosie, sylaby i wyrazy oznaczono kreskami: ś, č, ž, dz̄, z̄ zapisywano kropką, a miękkość przed samogłoskami – literą y, którą z czasem wymieniono na i.

Okres znaków diakrytycznych

W 1551 r. Stanisław Murzynowski w swojej *Ortografii polskiej* wprowadził m.in.:

- zaznaczanie w pisowni miękkości spółgłosek przed samogłoskami za pomocą litery i (np. *siatka*, *piasek*, *kiedy*),
- rozróżnianie nosówki ę i ą oraz samogłoski i - y,
- głoski c-cz-ć, z-ż-ź, dz-dź-dż,
- zaczął stosować dwuznak rz.

Alfabety fonetyczne

Jak zapisywać głoski?

Alfabety fonetyczne

Międzynarodowy
alfabet
fonetyczny (IPA)

Slawistyczny
alfabet
fonetyczny

Międzynarodowy alfabet fonetyczny (IPA)

- W 1847 roku powstał alfabet fonetyczny Isaaca Pitmana i Alexandra J. Ellisa, który 40 lat później stał się podstawą dla pierwszej wersji alfabetu międzynarodowego.

Przykład zapisu tekstu polskiego w IPA

Zapis w SAF

Zapis ortograficzny

Pewnego razu Północny Wiatr i Słońce sprzeczali się, kto z nich jest silniejszy. Właśnie przechodził drogą jakisś człowiek owinięty w ciepły płaszcz. Umówili się więc, że ten z nich, który pierwszy zmusi przechodzącego, aby zdjął okrycie, będzie uważany za silniejszego. Północny Wiatr zaczął od razu dąć z całej siły, ale im więcej dął, tym silniej podróżny otulał się w płaszcz. Wreszcie Północny Wiatr dał spokój. Wtedy Słońce zaczęło przygrzewać, a w chwilę później podróżny zdjął płaszcz. W ten sposób Północny Wiatr musiał przyznać, że Słońce jest silniejsze od niego.

Jassem, W. (2003). Polish. *Journal of the International Phonetic Association*, 33(1), 103-107.
doi:10.1017/S0025100303001191

Slawistyczny alfabet fonetyczny

Różnice między SAF a polską ortografią

Znaki występujące w obu alfabetach o tym samym znaczeniu

Samogłoski: i, e, a, o , y, u

Spółgłoski: p, b, d, t, k, g, c, f, z, s, ź, ś,
m, n, r, l

Znaki, które nie występują w polskiej ortografii

Znaki, które nie występują w SAF

Dwuznaki: cz, sz, rz, ch, dz, dź, dż

Jota: j

Znaki o innym znaczeniu w obu alfabetach

Samogłoski: ą

Spółgłoski: Ł, R

Znaki diakrytyczne w SAF

Jak zapisywać nietypowe głoski?

Nosowość

- Falka nad symbolem głoski oznacza jej unosowienie.
- W niektórych zapisach taką samą funkcję pełni haczyk pod głoską.

Zmiękczenie gloski

- Kreska góra koło symbolu gloski oznacza jej zmiękczenie.

Miękkość gloski

- Kreska bezpośrednio nad symbolem głoski oznacza jej miękkość (dotyczy wyłącznie głosek środkowojęzykowych).

Udziąsłowienie głoski

- Kropka pod symbolem głoski oznacza jej udziąsłowienie (miejsce artykulacji jest przy dziąsłach).

Wtórne ubezdźwięcznienie głoski

- Przecinek pod symbolem głoski oznacza jej ubezdźwięcznienie.

Po co alfabet fonetyczny?

Stosunkowo rzadko występuje pełna zgodność głosek i liter,
np.: *dom* [dom], *łos* [łos].

Alfabet fonetyczny pozwala:

Realizacje fonetyczne litery i

Jak zapisywać problematyczne głoski?

Kiedy litera i oznacza samogłoskę [i]?

Głoski miękkie a zmiękczone

Jak zapisywać problematyczne głoski?

Głoski miękkie

Głoski miękkie to głoski palatalne (środkowojęzykowe).

W zapisie fonetycznym zaznacza się je za pomocą kreski bezpośrednio nad znakiem spółgłoski.

**Głoski
miękkie**

Głoski zmiękczone

Głoski zmiękczone mają miejsce artykulacji analogiczne do głosek twardych.

Pod wpływem sąsiedztwa samogłoski [i] lub glajdy joty występuje dodatkowy, lekki ruch języka ku podniebieniu twardemu.

W zapisie fonetycznym sygnalizuje się to za pomocą kreski **obok znaku reprezentującego spółgłoskę**.

Głoski zmiękczone

Realizacja liter ą, ę

Tzw. nosówki

**Przed spółgłoskami
zartowybuchowymi wargowymi**

Przed spółgłoskami zwartymi i zwarto-szczelinowymi przedniojęzykowo-zębowymi

**Przed głoskami zwarto-szczelinowymi
przedniojęzykowo-dziąsłowymi**

**Przed głoskami zwaro-szczelinowymi,
środkowojęzykowymi**

**Przed głoskami zwartymi,
tylnojęzykowymi**

Przed głoską boczną [l] i glajdą tylną

Przed spółgłoskami szczelinowymi

W wygłosie (na końcu wyrazu)

Podsumowanie

Polska ortografia nie pozwala oddać faktycznych realizacji głosek, do zapisu wymowy niezbędne są alfabety fonetyczne.

Rozbieżności między wymową a zapisem ortograficznym mogą być ilościowe i/lub jakościowe.

Przykładem rozbieżności między ortografią a wymową są realizacje litery *i*, a także realizacje liter *ę* oraz *ą*.

Plan wykładu

Podział klas leksemów wg
Z. Saloniego (tzw. *podział
fleksyjny*).

Podział składniowy
R. Laskowskiego.

Podział leksemów nieodmiennych
w ujęciu M. Grochowskiego.

Podział fleksyjny z. Saloniego

Inne podziały leksemów

Krytyka tradycyjnego podziału na części mowy

Podział tradycyjny nie operuje kryteriami ścisłe ustalonymi, jednolitymi na każdym szczeblu podziału.

Wyróżnia się elementy opozycyjne w stosunku do innych tylko pod względem semantycznym (zaimki, liczebniki) lub tylko pod względem składniowym (nieodmienne części mowy).

KRYTERIA PODZIAŁU

PODZIAŁ TRADYCYJNY

SEMANTYCZNE

FLEKSYJNE

SKŁADNIOWE

PODZIAŁ FLEKSYJNY
(Z. SALONIEGO)

FLEKSYJNE

SKŁADNIOWE

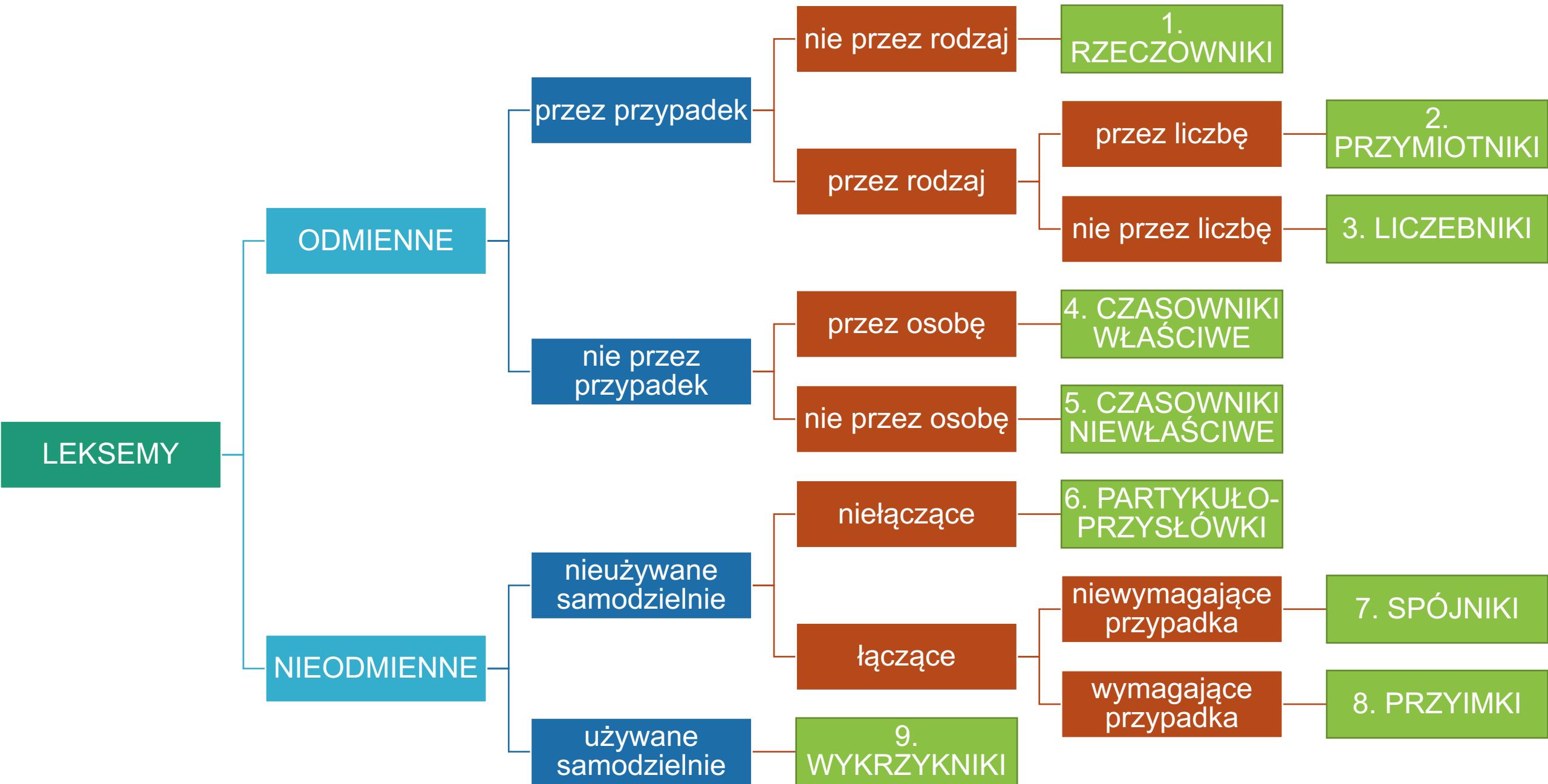
Segmentacja

- *Swiniam.*
- *Szczęśliwyś.*
- *Jestem świnia.*
- *Jestem szczęśliwy.*
- **ŚWINIA, BYĆ.**
- **SZCZĘŚLIWY, BYĆ.**

Klasy leksemów wg Z. Saloniego

1. Rzeczownik
2. Przymiotnik
3. Liczebnik
4. Czasownik właściwy
5. Czasownik niewłaściwy
6. Partykuło-przysłówek
7. Spójnik
8. Przyimek
9. Wykrzyknik

CZĘŚCI MOWY

KLASY SALONIEGO

Zaimki
przymiotne

- Przymiotniki

Zaimki
rzeczowe

- Rzeczowniki

Zaimki liczbowe

- Liczebniki

Zaimki
prysłowne

- Partykuło-przysłówki lub spójniki

Przykład **KIEDY**

Kiedy wrócisz?
partykuło-przysłówka

Nie wiem, kiedy wróczę.
spójnik

CZĘŚCI MOWY

KLASY SALONIEGO

Liczebniki główne

- Liczebniki

Liczebniki zbiorowe

- Formy liczebników głównych (np. *dwoje* to forma *DWA*)

Liczebniki porządkowe

- Przymiotniki

Liczebniki ułamkowe

- Liczebniki

Przykład

---

*Miał **dwa** samochody.*

DWA liczebnik

---

*Miał **dwoje** dzieci.*

DWA liczebnik

---

*Był **drugi** na mecie.*

DRUGI przymiotnik

PODZIAŁ CZASOWNIKÓW WG Z. SALONIEGO

Czasowniki

Czasowniki
właściwe

Czasowniki
niewłaściwe

Przykład

Jan *lubi czytać*.

LUBI czasownik właściwy CZYTAĆ czasownik
właściwy

Trzeba pojechać do miasta.

TRZEBIA czasownik niewłaściwy
POJECHAĆ czasownik właściwy

Leksem czy forma wyrazowa?

Inne podziały leksemów

Problem imiesłówów przymiotnikowych

Saloni uważa, że konieczne jest oddzielenie koniugacji od deklinacji.

Imiesłowy przymiotnikowe (czynne i bierne) nie koniugują się, ale deklinują.

Tradycyjny paradygmat czasownikowy (tradycyjnie zawierający imiesłowy przymiotnikowe) staje się z tego powodu niespójny i skomplikowany.

Tradycyjnie formy czasownika (imiesłowy
przymiotnikowe) u Saloniego zyskują status leksemu.

Imiesłowy
przymiotnikowe (np.
napisany, piszący)

Przymiotniki

Przykład

Palący mają oddzielny wagon.

PALIĆ czasownik (części mowy)

PALĄCY przymiotnik (klasa leksemów)

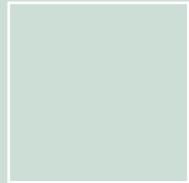

Płot nie był odmalowany.

ODMALOWAĆ czasownik (części mowy)

ODMALOWANY przymiotnik (klasa leksemów)

Problem stopniowania przysłówka

Kategoria stopnia jest tradycyjnie uważana za kategorię fleksyjną.

Część klasy przysłówków się odmienia przez stopień (np. *ładnie*, *ładniej*, *najładniej*).

W ujęciu Saloniego (przy przyjętych kryteriach) taka klasa nie może istnieć.

Przysłówki odprzymiotnikowe (tradycyjnie leksemy) u Saloniego straciły ten status i stały się formami wyrazowymi (forma przysłówkowa) odpowiednich przymiotników.

Przysłówki

Partykuło-przysłówki (np.
wczoraj)

Formy przymiotników (np.
szykko to forma **SZYBKI**,
bardzo to forma **WIELKI**)

Przykład

Było *zimno*.
ZIMNO przysłówka
ZIMNY przymiotnik

Biegł *szybko*.
SZYBKΟ przysłówka
SZYBKI przymiotnik

Problem z **BARDZO**

Bardzo jest tradycyjnie przysłówkiem, który się stopniuje (*bardzo, bardziej, najbardziej*).

Nie istnieje przymiotnik o zbliżonej formie morfemu leksykalnego.

Saloni na zasadzie analogii włącza formy *bardzo* do leksemu przymiotnikowego **WIELKI** i traktuje je jako formy supletywne.

Mojemu koledze bardzo brakowało kilkorga znajomych.

Forma wyrazowa	Forma słownikowa T	Część mowy	Forma słownikowa S	Klasa leksemów
mojemu	MÓJ	zaimek przymiotny dzierżawczy	MÓJ	przymiotnik
koledze	KOLEGA	rzeczownik	KOLEGA	rzeczownik
bardzo	BARDZO	przysłówek	WIELKI	przymiotnik
brakowało	BRAKOWAĆ	czasownik	BRAKOWAĆ	czasownik niewłaściwy
kilkorga	KILKORO	liczebnik zbiorowy	KILKA	liczebnik
znajomych	ZNAJOMY	rzeczownik	ZNAJOMY	rzeczownik

Podział wg R. Laskowskiego

Inne podziały leksemów

Leksemy
syntagmatyczne

Leksemy
niesyntagmatyczne

Leksemy syntagmatyczne

- Mają zdolność wchodzenia w związki składniowe z innymi leksemami, tworząc z nimi złożone konstrukcje składniowe (mają łączliwość składniową).

Leksemy niesyntagmatyczne

- Funkcjonują jako samodzielne wypowiedzenia, nie wchodząc w związki syntaktyczne z innymi elementami tekstu, np. *hej, bęć, hop siup.*

Leksemy syntagmatyczne

autosyntagmatyczne

nieautosyntagmatyczne

Leksemy autosyntagmatyczne

Względnie samodzielne składniowo.

Prymarnie pełnią funkcję składnika (członu) wypowiedzenia.

Wchodzą w związki syntaktyczne z jego innymi składnikami.

Leksemy nieautosyntagmatyczne

Są niesamodzielne składniowo.

Nie mogą być składnikiem wypowiedzenia.

Nie występują w funkcji wypowiedzenia.

Łączą się obligatoryjnie z jakimś leksemem autosyntagmatycznym lub ze złożoną konstrukcją składniową.

LESKSEMY AUTOSYNTAGMATYCZNE

nadrzędniki wyrażenia
zdaniowego

podrzędniki wyrażenia
zdaniowego

czasowniki

predykatywne

rzeczowniki

zaimki

LEKSEMY AUTOSYNTAGMATYCZNE

podrzednik grupy imiennej
akomodowany

podrzednik grupy imiennej
nieakomodowany

akomodujący

nieakomodujący

brak łączliwości
z rzeczownikiem

możliwa
łączliwość
z rzeczownikiem

liczebnik

przymiotnik

przysłówek

modalizator

Leksemy nieautosyntagmatyczne

łączące

niełączące

kontektory

partykuły

Konektory

funkcja łącząca zdaniowa

funkcja łącząca niezdaniowa

człon zdania
zależnego

poza zdaniem
zależnym

przyimek

relator

spójnik

Leksemy niesyntagmatyczne

kontekstowe

niekontekstowe

dopowiedzenia

wykrzykniki

Klasy leksemów wg R. Laskowskiego (14)

Czasownik

Predykatyw

Rzeczownik

Zajmek

Liczebnik

Przymiotnik

Przysłówek

Modalizator

Relator

Spójnik

Przyimek

Partykuła

Dopowiedzenie

Wykrzyknik

Czasowniki i predykatywy

- Nadrzędniki wyrażenia zdaniowego.
- Czasowniki to leksemы o fleksji syntetycznej.
- Predykatywy to leksemы o fleksji analitycznej.

Przykłady predykatywów

- Trzeba pojechać na zakupy.
- W oddali widać Alpy.
- Żal wracać do domu.
- Nudno mi.
- Duszno dzisiaj.
- Marię mdli.
- Miło tutaj.

Rzeczowniki i zaimki

- Człony podrzędne wyrażenia zdaniowego.
- Nadrzędniki grupy imiennej.
- Zaimki nie pełnią funkcji predykatywnej i nie przyjmują określeń atrybutywnych (por. **ładny ja, *miła ona, *sympatyczni wy, *przystojni my*).

Przymiotniki

- Podrzędny człon grupy imiennej.
- Odmienne przez przypadek, liczbę, rodzaj.
- W klasie przymiotników R. Laskowskiego znajdują się tradycyjne zaimki przymiotne i liczebniki porządkowe.

Liczebniki

- Obejmuje tradycyjne liczebniki główne i zbiorowe.
- Wzajemnie determinują się (akomodują) gramatycznie z członem głównym frazy imiennej (rzeczownikiem i zaimkiem).

Pozostałe leksemy autosyntagmatyczne

- **Przysłówek** – typowo zależny od czasownika, nieodmienny.
- **Modalizator** – klasa leksemów zależnych syntaktycznie od dowolnego składnika zdania. Zawiera leksemy tradycyjnie zaliczane do przysłówków lub partykuł, np. *chyba, może, niby, rzekomo, widocznie, jeszcze, już, dopiero, nawet, niemal, całkiem, niby*.

Podział leksemów nieodmiennych M. Grochowskiego

Inne podziały leksemów

Klasy leksemów nieodmiennych

- Dopowiedzenia
- Onomatopeje
- Wykrzykniki(predykatywne)
- Apele
- Interiekcje
- Przymki
- Relatory
- Spójniki
- Operatory trybu
- Modyfikatory deklaratywności
- Przysłówki
- Operatory adnominalne
- Partykuły
- Operatory adnominalno-adwerbalne

Dopowiedzenia

- Leksemy nieodmienne, używane samodzielnie.
- Typowo funkcjonują jako kontekstowo zależne wypowiedzenia twierdzące lub przeczące, np. *ano, no pewnie, tak, nie, otóż to, rzecz jasna, naturalnie, oczywiście, zgoda, jako żywo*.

Onomatopeje

- Leksemy nieodmienne, występujące samodzielnie, niezależne od kontekstu werbalnego.
- Są to leksemy, typu: *brzdęk, buch, chlup, cmok, ciach, gul-gul, hyc, szur-szur, trach, łup*.
- Mogą występować w funkcji składnika wypowiedzenia oznajmującego, np. *Kwiaty bach na dywan, Jan bęc na podłogę*.

Wykrzykniki predykatywne

- Leksemy nieodmienne, używane samodzielnie, niezależne od kontekstu werbalnego.
- Są to leksemy, typu: *a kysz, chodu, jazda, marsz, naprzód, precz, wara, wynocha, baczość*.
- Mogą występować jako składnik wypowiedzenia nieoznajmującego, np. *Dość gadania!, Fora za drzwi!, A kysz stąd!, Jazda do domu!*

Apele

- Leksemy nieodmienne, używane samodzielnie, niezależne od kontekstu werbalnego.
- Nie są składnikami wypowiedzeń.
- Mogą współwystępować z wołaczem.
- Są to leksemy, typu *cześć, czołem, hej, dzień dobry, do widzenia, pa, uwaga, wolnego, ejże*.

Interiekjce

- Leksemy nieodmienne, używane samodzielnie, niezależne od kontekstu werbalnego.
- Nie są składnikami wypowiedzeń.
- Nie mogą współwystępować z wołaczem.
- Są to leksemy, typu *cholera, do diabła, psiakrew, o rety, o rany*.

Przyimki

- Leksemy nieodmienne, nie używane samodzielnie.
- Mają funkcję łączącą.
- Mają rząd przypadka.
- Są to leksemy, typu *dla, do, pomimo, nad, między, przy, przed, przez, wbrew, wśród, obok, znad*.

Relatory

- Leksemy nieodmienne, nie używane samodzielnie.
- Mają funkcję łączącą.
- Nie mają rządu przypadka.
- Są składnikiem syntaktycznym jednego z łączonych wyrażeń.
- Są to leksemy, typu *dłaczego, gdzie, kiedy, odkąd, skąd, dokąd*.

Spójniki

- Leksemy nieodmienne, nie używane samodzielnie.
- Mają funkcję łączącą.
- Nie mają rządu przypadka.
- Nie są składnikiem syntaktycznym żadnego z łączonych wyrażeń.
- Są to leksemy, typu *aby, bo, choć, dlatego, gdyż, lecz, toteż, więc, że, żeby*.

Operatory trybu

- Leksemy nieodmienne, niesamodzielne.
- Nie mają funkcji łączącej.
- Nie występują w zdaniach oznajmujących.
- Są to leksemy, typu *bodaj, byleby, niech, niechaj, oby*.
- Implikują określone formy czasowników, np.
Bodaj go szlag trafił!, Obyśmy tylko zdrowi byli!, Gdybym tylko mógł to przewidzieć!

Modyfikatory deklaratywności

- Leksemy nieodmienne, niesamodzielne.
- Nie mają funkcji łączącej.
- Nie występują w zdaniach oznajmujących.
- Są to leksemy, typu *a nuż, cóż, czyż, jakże, po cóż*.
- Nie implikują określonych formy czasowników, np. *Ależ daj pan spokój!, Ta jajecznica jest aby na maśle? A nuż o tym zapomni?*

Przysłówki

- Leksemy nieodmienne, niesamodzielne.
- Nie pełnią funkcji łączącej.
- Nie wchodzą w relację syntaktyczną z rzeczownikiem.
- Są to leksemy, typu *bardzo, coraz, dzisiaj, nadal, naprędce, naprzeciw, po omacku, teraz, wtedy, wtem, znienacka*.

Operatory adnominalne

- Leksemy nieodmienne, niesamodzielne.
- Nie pełnią funkcji łączącej.
- Są to leksemy, typu *bez mała, blisko, niespełna, plus minus, około, tuż*.
- Wchodzą w relację syntaktyczną z rzeczownikiem, np. *Po blisko roku przerwy otwarto sklep, Tuż przed bramą złamał nogę, Dodaj do ciasta plus minus ćwierć szklanki mąki.*

Partykuły

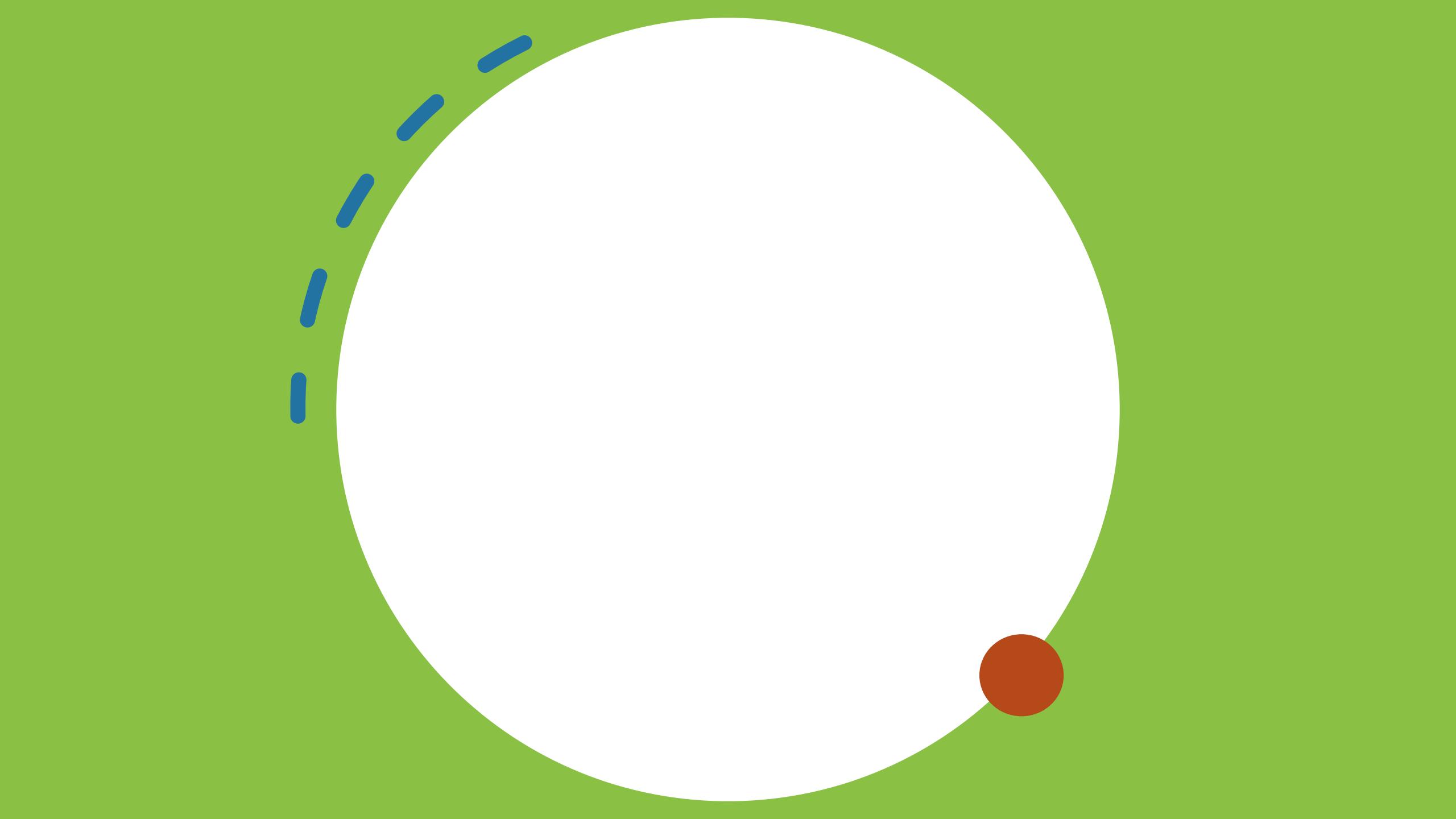

- Leksemy nieodmienne, niesamodzielne.
- Nie mają funkcji łączącej.
- Wchodzą w związki z rzeczownikami i czasownikami oraz nazwami własnymi w mianowniku.
- Są to leksemy, typu *bez wątpienia, chyba, czasem, dopiero, faktycznie, nareszcie, może, już, podobno, przecież, też, widocznie*.

Operatory adnominalno-adwerbalne

- Leksemy nieodmienne, niesamodzielne.
- Nie mają funkcji łączącej.
- Wchodzą w związki z rzeczownikami i czasownikami, ale nie z nazwami własnymi w mianowniku.
- Są to leksemy, typu *całkiem, ledwie, niemal, o mało nie, prawie, wręcz, zgoła*.

Kategorie imienne

Wykład z gramatyki języka
polskiego

Plan wykładu

- Rodzaj
- Liczba
- Przypadek
- Stopień
- Deprecjatywność

KATEGORIA RODZAJU

Kategorie imienne

Rodzaj w językach indoeuropejskich

- Rodzaj gramatyczny prawdopodobnie istniał w języku praindoeuropejskim (męski, żeński, nijaki).
- W językach romańskich rodzaje męski i nijaki zlały się w jedną klasą, zatem teraz mamy dwie wartości – męski i żeński.
- W języku angielskim rodzaj zanikł całkowicie.

Ujęcie tradycyjne

RZECZOWNIK

rodzaj męski

rodzaj żeński

rodzaj nijaki

PRZYMIOTNIK/CZASOWNIK/LICZEBNIK

liczba pojedyncza

- **rodzaj męski**
- **rodzaj żeński**
- **rodzaj nijaki**

liczba mnoga

- **rodzaj męskoosobowy**
- **rodzaj niemęskoosobowy**

Rodzaj a fleksja

Rodzaj jest dla rzeczownika kategorią klasyfikującą (rzeczownik ma na stałe przypisaną jedną wartość).

Przez rodzaj odmieniają się: przyimotniki (np. *ładny : ładna : ładne*), liczebniki (główne, porządkowe, np. *dwóch : dwie*), czasowniki (imiesłowy przyimotnikowe, formy osobowe w czasie przeszły i trybie warunkowym, np. *był : była : było*).

Rodzaj ma funkcję składniową

---

ten chłopiec : ta dziewczynka : to dziecko

---

miły chłopiec : miła dziewczynka : miłe
dziecko

---

mili chłopcy : małe dziewczynki/dzieci

Rodzaj pozwala zidentyfikować podrzędniki rzeczownika

Mała dziewczynka płakała, bo była zmęczona.

Mały chłopiec Ø płakał Ø, bo był Ø zmęczony.

Małe dziecko płakało, bo było zmęczone.

Odmiana (końcówki przypadków) nie jest skorelowana z rodzajem

Mityczna ”żeńska końcówka –a”

akrobata, analfabeta, arystokrata, asceta, atleta, bandyta, celebryta, despota, dyplomata, erudyta, esteta, geodeta, hipokryta, idiota, internauta, inwalida, jezuita, kolega, kosmita, logopeda, metropolita, neofita, ortodont, ortopeda, patriota, poeta, socjopata, sługa, terapeut, włóczęga, wróżbita itp.

Rodzaj a płeć

W polszczyźnie jest niska systematyczność w odwzorowaniu płci i rodzaju.

- **To dziewczę** (rodzaj nijaki, płeć żeńska)
- **To babsko** (rodzaj nijaki, płeć żeńska)
- **To panisko** (rodzaj nijaki, płeć męska)
- **To chłopię** (rodzaj nijaki, płeć męska)
- **Ten babsztyl** (rodzaj męski, płeć męska)
- **Ta chłopina** (rodzaj żeński, płeć męska)

Czy mamy w polszczyźnie tylko 3 rodzaje?

Język polski (też częściowo słowacki, kaszubski i górnoużycki) wyróżnia rodzaj odnoszący się do osób płci męskiej, *genus virile*.

Cechy charakterystyczne genus virile

Koncówki w M. l.mn. -owie oraz -i/-y.

Inna składnia zgody niż pozostałe rzeczowniki, por. *Dwaj mężczyźni spali*, *Dwa psy spały*, *Dwa stoły stały*, *Dwie kobiety spały*.

Synkretyzm biernika z dopełniaczem (inne zasadniczo mają synkretyzm biernika z mianownikiem).

Wymaganie innej formy zaimka anaforycznego, *Widzę mężczyzn* - *Widzę ich*, *Widzę kobiety*, *psy*, *stoły* - *Widzę je*.

Podział Witolda Mańczaka

Rodzaj

męski

żeński

nijaki

męski
osobowy

męski
żywotny

męski
rzeczowy

LICZBA POJEDYNCZA

M.	ten chłopiec	ten pies	ten stół
D.	tego chłopca	tego psa	tego stołu
C.	temu chłopcu	temu psu	temu stołowi
B.	tego chłopca	tego psa	ten stół
N.	tym chłopcem	tym psem	tym stołem
Msc.	tym chłopcu	tym psie	tym stole
W.	chłopcze!	psie!	stole!

LICZBA MNOGA

M.	ci chłopcy	te psy	te stoły
D.	tych chłopców	tych psów	tych stołów
C.	tym chłopcom	tym psom	tym stołom
B.	tych chłopców	te psy	te stoły
N.	tymi chłopcami	tymi psami	tymi stołami
Msc.	tych chłopcach	tych psach	tych stołach
W.	chłopcy!	psy!	stoły!

Podział rodzajów wg Zygmunta Saloniego

RODZAJ

MĘSKI (M)

ŻEŃSKI
(F)

NIJAKI (N)

PLURALIA (P)

M1

M2

M3

N1
(dziecko)

N2
(okno)

P1

P2

P3

Kryteria podziału rodzajów męskich

RODZAJ MĘSKI OSOBOWY (M1)

Liczba pojedyncza i mnoga: biernik=dopełniacz

RODZAJ MĘSKI ŻYWOTNY/ZWIERZĘCY (M2)

Liczba pojedyncza: biernik = dopełniacz

Liczba mnoga: biernik = mianownikowi

RODZAJ MĘSKI RZECZOWY (M3)

Liczba pojedyncza i mnoga: biernik = mianownikowi

Podział rodzaju pluralia tantum

RODZAJ P (pluralia tantum)

formy mos.

P1 (np. wujostwo)

formy niemos.

+ liczebniki
zbiorowe

- liczebniki
zbiorowe

P2 (np. skrzypce)

P3 (np. perfumy)

KATEGORIA LICZBY

Kategorie imienne

Kategoria fleksyjna liczby

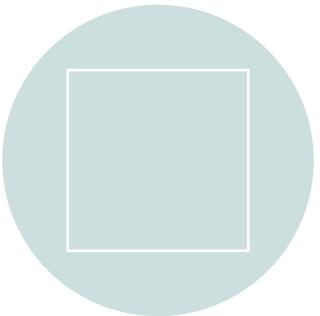
- Liczba jest kategorią fleksyjną dla rzeczowników (z wyjątkami), przymiotników, czasowników.
- Współcześnie ma dwie wartości: liczba pojedyncza i mnoga, np. *nowy dom : nowe domy*.
- Kiedyś istniała w polszczyźnie – liczba podwójna, teraz tylko we frazeologizmach, np. *Mądrej głowie dość dwie słowie, Cztery gęsi, dwie niewieście uczyniły jarmark w mieście*.

Liczba jako kategoria klasyfikująca

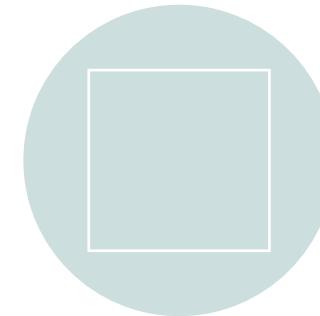
Liczba jest kategorią klasyfikującą dla:

- rzeczowników typu singulare i plurale tantum;
- niektórych zaimków rzeczownych, np. *ja, ty, my, wy, ktoś, coś, kto, co*;
- liczebników głównych, ułamkowych i zbiorowych (np. *jedno jabłko, pół jabłka, pięć jabłek*).

Rzeczowniki defektywne w zakresie kategorii liczby

Singularia tantum
(bez liczby mnogiej),
np. *Młodzież przyszła
tłumnie na koncert.*

Pluralia tantum (bez
liczby pojedynczej),
np. *Skrzypce leżały
na stole.*

Rzeczowniki typu singulare tantum

- nazwy własne (imiona, nazwiska, nazwy geograficzne)
- nazwy obiektów niepoliczalnych (np. *woda, piasek, benzyna*)
- rzeczowniki, typu *szlachta, młodzież, cyganeria, rycerstwo, mieszczaństwo, listowie* itp.

Rzeczowniki typu plurale tantum

Przedmiot jest podwójny lub ma podwójne elementy

- *BARY*
- *BOKOBRODY*
- *BIODRÓWKI*
- *BRYCZESY*
- *DŽINSY*
- *DZWONY*
- *GACIE*
- *KLESZCZE*
- *OBCĘGI*
- *NOŻYCZKI*

Obiektem jest kolekcja wielu przedmiotów lub wielu czynności

- *BAKALIE*
- *SREBRA*
- *SPIRYTUALIA*
- *FLAKI*
- *BEBECHY*
- *TRZEWIA*
- *OKLASKI*
- *SŁODYCZE*

KATEGORIA PRZYPADKA

Kategorie imienne

Przypadek jako kategoria fleksyjna

Przez przypadek odmieniają się rzeczowniki, przymiotniki, liczebniki, zaimki rzeczowe, przymiotne i liczbowe oraz formy imienne czasowników.

Kategoria przypadka ma 7 wartości: mianownik, dopełniacz, celownik, biernik narzędzinik, miejscownik, wołacz.

Wołacz ma szczególną właściwość – nie wchodzi w związki składniowe i jest samodzielnym wypowiedzeniem (apelem), np. *Aniu, gdzie idziesz?*

Formy przypadków w polszczyźnie

Mianownik	chłopiec	dziewczynka	dziecko
Dopełniacz	chłopca	dziewczynki	dziecka
Celownik	chłopcu	dziewczynce	dziecku
Biernik	chłopca	dziewczynkę	dziecko
Narzędnik	chłopcem	dziewczynką	dzieckiem
Miejscownik	chłopcu	dziewczynce	dziecku
Wołacz	chłopcze	dziewczynko	dziecko

Funkcja przypadka

Przypadek służy zasadniczo składni
(wskazuje na relacje syntaktyczne w zdaniu).

Przypadki mogą występować w pozycji
przyczasownikowej i poprzyimkowej
(np. *Jeździć tirem* – *Rozmawiać z
kolegą*), wyjątkiem jest miejscownik,
który wstępuje tylko po przyimku.

**CZY
PRZYPADEK TO
KATEGORIA
CZYSTO
SKŁADNIOWA?**

Kategorie imienne

Semantyczna płaszczyzna badania przypadka

Jerzy Kuryłowicz wyróżnił przypadki gramatyczne (czysto składniowe – M., D., B.) i semantyczne (C., N., Msc.).

Nurt kognitywny w językoznawstwie – za gramatycznymi przypadkami kryją się określone role semantyczne.

Przypadek a konceptualizacja

Konceptualizacja agentywna

- Wysuwa na plan pierwszy element wolitywny i kauzatywny
- Podkreśla ich wzajemne powiązanie
- Typowo wiąże się z konstrukcjami mianownikowymi (i podobnymi do mianownika)

Konceptualizacja pacjentywna

- Wprowadza pojęcie niemocy i podporządkowania innym
- Brak powiązania elementu wolitywnego i kauzatywnego
- Typowo łączy się z konstrukcjami celownikowymi (i podobnymi do celownika) oraz biernikowymi z orzeczeniem w formie osobowej

Angielski jako przykład konceptualizacji agentywnej

I am sad.

I feel like eating something.

I managed to find a job.

Polski jako przykład konceptualizacji pacjentywnej

Jest mi smutno.

Chce mi się jeść.

Udało mi się znaleźć pracę.

Semantyczna motywacja narzędnika

- Przyczasownikowy narzędnik – znaczenie «narzędzie», np. *malować pędzlem, wbijać gwóźdź młotkiem, pokroić nożem.*
- Przyrzecznikowy narzędnik – znaczenie «czynnika towarzyszącego», np. *matka z dzieckiem, bułka z masłem.*

Semantyczna motywacja dopełniacza

Dopełniacz cząstkowy (*genetivus partitivus*) – wskazuje, że działanie obejmuje tylko część przedmiotu lub że wchodzi się w posiadanie obiektu na krótki czas, np. zjeść ciasta, dolać śmietanki, pozyczyć samochodu.

STUDIUM CELOWNIKA

Kategorie imienne

Prototypowe znaczenia celownika

Odbiorca przedmiotu

Nabywca czegoś (za
pośrednictwem transakcji)

Adresat informacji

Odbiorca wrażeń
zmysłowych

Rozszerzenia schematu

Osoba odczuwająca skutki czynności.

Różne typy beneficjentów lub poszkodowanych.

Punkty docelowe czynności lub konfiguracji przestrzennych, lub cel.

Punkt orientacyjny.

Płaszczyzne odniesienia.

Miernik podobieństwa, zgodności, różnicy.

Przykłady użycia celownika

Kto **ci** dał te kwiaty?

Co **wam**, dzieci, upiec?

Wynajęliśmy mieszkanie **znajomym**.

Podsunął **mi** świetny pomysł.

Pokaż **mi** te znaczki!

Wypierz **Jankowi** te koszule.

Znowu przekręcili **mi** nazwisko.

Zabierają **mi** pieniądze.

Przykłady użycia celownika

Janek pomagał tym ludziom.

Dziecko mi choruje.

Ani zrobiło się słabo.

Ciężko mi się dziś pisze.

Ludzie szli ku miastu.

Napisał to ku pocieszeniu.

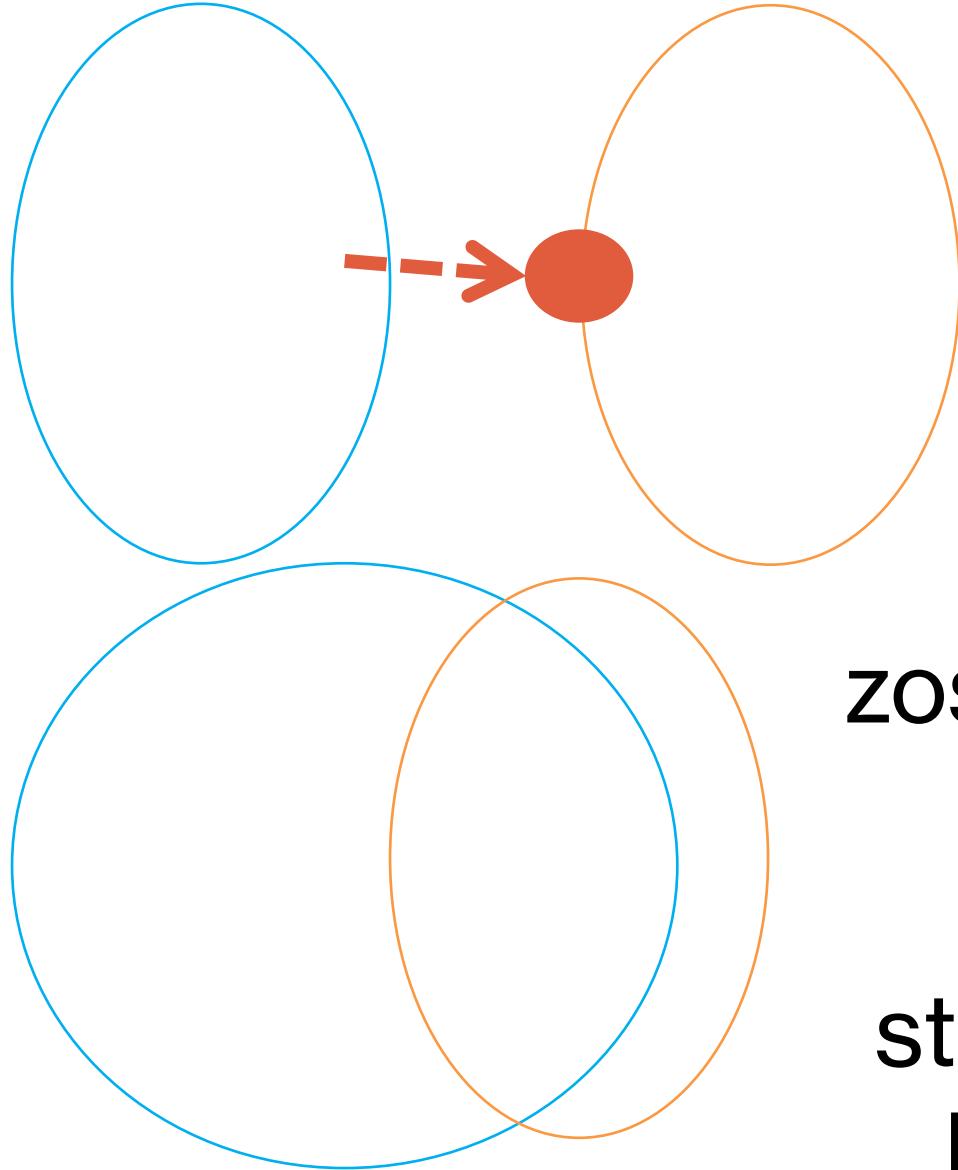
Posłuszny wezwaniu.

To wszystko przeczy faktom.

Koncepcja bliska fenomenologii.

Odbiorca i jego strefa
wpływów i zakresu
oddziaływania.

Pojęcie strefy wpływów
zostaje oderwane od pojęcia
odbiorcy i połączone
z pojęciami czynności,
stanów, środków dominacji,
kontroli czy zniewolenia.

KATEGORIA STOPNIA

Kategorie imienne

Stopień jako kategoria fleksyjna

- Przysługuje części przymiotników i przysłówków odprzymiotnikowych.
- Ma trzy wartości: stopień równy, wyższy i najwyższy, np. *zimny, zimniejszy, najzimniejszy*.

Inna semantyka stopni

Jan jest młody.

Jan ma już osiemdziesiąt lat,
ale jest młodszym od Marii.

Jan jest najmłodszy w
osiedlowym klubie seniora.

Inne wymagania składniowe

- Jan jest szybki.
- Jan jest szybszy (od kogo?).
- Jan jest najszybszy (spośród jakiej grupy?).

DEPRECJATYWNOŚĆ

Kategorie imienne

Deprecjatywność jako kategoria fleksyjna

- Wprowadził ją Zygmunt Saloni dla rzeczników M1 (męskich osobowych) w M. I. mn.
- Formy deprecjatywne są równe formom M2 (męskim zwierzęcym) i mają wartościowanie negatywne, np. *ci doktorzy/te doktory, ci ministrowie/te ministry.*

Przykład

Idą sobie pełną drogą
tacy, którzy dużo mogą.
Trąbka im do marszu gra.
Dyrektory i prezesy,
łase toto na sukcesy,
a tymczasem ja:

Piłem w Spale, spałem w Pile
i to jak na razie tyle!

(Artur Andrus, *Piłem w Spale*)

**Dziękuję
za uwagę!**

Kategorie werbalne

WYKŁAD Z GRAMATYKI
OPISOWEJ JĘZYKA POLSKIEGO

Plan wykładu

Osoba

Czas

Tryb

Aspekt

Strona

Kategoria osoby

- Kategoria gramatyczna o prymarnej funkcji składniowej – wyznacza związek podmiotu i orzeczenia (orzeczenie musi dostosować się pod względem osoby do podmiotu).
- Kategoria fleksyjna dla czasowników właściwych.

JA

TY

ON/ONA/ONO

1 osoba	czytam
2 osoba	czytasz
3 osoba	czyta

Odmiana przez osoby CZYTAĆ

Konstrukcje nieosobowe

1

Konstrukcje z
nieosobowymi
formami
czasownika na
–no/-to, np.
mówiono, zabito.

2

Konstrukcje z
morfemem się,
np. *mówią się, robi
się.*

3

Konstrukcje
homonimiczne
z formami 3 os. lp.
np. *Drogę zawiało
śniegiem.*

Przykłady

W sylwestra **skradziono**
jej samochód.

W wakacje **jeździ się**
nad morze.

Blachę **pokryło** rdzą.

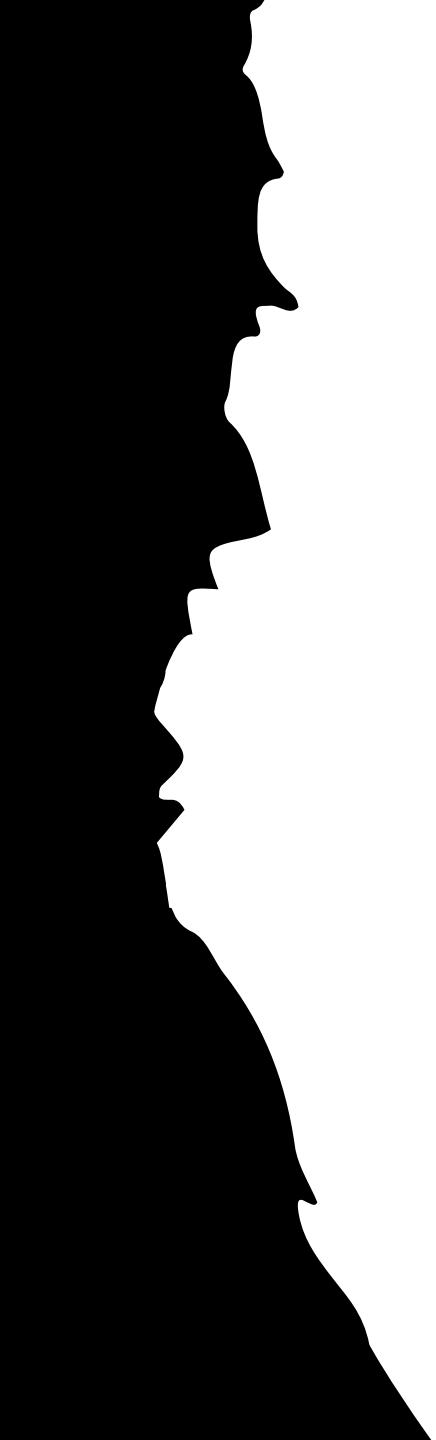

Czasowniki nieodmienne przez osobę

Czasowniki, typu świtać, grzmieć, zmierzchać się, wypada, należy, można, wolno, trzeba, widać, słychać itp. nie mają w paradygmacie odmiany przez osoby i nie łączą się w zdaniu z frazą nominalną w mianowniku (podmiotem).

Kategoria CZASU

Kategoria semantyczna (określa relację temporalną między wypowiedzią a aktem mówienia).

Kategoria fleksyjna dla wszystkich czasowników.

Wartości kategorii czasu zależą od aspektu czasownika.

Wartości kategorii czasu

Czasownik
niedokonany

czas przeszły

czas teraźniejszy

czas przyszły

Czasownik dokonany

czas przeszły

czas nieprzeszły

Wartości kategorii czasu

ROBIĆ

robiłem

robię

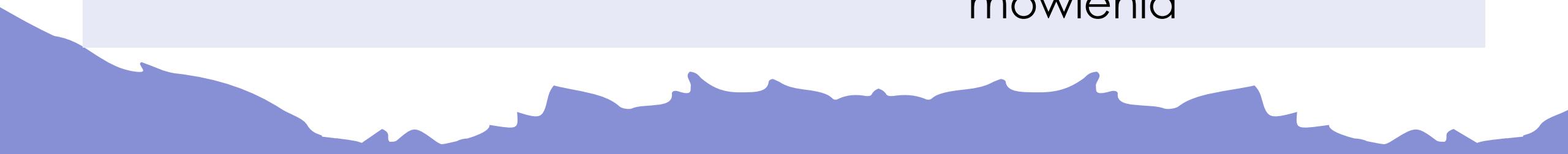
będę robić

ZROBIĆ

zrobiłem

zrobię

CZAS	WSPÓŁRZĘDNE CZASOWE	PUNKT ODNIESIENIA
terażniejszy	TERAZ	moment mówienia
przeszły	PRZEDTEM	przed momentem mówienia
przyszły	POTEM	po momencie mówienia

Opozycje czasowe

Aktualne i nieaktualne użycie czasów

Nie mogę rozmawiać, jem
w tej chwili śniadanie – czas
aktualny.

Zwykle jem śniadanie o ósmej
rano – czas nieaktualny
habitualny.

Śniadanie jest najważniejszym
posiłkiem w ciągu dnia – czas
nieaktualny omnitemporalny.

Czas przeszły

Akcje w przeszłości aktualne, np. Zdał na studia w 1990 roku.

Akcje w przeszłości nieaktualne, np.
Czasem po obiedzie wypił kawę.

Czas narracyjny, np. Ogary poszły w las.

Czas przyszły

Akcje w przyszłości aktualne, np. *Jutro będę miała zajęcia.*

Akcje w przyszłości nieaktualne, np. *Od tej pory będę robić tylko testy zamknięte.*

Czas teraźniejszy

Akcje współczesne momentowi mówienia aktualne, np. Jem obiad.

Akcje współczesne momentowi mówienia nieaktualne, habitualne np. Zawsze jem obiad o 13.00.

Akcje współczesne momentowi mówienia nieaktualne, omnitemporalne, np. Jestem człowiekiem.

W funkcji czasu przeszłego (praesnes historicum) w narracji.

W funkcji czasu przyszłego, np. Jutrojadę do Poznania.

Kategoria trybu

Kategoria prymarnie semantyczna o funkcji modalnej.

Kategoria fleksyjna dla wszystkich czasowników.

Ma trzy wartości: tryb oznajmujący, tryb przypuszczający (warunkowy), tryb rozkazujący.

*Tryb
oznajmujący*

Tryb przypuszczający (warunkowy)

Tryb rozkazujący

Formy z niech

- Formy tryby rozkazującego 1 os. lp., 3 os. lp. i lm. Można tworzyć za pomocą partykuły *niech*, por.
Niech pomyślę, Niech on przestanie, Niech oni tu przyjdą.
- Zwykle interpretowane jako konstrukcje składniowe, ale niektórzy badacze uważają je za analityczne formy fleksyjne.

Pojęcie modalności

- Oznacza stosunek mówiącego do wypowiadanej przez niego treści.
- Może być wyrażana za pomocą środków leksykalnych (chyba, na pewno), prozodyczne oraz morfologiczne (kategoria trybu).

Tryb a modalność

Tryb przekazuje dwa typy modalności:

- modalność deontyczną (wolitywną),
- modalność epistemiczną.

Modalność deontyczna (wolitywna)

- Sygnalizuje akcję pożądaną.
- Jest wyrażana morfologicznie za pomocą trybu rozkazującego, np.
Pozmywaj naczynia!

Modalność epistemiczna (prawdziwościowa)

- Sygnalizuje stopień przekonania mówiącego o prawdziwości wygłaszałych treści.
- Morfologicznie sygnalizowany za pomocą trybu przypuszczającego, np. *Nie zdążyłabym na czas.*

Tryb oznajmujący

Tryb nienacechowany.

Używany w zdaniach asertorycznych – stwierdzeniach istnienia/nieistnienia zjawisk lub sytuacji pozajęzykowych.

Mówiący bierze na siebie odpowiedzialność za prawdziwość wypowiadanych treści.

Tryb rozkazujący

Zwykle wyraża dyrektywne akty mowy: dyrektywy pozytywne (aby coś zostało wykonane) lub negatywne (zakaz), np. *Pozmywaj! Nie rób tego!*

Mожет выражать оптативные (желательные) акты мowy, например:
Zdrowiej!

Mожет служить для убеждения, например:
Nie myśl, że ci się to uda!

Tryb przypuszczający

Oznacza sytuacje hipotetyczne.

Tryb przypuszczający potencjalny: Gdybyś o tym wiedziała, postąpiłabyś inaczej.

Trzy przypuszczający nierzeczywisty: Gdybyś była o tym wiedziała, postąpiłabyć inaczej.

Wyraża grzeczne prośby/rozkazy, np. Otworzyłbyś okno?

Kategoria aspektu

Kategoria prymarnie semantyczna.

Służy sygnalizowaniu perspektywy, w jakiej mówiący ujmuje dane zdarzenie.

Aspekt jest kategorią klasyfikującą czasownika (tzn. leksem ma przypisaną jedną wartość).

Aspekt ma dwie wartości: dokonany i niedokonany.

Semantyka aspektu

- Niedokonany vs dokonany – trwanie czynności vs zakończenie czynności?
- Dotyczy części czasowników (telicznych, gr. telos «cel»), np. pisać – napisać, szyć – uszyć, czytać – przeczytać.

Semantyka aspektu

Wartości aspektu różni sposób akcji (czynności, procesu, stanu).

Ndk.: rozciągłość w czasie, trwanie akcji lub jej wielokrotne powtarzanie.

Dk.: akcja ograniczoną w czasie, uwydatnienie jej końca lub początku.

Przykłady

- szyć —————
- uszyć
- kupić ●
- kupować —●—●—●—●—●—
- zamieszkać —————→

Wykładniki aspektu

Prefiksy w czasownikach dokonanych, np. **u**-szyć, **z**-robić, **prze**-czytać, **na**-pisać, **o**-golić, **wy**-pić.

Sufiksy (formanty paradygmatyczne), np. **ruszyć** – **ruszać**, **dać** – **dawać**, **stuknąć** – **stukać**.

Aspekt a paradygmatyka czasownika

Aspekt wpływa na zasób form wyrazowych czasowników.

W zależności od aspektu inaczej wygląda zasób form czasowych.

Od aspektu zależy także zasób form imiennych czasownika.

Aspekt a czas

Czasowniki niedokonane mają trzy czasy (przeszły, teraźniejszy i przyszły), np. **pisał : pisze: będzie pisał.**

Czasowniki dokonane mają tylko dwa czasy (przeszły i nieprzeszły), np. **napisał : napisze.**

Czas przyszły dla czasowników niedokonanych tworzony jest analitycznie, por. **będzie robił/robić.**

Czas nieprzeszły dla czasowników dokonanych jest tworzony syntetycznie, por. **zrobi.**

Aspekt a formy imienne czasownika

- Czasowniki niedokonane mają w swoich paradymatach formy imiesłowa przymiotnikowego czynnego (np. widzący, robiący) oraz imiesłowy przysłówkowego współczesnego (np. widząc, robiąc).
- Czasowniki dokonane mają w swoich paradymatach formy imiesłowa przysłówkowego uprzedniego (np. zobaczywszy, zrobiwszy).
- Imiesłów przymiotnikowy bierny nie jest zależny od aspektu czasownika.

Czasowniki defektywne

Imperfectiva
tantum

Perfectiva
tantum

Imperfectiva tantum

Czasowniki, które nie mają odpowiedników dokonanych, np. być, mieć, móc, egzystować, potrafić, polegać.

Perfectiva tantum

Czasowniki
niemające
odpowiedników
niedokonanych, np.
runąć, owdowieć,
uśmiercić, osierocić,
uszczknąć.

Czasowniki dwuaspektowe

Spełniają kryteria wymagane dla każdego z aspektów, np.

Aresztowawszy podejrzanego, policjanci pojechali na komisariat – dk.

Aresztując podejrzanego, policjant odczytał mu jego prawa – ndk.

W tej chwili policjanci aresztują demonstrantów – ndk.

Jutro cię aresztuję – dk.

Kategoria strony

Wyróżniania w gramatyce szkolnej jako kategoria fleksyjna czasownika.

Ma trzy wartości: czynna, bierna, zwrotna.

Współcześnie nie uważa się strony za kategorię fleksyjną, ale za składniowy sposób wyrażania diatezy.

Strona
w tradycyjnym
ujęciu

Jan myje Marię –
strona czynna.

Maria jest myta przez
Jana – strona bierna.

Jan się myje – strona
zwrotna.

Strona czynna a bierna

Opozycja polega na różnicy między prostymi formami czasownika (czyta, maluje, naprawia) a konstrukcjami składniowymi zbudowanymi z formy imiesłowu przymiotnikowego biernego, słowa posiłkowego być/zostać i przyimka przez:

- Jan **czyta** książkę.
- Książka **jest czytana przez** Jana.

Problem strony zwrotnej

- Bardzo niewiele czasowników tworzy stronę zwrotną.
- W zdaniach *Jan myje się* – zaimek się ma funkcję dopełnienia (zastępuje rzeczownik Jan), co oznacza, że wykonawca czynności jest jednocześnie jej obiektem – *Jan myje **samego siebie***.

Się nie zawsze jest wykładnikiem strony zwrotnej

Jan się boi.

Dom się pali.

Czeszę się zawsze u pana Marka.

W mojej dzielnicy buduje się nową linię metra.

Szczerze się nie znoszą.

Strona a diateza

Diateza to sposób
ujmowania tej
samej sytuacji
z różnych
perspektyw, inne
hierarchizowanie
jej uczestników.

Wykonawca
czynności

Obiekt
czynności

Jan czyta **książkę**.

podmiot

dopełnienie

Książka jest czytana przez **Jana**.

podmiot

dopełnienie

Dziękuję za
uwagę!

SKŁADNIA Z. KLEMENSIEWICZA ZDANIE ZŁOŻONE

Wykład z gramatyki języka polskiego

WYPOWIEDZENIE ZŁOŻONE

Zbrodnia **to** niesłychana,

Pani **zabija** pana,

Zabiwszy, grzebie w gaju,

Na łączce przy ruczaju...

Adam Mickiewicz, *Lilije*

SKŁADNIA ZDANIA ZŁOŻONEGO

Wypowiedzenie złożone składa się z wypowiedzeń składowych.

Wypowiedzenia składowe ustosunkowują wobec siebie wskaźniki zespolenia.

WSKAŹNIKI ZESPOLENIA

Łączą ze sobą wypowiedzenia składowe (o ile są one współrzędne).

Zastępują lub uzupełniają części wypowiedzeń nadzędnych wypowiedzeniami składowymi (o ile są one podrzędne).

TYPY ZDAŃ SKŁADOWYCH

- Zdania z centrum w postaci czasownika w formie osobowej.
- Zdania z centrum w postaci form nieosobowych czasownika.
- Zdania z centrum w postaci czasowników niewłaściwych.
- Zdania z centrum w postaci spójki TO.
- Imiesłowowe równoważniki zdania.
- Elipsy.

- Turyści szli pod górę i podziwiali widoki.
- Nie z tym nie zrobiono, choć problem zgłaszano wielokrotnie.
- Trzeba będzie pojechać po zakupy, ale chyba nie warto brać samochodu.
- Przewodnik powiedział, że widoczne w oddali góry to Alpy.
- Wychodząc, usłyszał dziwne odgłosy.
- Posprzątawszy kuchnię, zabrał się za gotowanie.
- Koleżanka poszła do kina, a ja nie.

JAK ŁĄCZONE SĄ ZDANIA SKŁADOWE?

Wskaźniki zespolenia

Spójniki, np. *a*, *i*,
ażeby, *acz*,
chociaż, *jako*,
jeśli.

Zaimki, np. *co*,
kiedy, *gdzie*,
który, *kto*.

Odpowiedni,ki,
dotąd ... dokąd,
dopóty ... dopóki,
tyle ... ile, *tak ... jak*.

Zapowiedni,ki, np.
dłatego (że), *po to (aby)*, *to (żeby)*.

Wskaźniki zespolenia

Wprowadzające
zdania współrzędne

Biegł **i** słuchał
muzyki.

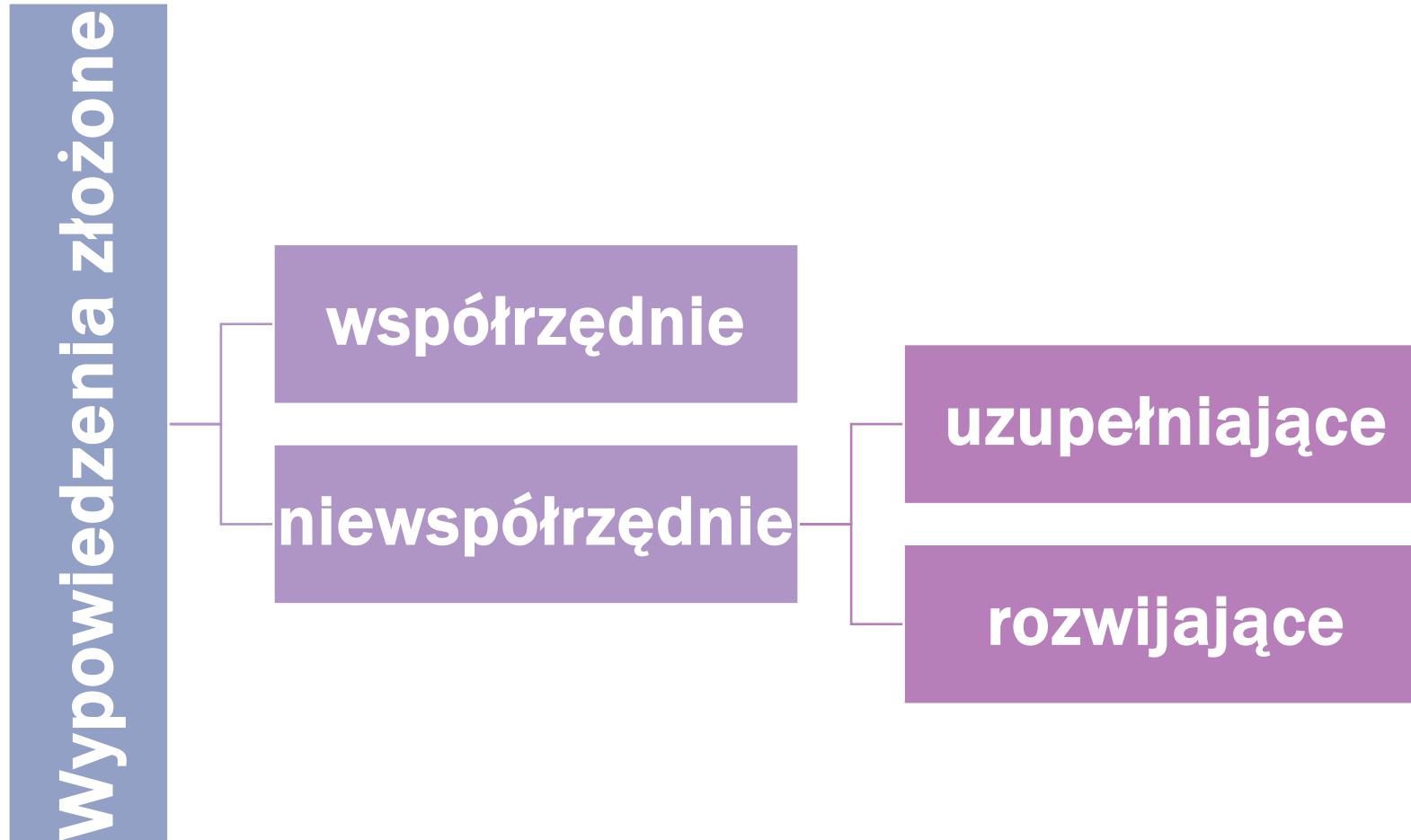
Padało, **więc**
został w
domu.

Wprowadzające
zdania podrzędne

Nie chciał
wracać, **choć**
było już
późno.

Znam
chłopca, **który**
mieszka
naprzeciwko.

TYPY ZDAŃ ZŁOŻONYCH

ZDANIA ZŁOŻONE WSPÓŁRZĘDΝIE

Składnia Z. Klemesiewicza

ZDANIA WSPÓŁRZĘDNE

łączne

przeciwstawne

rozłączne

wynikowe

włączne

ZDANIA WSPÓŁRZĘDNE ŁĄCZNE

Jedzą, piją, lalki palą.

ZDANIA WSPÓŁRZĘDNE PRZECIWSTAWNE

*Służąca zgasiła lampę, lecz wyraźnie nie
chciała zostawić pani samej*

ZDANIA WSPÓŁRZĘDNE ROZŁĄCZNE

*Wierzbicki przeważnie dawne wieki
poprawiał lub podrabiał.*

ZDANIA WSPÓŁRZĘDNE WYNIKOWE

Jeździło tyle aut, więc wszędzie było pełno spalin.

ZDANIE WSPÓŁRZĘDNE WŁĄCZNE

Zdał wszystkie egzaminy, czyli uzyskał
absolutorium.

Łączne: *i, oraz, tudzież, a, ani...ani, albo ...albo,* bezspójnikowo.

Przeciwstawne: *ale, lecz, a , tylko, jednak, natomiast, zaś,* bezspójnikowo.

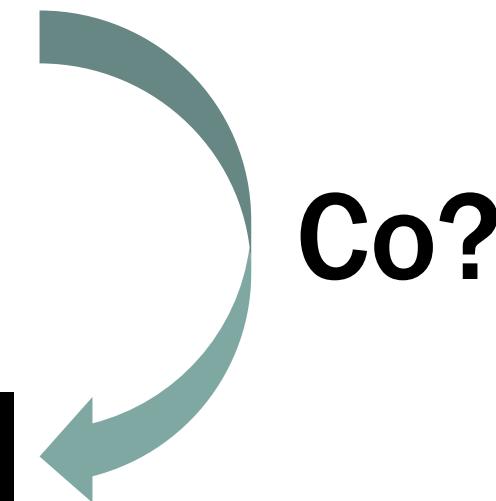
ZDANIA ZŁOŻONE PODRZĘDΝIE UZUPEŁNIAJĄCE

Składnia Z. Klemensiewicza

Powiedział mi, że dziś nie wróci.

Powiedział mi

że dziś nie wróci.

Zdania składowe uzupełniają pozycje składniowe zdania nadrzednego, np. dopełnienia, przydawki, okolicznika itp.

PODMIOT

Jan

ŁĄCZNIK

jest

ORZECZNIK

obrażalski

**Zdanie
podzielone
orzecznikowe**

Jan

jest taki,

że

**łatwo się
obraża**

PODMIOT

Odmieńcy

ORZECZENIE

narażali się

DOPEŁNIENIE

na drwiny

**Zdanie
podzielnie złożone
podmiotowe**

Kto był inny

narażał się

na drwiny

PODMIOT

Jan

ORZECZENIE

myślą

DOPEŁNIENIE

o wyjeździe

**Zdanie
podzielone
dopełnieniowe**

Jan

myślą

żeby

wyjechać

ORZECZENIE

DOPEŁNIENIE

PRZYDAWKA

Znam

chłopca

z naprzeciwka

**Zdanie podzielone
złożone przydawkowe**

Znam

chłopca,

**który mieszka
naprzeciwko**

PODMIOT

Jan

ORZECZENIE

krzyczał

**OKOLICZNIK
SKUTKU**

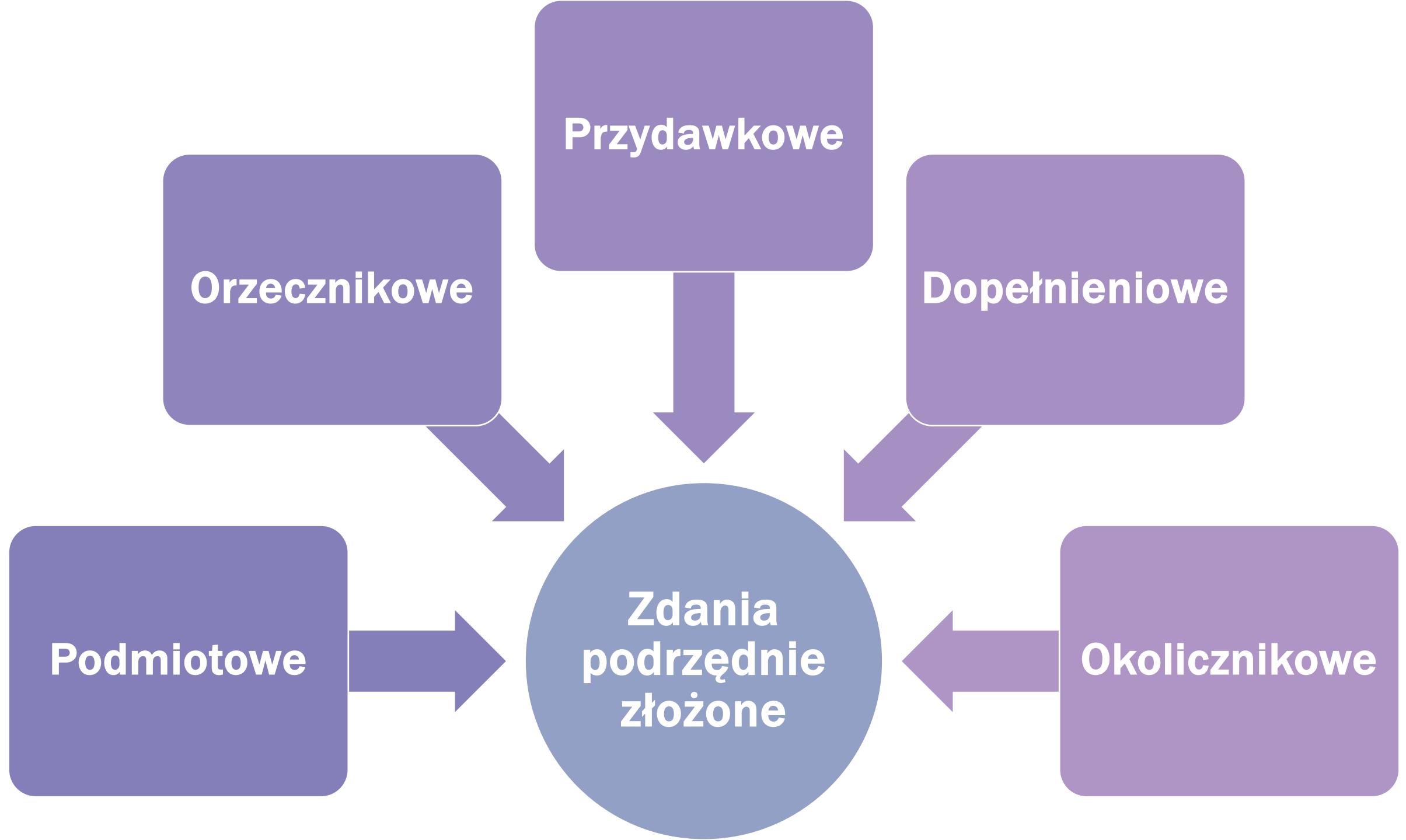
do ochrypnienia

**Zdanie podzielone
złożone
okolicznikowe skutku**

Jan

Krzyczał,

aż ochrypł.

Zdania podzielone okolicznikowe

- czasu
- miejsca
- sposobu
- stopnia lub miary
- celu
- przyczyny
- przyzwolenia
- warunku
- skutku
- przeciwieństwa

ZDANIE OKOLICZNIKOWE CZASU

Nie czas żałować róz, kiedy
płoną lasy.

ZDANIE OKOLICZNIKOWE MIEJSCA

Tam sięgaj, gdzie wzrok nie
sięga.

ZDANIE OKOLICZNIKOWE SPOSÓBU

Jak sobie pościelesz, tak się
wyśpisz

ZDANIE OKOLICZNIKOWA STOPNIA LUB MIARY

Im bardziej Puchatek zaglądał do środka, tym bardziej Prosiaczka tam nie było.

ZDANIE OKOLICZNIKOWE CELU

Trzeba grać, żeby
wygrać.

ZDANIE OKOLICZNIKOWE PRZYCZYNY

Czytam, bo
lubię.

ZDANIE OKOLICZNIKOWE PRZYZWOLENIA

Rada bardzo cenna,
aczkolwiek nieco spóźniona.

ZDANIE OKOLICZNIKOWE WARUNKU

Gdyby ciotka miała wąsy,
byłaby wujaszkiem.

ZDANIE OKOLICZNIKOWE SKUTKU

Huk ogromny rozległ się,
że aż szyby powypadały.

ZDANIE OKOLICZNIKOWE PRZECIWIEŃSTWA

Jeśli w szkole zachowywał się skandalicznie, to w domu był wyjątkowo grzeczny.

WYPOWIEDZENIA PODRZĘDNE ROZWIJAJĄCE

Składnia Z. Klemensiewicza

WYPOWIEDZENIA ROZWIJAJĄCE

Może przypominać zdania podrzędne uzupełniające, ma też podobne wskaźniki zespolenia.

Nie uzupełnia żadnego składnika zdania nadrzędnego.

Nie pełni funkcji syntaktycznej rozbudowanej w osobne zdanie.

Nie odpowiada na pytania wynikające ze składników zdania nadrzędnego.

Cały czas gadał, co bardzo mnie
denerwował.

Cały czas gadał.

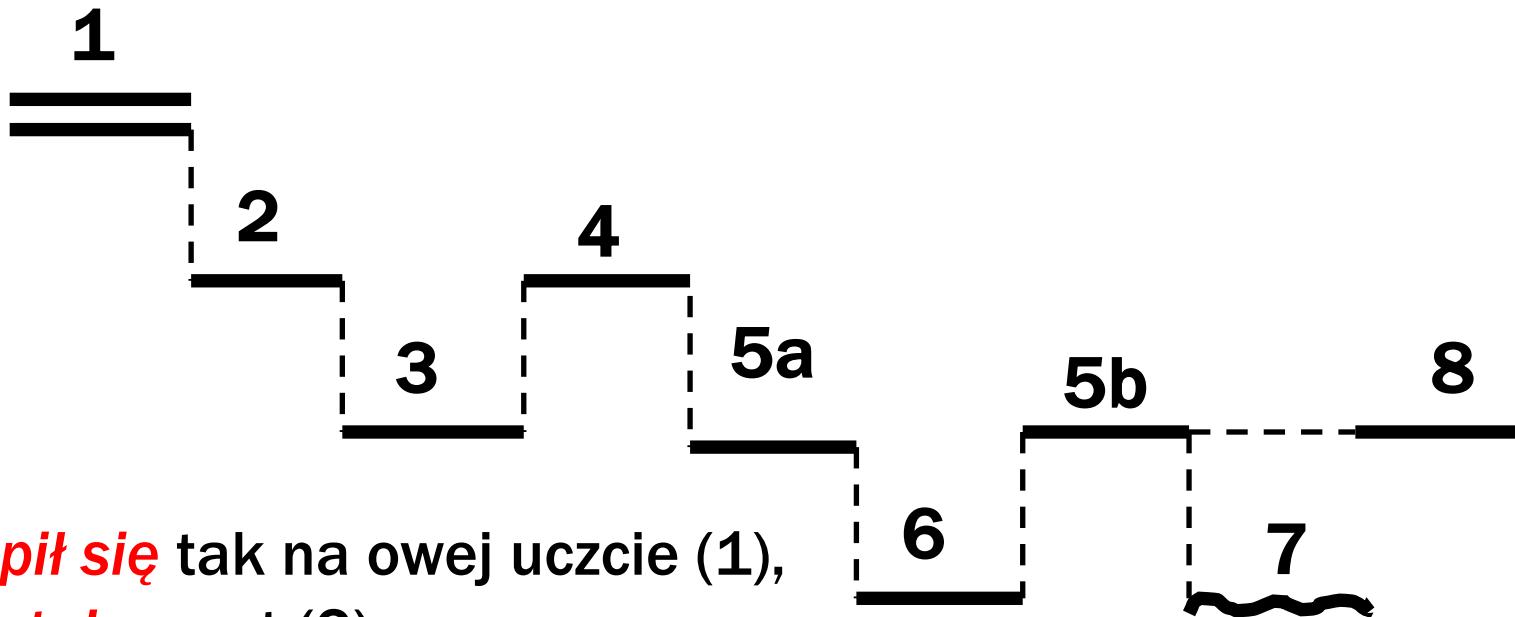
Bardzo mnie to denerwował.

ETAPY ANALIZY ZDANIA ZŁOŻONEGO

Składnia Z. Klemensiewicza

Winicjusz spił się tak na owej uczcie,
iż nie pamiętał nawet, kiedy
odwieziono go do domu,
przypomniał sobie jednak, że gdy
Chryzotemis spytała go o Ligię,
obraził się i będąc już pijanym, wylał
jej na głowę puchar falernu.

Winicjusz *spił się* tak na owej uczcie (1),
iż nie *pamiętał* nawet (2),
kiedy *odwieziono* go do domu (3),
przypomniał sobie jednak (4),
że (5a),
gdy Chryzotemis *spytała* go o Ligię (6),
obraził się (5b),
będąc już pijanym (7),
(i) *wylał* jej na głowę puchar falernu (8).

Winicjusz *spił się* tak na owej uczcie (1),
iż nie *pamiętał* nawet (2),
kiedy *odwieziono* go do domu (3),
przypomniał sobie jednak (4),
że (5a), *obraził się* (5b),
gdy Chryzotemis *spytała* go o Ligię (6),
będąc już pijanym (7),
(i) *wylał* jej na głowę puchar falernu (8).

1. Winicjusz spił się tak na owej uczcie – **zdanie główne**
2. iż nie pamiętał nawet – **zdanie podzielone okolicznikowe skutku**
3. kiedy odwieziono go do domu – **zdanie podzielone dopełnieniowe**
4. przypomniał sobie jednak – **zdanie współrzędnie złożone przeciwstawne**
5. że obraził się – **zdanie podzielone dopełnieniowe**
6. gdy Chryzotemis spytała go o Ligię – **zdanie podzielone okolicznikowe czasu**
7. będąc już pijanym – **zdanie podzielone okolicznikowe czasu**
8. i wylał jej na głowę puchar falernu – **zdanie współrzędnie złożone łączne**

PROBLEMY METODOLOGICZNE

Składnia Z. Klemensiewicza

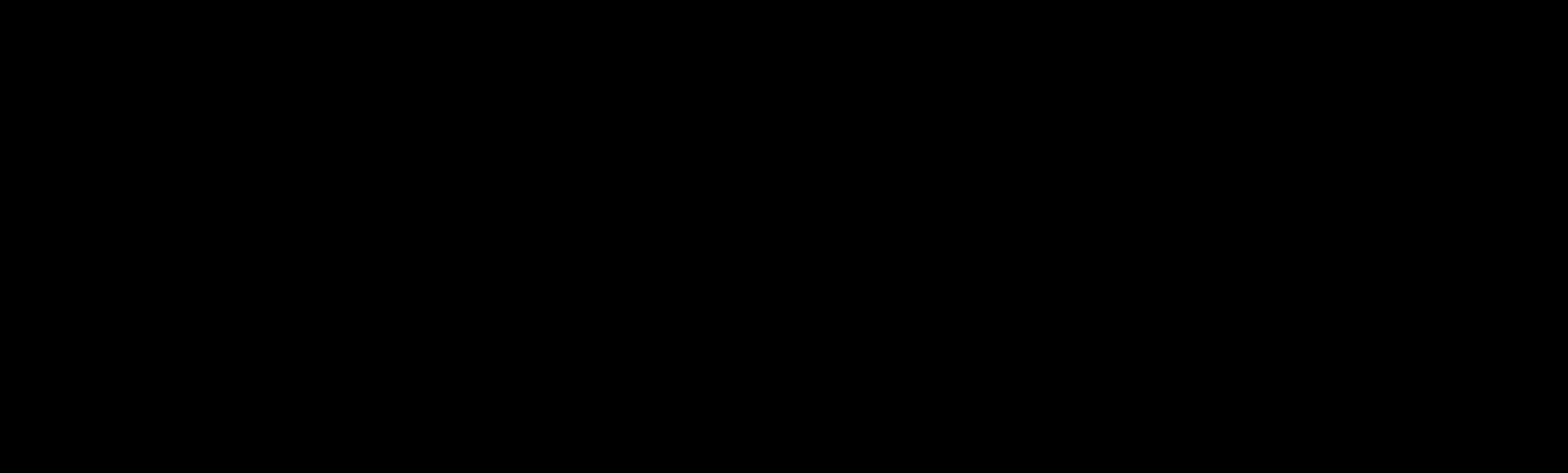
PROBLEMY Z PODMIOTEM

PODMIOT

**STOI W
MIA NOWNIKU**

**NAZYWA
PRZEDMIOT**

**NADRZĘDNIK
ZWIĄZKU
GŁÓWNEGO**

Czy każdy
rzeczownik
w mianowniku to
podmiot zdania?

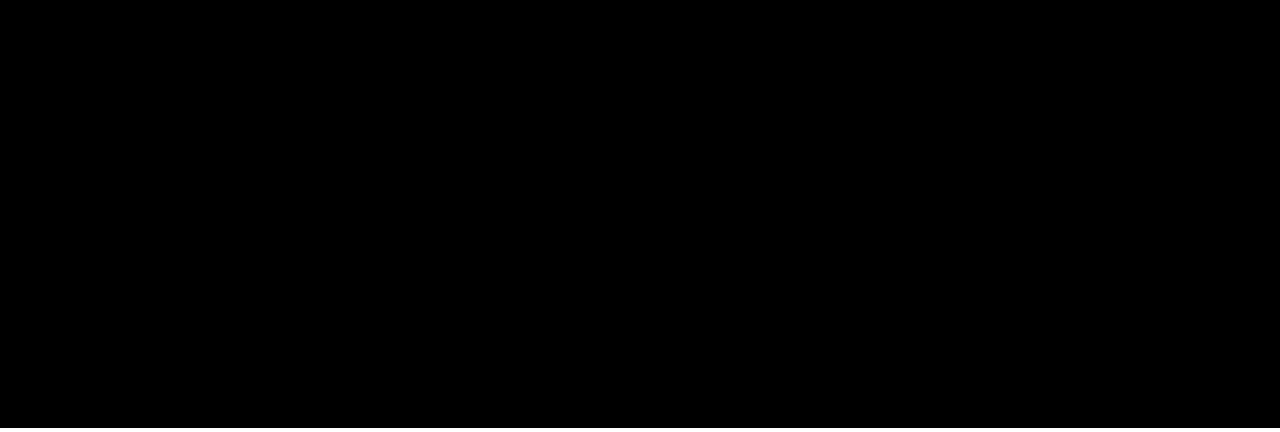
Jan (mianownik) jest przystojny (mianownik).

Wołali go **Hipek** (mianownik).

Dopełnienie

Mieszkałem w Krakowie
jako **młodzieniec** (mianownik).

Okolicznik czasu

**Jak się ma do tej
definicji podmiot
wyrażony
bezokolicznikiem?**

Czytać jest przyjemnie.

Czytanie jest przyjemne.

Po co się było okłamywać.

Po co było okłamywanie się.

Wolno tutaj palić.

Jest tutaj dozwolone palenie.

**WYPADA, PRZYSTOI, NALEŻY,
UCHODZI, GODZI SIĘ, WOLNO**

Należy **pozmywać**. PODMIOT

**MOŻNA, TRZEBIA, POWINNO
SIĘ, BYŁO**

Trzeba **pozmywać**. DOPEŁNIENIE

**Skoro podmiot to
nadrzędna i centralna
część zdania, czemu
istnieją zdańia
bezpodmiotowe?**

Podmiot wyrażony końcówką osobową

- Czytamy książki.
- Idę do kina.

Formy bezosobowe czasownika

- Powiadają, że idzie kryzys.
- Uprasza się o niepalenie.

Orzeczenie to czasownik niewłaściwy

- Świta.
- Widać było drogę.
- Mdliło go.

**Skoro istnieje podmiot
w dopełniaczu, czemu nie
wszystkie rzeczowniki
w dopełniaczu są
podmiotami?**

Co z innymi przypadkami?

Jana nie było w domu.

Brakuje pieniędzy.

Ubywa wody.

Z Jana jest niezły kucharz.

**DOPEŁNIENIE CZYNNIKA
POMOCNICZEGO**

INNE PRZYPADKI

Jana mdliło.

Janowi było niedobrze.

Z Janem było źle.

Było głośno o Janie.

PROBLEM Z ODRÓŻNIANIEM DOPEŁNIENIA I OKOLICZNIKA

DOPEŁNIENIE

Przedmiot, którego dotyczy czynność.

Jakoś dotyczy czynności, stanu.

OKOLICZNIK

Oznacza okoliczności.

Ogranicza czynność, stan.

Miała cerę bladą jak śnieg.

Okolicznik sposobu

Miała cerę bledszą od śniegu.

Dopełnienie

Jan opuścił obrady.

Dopełnienie

Jan wyszedł z obrad.

Okolicznik miejsca

Sprawa trwała miesiącami.

Okolicznik czasu

Sprawa trwała dłużej niż miesiąc.

Dopełnienie

Piotr dzieckiem chorował.

Okolicznik czasu

Jako młodzieniec mieszkał w Krakowie.

Okolicznik czasu

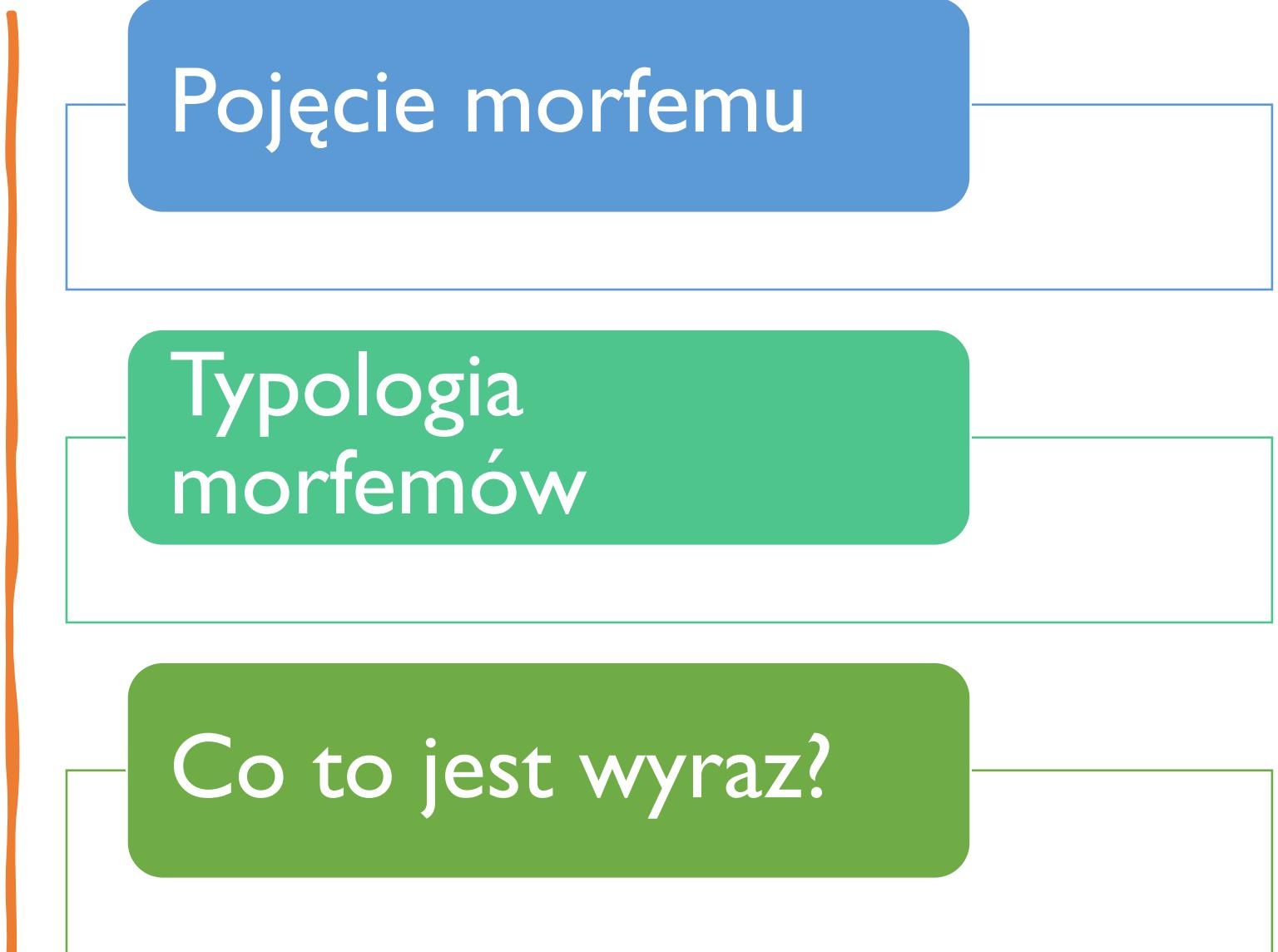
Zmarł w sile wieku.

Okolicznik akcesoryjny

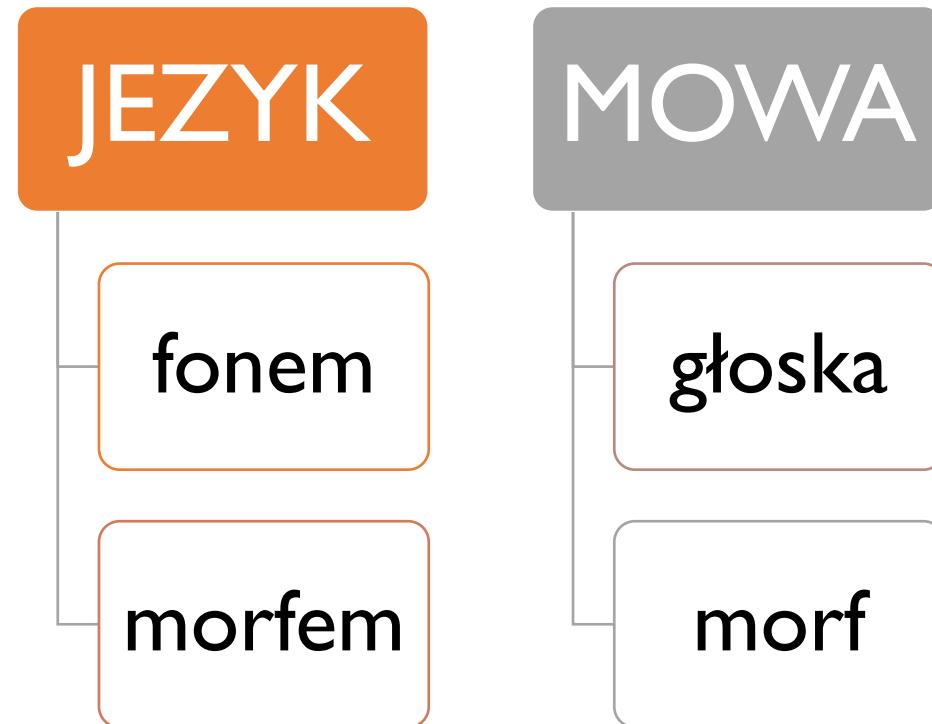

Plan wykładu

Poziomy języka i mowy

Morfem (gr. morphē «forma, kształt»)

Najmniejsza jednostka, stanowiąca połączenie kształtu fonologicznego (ciągu fonemów) i znaczenia (funkcji).

Najmniejszy, czyli najprostszy – dalej nierozkładalny na mniejsze elementy znaczące.

Nie jest używany samodzielnie (inaczej niż wyraz).

Morfem jako jednostka funkcjonalna

Warunkiem uznania ciągu fonicznego za morfem jest podobieństwo formy oraz identyczność znaczenia (funkcji).

---

*syn-**em*** (N l.p.) – syn; *kot-**em*** (N l.p.) – kot, ale nie chyłkiem - *chyłek

---

*schron-**isko*** ‘miejsce, gdzie można się schronić’; *kartofl-**isko*** : ‘miejsce, gdzie rosną kartofle’, ale nie *boisko* *’miejsce, gdzie się ktoś boi’

Kotek spał na fotelu.

9 jednostek znaczących

kot-ek-∅

‘mały’

Ip.
Mianownik

spa-ł-∅

czas
przeszły

3 os. Ip. r.m, tryb
z z orzekający

na

fotel-u

Ip.

Narzędnik

Morfem a morf

- Morfem to jednostka abstrakcyjna systemu (jak fonem).
- Morfy to realizacje (reprezentacje) morfemów w tekście.
- Często między morfami o tej samej funkcji występują różnice formy: są to warianty morfemu (allomorfy).

Przykłady
allomorfów

[MAŁK]

mał-(a)

mać-(e)

mącz-(k-a)

mał'--(i)

Przykłady allomorfów

[DROG]

drog-(a)

drog'-(i)

drób-(∅)

drodz-(e)

dróż-(k-a)

Typologia morfemów

Morfologia

Podział morfemów ze względu na funkcję

morfemy leksykalne

morfemy gramatyczne

morfemy słowotwórcze

MORFEMY

ZEWNĄTRZ
JĘZYKOWE

WEWNĄTRZJĘZYKOWE

LEKSYKALNE

GRAMATYCZNE

SŁOWOTWÓRCZE

Morfemy leksykalne

Są nośnikami znaczenia leksykalnego wyrazu, odnoszą się do świata poza językiem, oznaczając jakieś obiekty, zdarzenia, stany, np.

Rano świec-i-ł-o słońc-e.

Morfemy gramatyczne

Jednostki, które w wyrazie wskazują na wartości kategorii gramatycznych, np. osoba, czas, przypadek, liczba, rodzaj itp., np.:

Mari-a będzie prac-owa-ć w bank-u.

Morfemy słowotwórcze

Uczestniczą w formowaniu wyrazów pochodnych, np.:

*Mari-a z-rob-i-ł-a dla koleż-ank-i
prze-piękn-q czaþ-eczk-e.*

Podział morfemów ze względu na łączliwość (dystrybucję)

MORFEMY

swobodne
(występujące
samodzielnie)

związane
(niewystępujące
samodzielnie)

Morfemy swobodne

Morfemy swobodne leksykalne: *dziś, jutro, kiedy, tam, oczywiście*

Morfemy swobodne gramatyczne: *(trzeba) by, będę (czytać)*

Morfemy swobodne słowotwórcze: *(rozgałęzić) się*

Podział morfemów związanych

Morfemy związane

**Morfemy rdzenne
związane
słowotwórczo lub
fleksyjnie**

**Morfemy gramatyczne
związane z rdzeniem
lub rdzeniem i
morfemem
słowotwórczym**

**Morfemy
słowotwórcze
związane przez
rdzenie**

Morfemy związane

Morfemy związane leksykalne (rdzenne): *dom-k-owi, prze-piękn-ego*

Morfemy związane gramatyczne: *ps-em, pra-babk-q*

Morfemy związane słowotwórcze: *malar-k-a, prze-słodk-i, rud-o-brod-y*

Morfemy związane słowotwórcze

Morfemy słowotwórcze

prefiksy (przed rdzeniem)

sufiksy (po rdzeniu)

interfksy
(między dwoma rdzeniami)

Morfemy nietypowe

Morfologia

Morfem zerowy

Brak ciągu fonemów w opozycji do ciągu fonemów również może zawierać informację o funkcji syntaktycznej. Taką jednostkę nazywamy *morfemem zerowym*, np.:

- krzew-∅ (M. Ip.) : krzew-u (D. Ip.)
- strach-∅ (M Ip.) : strach-u (D. Ip.)

Morfemy nieciągłe

Morfem, który jest jedną jednostką funkcjonalną może być przedzielony innymi morfemami, np.

- *ba-ł-a się*
- *będę czyta-ć*

Morfem resztkowy (rezydualny)

Jeden z morfemów jest poświadczony w innych wyrazach, a drugi jest izolowany.

roz-całkować (np. *roz-chodzić*): morfem - całkować izolowany

drobi-azg (np. *drob-iną*): -azg izolowany

Morfemy związane

- Nigdy nie występują samodzielnie, ale w rozmaitych kombinacjach z przedrostkami, np.
- *po-przedzać, u-przedzać, wy-przedzać* (brak *przedzać)
- *przy-wierać, u-wierać, za-wierać* (brak *wierać)
- *od-przedać, za-przedać, s-przedać* (brak *przedać)

Analiza morfologiczna

Morfologia

Metody analizy morfemowej

test substytucji

test przemienności

Test substytucji

Podstawianie w miejsce danego segmentu czegoś innego.

---

da-ć, da-j, da-m, da-sz, da-∅

Test przemienności

Szukanie innych konstrukcji z tym samym segmentem w tej samej funkcji.

---

da-ć jak szuka-ć, biega-ć, pyta-ć

---

da-j jak szuka-j, biega-j, pyta-j

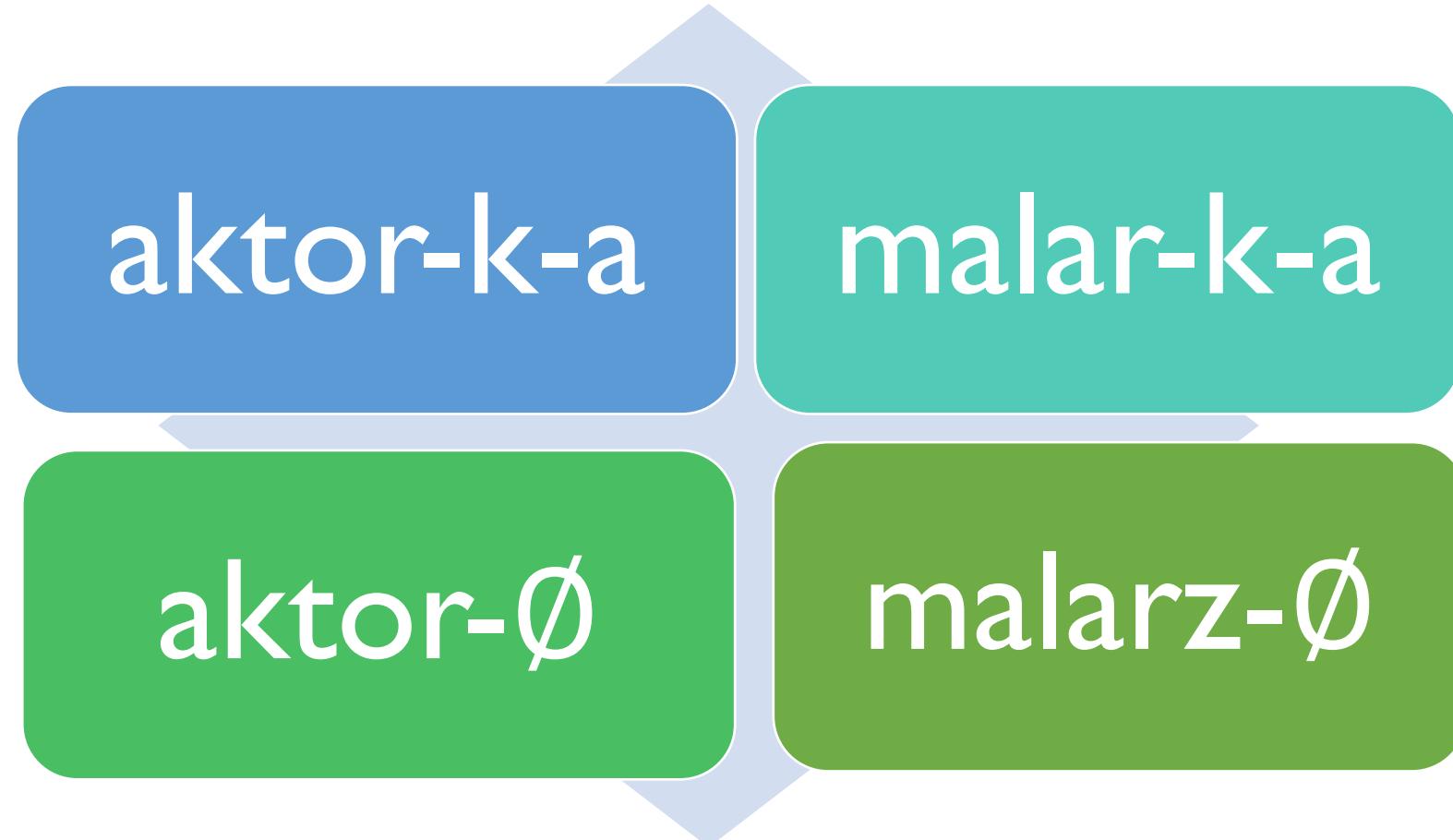
---

da-m jak szuka-m, biega-m, pyta-m

---

da-sz jak szuka-sz, biega-sz, pyta-sz

Czwórka proporcjonalna

Architektura
konstrukcji
morfologicznej

---

dzień-∅

---

dzien-n-y

---

dzien-n-ik

---

dzien-n-ik-arz

Przykład analizy I

- *Jan kupił Marii nowy samochód.*

Jan-Ø : Jana

kupił-Ø : kupił-a

kupił-Ø : kupił-em

kup-i-ł-Ø : kup-i-Ø

kup-i-ł-Ø : pis-a-ł-Ø

Mari-i : Mari-a

now-y : now-ą

now-y : now-ego

now-y : now-e

samochód-Ø : samochod-y

samochód-Ø : samochod-em

samochód : sam chodzi

Morfem leksykalne

Morfem gramatyczne

Morfem słowotwórcze

Jan-∅ kup-i-∅ Mari-i now-y
sam-o-chód-∅.

Przykład analizy 2

- *Moja koleżanka wygrała w pokera.*

Moja koleżanka wygrała w pokera.

moj- -a koleż- -ank- -a wy-gr-a- -ł- -a w poker- -a

moj- : morfem leksykalny

-a : morfem gramatyczny, Mianownik, lp. r.z.

koleż-: morfem leksykalny

-ank- : morfem słowotwórczy, za jego pomocą utworzono wyraz pochodny od wyrazu podstawowego kolega

-a : morfem gramatyczny, Mianownik, lp.

wy- : morfem słowotwórczy (dokonaność akcji)

-gr- : morfem leksykalny

-a- : morfem gramatyczny (typ koniugacji)

-ł-: morfem gramatyczny, czas przeszły

-a : morfem gramatyczny, 3 os., lp., r.z, tryb orzekający

w : morfem gramatyczny (pełni funkcję łączącą)

poker- : morfem leksykalny

-a : morfem gramatyczny, Biernik, lp.

Przykład analizy 3

- Na górze będzie wiać silny wiatr.

Na górze będzie wiać silny wiatr.

na górz-e będzie wi-a-ć siln-y wiatr-∅

na : morfem leksykalny (wskazuje na położenie)

górz- : morfem leksykalny

-e : morfem gramatyczny, Miejscownik, lp.

będzie, -ć : morfem gramatyczny nieciągły, czas przyszły, 3 os., lp., tryb orzekający

wi- : morfem leksykalny

-a- : morfem gramatyczny

siln-: morfem leksykalny

-y: morfem gramatyczny, lp. r.m., Mian.

wiatr- : morfem leksykalny

Ø- : morfem gramatyczny (ZEROWY), Mianownik, lp.

Przykład analizy 4

*Znajomy boi się
wysokości.*

Znajomy boi się wysokości.

znaj-**om**-y bo-**i** się wysok-**ośc**-i

znaj- morfem leksykalny

-om- : morfem słowotwórczy

-y: morfem gramatyczny, Mianownik I.p.

bo- się : morfem leksykalny nieciągły

wysok- : morfem leksykalny

-ość- : morfem słowotwórczy

-i : morfem gramatyczny, Dopełniacz

Pojęcie wyrazu

Morfologia

Różne rozumienie wyrazu w gramatyce

wyraz ortograficzny (słowo)

wyraz tekstowy

wyraz gramatyczny (forma wyrazowa, słwoforma)

leksem (wyraz słownikowy)

Wyraz ortograficzny (słowo)

- Jednostka tekstu oddzielona od innych jednostek pauzami i/lub znakami interpunkcyjnymi.
- *Bał się, że jutro będzie padać.*
- *bał/się/że/jutro/będzie/padać*
- **6 słów**

Wyraz tekstowy

Najmniejsza forma swobodna określona ze względu na ją pozycję względem innych jednostek.

Czy dany fragment tekstu dopuszcza zmianę kolejności segmentów?

Czy możliwe jest wstawienie czegoś w środku tego fragmentu?

Przykłady wyrazów tekstowych

- *na niby* - *niby na; * na bardzo niby – 1 wyraz tekstowy
- *po prostu* - *prostu na; *po bardzo prostu – 1 wyraz tekstowy
- *z cicha pęk* - *pęk z cicha; *z cicha sobie pęk – 1 wyraz tekstowy
- *w rzece* - *rzece w; ale w głębokiej rzece – 2 wyrazy tekstowe
- *głodnam* – jam głodna; jam bardzo głodna – 2 wyrazy tekstowe
- *karygodny* – godny kary; godny surowej kary – 2 wyrazy tekstowe

Wyraz gramatyczny (forma wyrazowa, słowoforma)

Jednostka tekstowa
funkcjonalna.

Pełni w tekście
określoną funkcję
gramatyczną.

Wyraz gramatyczny

- *Bał się, że jutro będzie padać.*
- *bał się/że/jutro/będzie padać*
- **4 jednostki funkcjonalne (wyrazy gramatyczne)**
- *bał się* (nie istnieje czasownik *bać*)
- *będzie padać* – forma czasu przyszłego czasownika *padać*

Leksem (wyraz słownikowy)

- Jednostka systemowa, byt mentalny.
- W słownikach reprezentowany przez formę słownikową (np. zwyczajowo mianownik liczby pojedynczej dla rzeczowników, bezokolicznik dla czasowników).
- W tekście to zbiór wyrazów gramatycznych (w przypadku leksemów odmiennych), o tym samym znaczeniu leksykalnym.

Kolega nie dał się przestraszyć drugiemu koledze.

KOLEGA NIE DAĆ SIĘ PRZESTRASZYĆ DRUGI

5 leksemów

Leksem
KOLEGA

Leksem

- Leksem może być reprezentowany w tekście jako słowo lub stałe połączenie słów, np. *pies, iść, czarna owca, bać się, mydlić komuś oczy*.

Znaczenie globalne a kompozycjonalne

BIAŁY KRUK

- znaczenie globalne 'coś rzadkiego, unikatowego'
- strata znaczenia przy próbie substytucji, np. *biały wróbel, różowy kruk*
- jest to jeden leksem BIAŁY KRUK

BIAŁY OBRUS

- znaczenie kompozycjonalne 'obrus o cesze biały'
- substytucja jest możliwa bez utraty sensu wyrazów składowych, np. *biały dywan, kolorowy obrus.*
- to są dwa leksemy BIAŁY oraz OBRUS

Podsumowanie

- Konieczne jest odróżnienie formy wyrazowej (wyrazu gramatycznego) od leksemu (wyrazu słownikowego).
- Leksem to zbiór form wyrazowych, które zawierają ten sam morfem leksykalny.
- Wyraz nie jest najmniejszym znaczącym elementem języka, ale składa się z jeszcze mniejszych, nieswobodnych elementów: morfemów.
- Morfemy mogą być zewnętrzjnolngiowe: odnosić się do świata poza językiem (morfemy leksykalne) lub wewnętrzjnolngiowe (morfemy gramatyczne oraz morfemy słowotwórcze).
- Morfemy są jednostkami systemu (jak fonemu) i w tekście są reprezentowane przez morfy lub grupy morfów (allomorfy).

Dziękuję za uwagę

Paradygmatyka

WYKŁAD Z GRAMATYKI
JĘZYKA POLSKIEGO

Plan wykładu

Rzeczownik

Zaimek

Liczebnik

Czasownik

Rzeczownik

PARADYGMATYKA

Odmiana rzeczownika

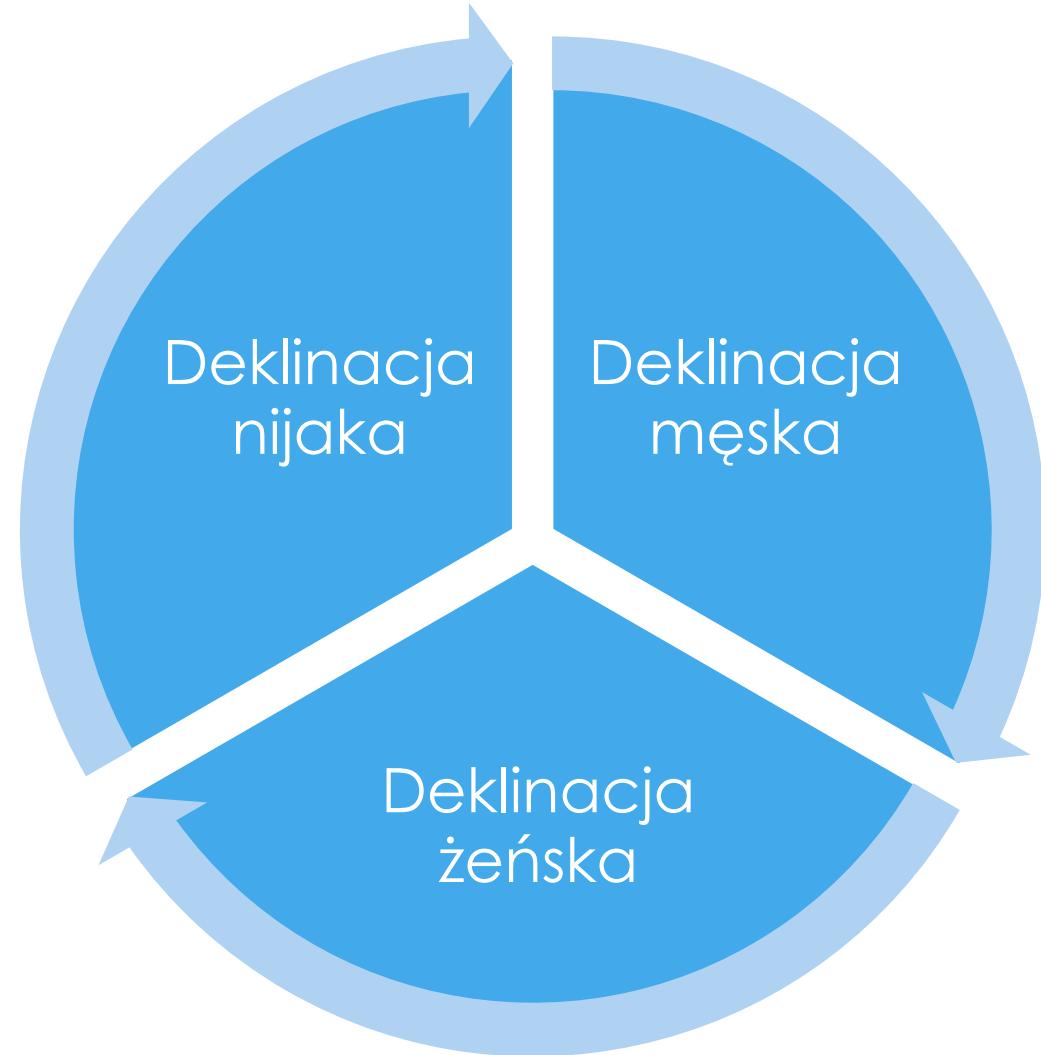
1

Podstawowe znaczenie dla odmiany rzeczownika ma przypadek (deklinacja).

2

Wzorce odmiany zależą od rodzaju gramatycznego rzeczownika.

Podstawowy podział na deklinacje

Deklinacja męska

Deklinacja męskoosobowa ($D = M$ w obu liczbach, wyjątek – rzeczowniki zakończone na -a, np. *mężczyzna*).

Deklinacja męskożywotna ($D = M$ w lp. $B = M$ w Im.).

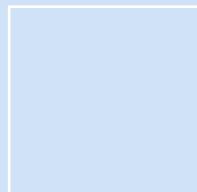

Deklinacja męskorzeczowa ($B = M$ w obu liczbach).

Klasy deklinacyjne

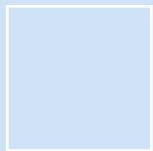

Klasy deklinacyjne wyznaczane są przez temat fleksyjny.

Mamy rzeczowniki twardotematowe (np. rower-Ø) i miękkotematowe (np. gość-Ø)

Grupy paradygmatyczne

Najniższy poziom klasyfikacji deklinacji.

Wyznaczane przez końcówki form fleksyjnych w M. Ip., M. Im. oraz D Im.

Zasady doboru
końcówek
fleksyjnych

Rodzaj gramatyczny rzeczownika

Zakończenie tematu

Postać mianownika lp.

Budowa słowotwórcza rzeczownika

Znaczenie rzeczownika

Mianownik lp.

Końcówka **-a**: deklinacja żeńska (np. choroba, dusza, jędza) i męskoosobowa (np. dyplomata, satrapa, radca).

Końcówka **-i**: deklinacja żeńska (np. gospodyn).

Końcówka **-Q**: deklinacja męska (np. stół, śmieć) i żeńska(dłoń, twarz, brew).

Końcówka **-o**: deklinacja nijaka twardotematowa (np. miasto, jabłko) i męska (Jasio, brzusio, wujcio).

Końcówka **-e**: deklinacja nijaka miękkotematowa (np. serce, zaklęcie).

Końcówka **-ę**: deklinacja nijaka (np. kurczę, cielę) oraz książę.

Dopełniacz Iп.

Końcówka **-i/-y**: deklinacja żeńska (*lampy, czarownicy*).

Końcówka **-a**: deklinacja męskożywotna (wyjątek: wołu, bawołu), męskoosobowa, niektóre rzeczowniki męskonie żywotne (np. *smartfona, papierosa*) oraz deklinacja nijaka.

Końcówka **-u**: deklinacja męskonie żywotna (*telefonu, stołu*).

Końcówka rzeczowników męskich w dopełniaczu *lp.* a ich znaczenie

Końcówka	Znaczenie
Nie czuję strachu.	uczucie
Nie widzę stracha.	na wróble
Nie mam zamka.	np. do spodni
Nie mam zamku.	budowli
Nie mam proszku.	do prania
Nie mam proszka.	np. od bólu głowy

Mianownik Im.

Końcówka **-owie**: deklinacja męskoosobowa (np. panowie, synowie, uczniowie).

Końcówka **-i/-y**: deklinacja męskoosobowa (np. turyści, chemicy, aktorzy), deklinacja żeńska (np. choroby, kości).

Końcówka **-e**: deklinacja męska (np. rycerze, konie, koce), deklinacja żeńska, miękkotematowa (np. dusze, twarze).

Końcówka **-a**: deklinacja nijaka (np. serca, biurka, cielęta).

Dopełniacz Im.

Końcówka **-ów**: deklinacja męska twardotematowa (np. domów, studentów) i miękkotematowe z -owie w M. Im. (np. królów, stryjów), rzeczowniki nijakie na -um (np. muzeum):

Końcówka **-∅**: deklinacja żeńska (np. szaf, warg) i nijaka (np. biur, gniazd).

Końcówka **-i/-y**: rzeczowniki miękkotematowe w każdej deklinacji (np. stolarzy, karpi, pokoi, twarzy, kości, poddaszy).

Oboczne końcówki D. Im.

Niektóre rzeczowniki męskie z -e w M. Im. mają końcówki oboczne, np.

- koszy : koszów,
- rysi – rysiów,
- pisarzy - pisarzów.

Brak odmiany
czy
synkretyzm?

Częściowy synkretyzm

Łacińskie zapożyczenia na -um, typu
absolutorium, epitafium, epicentrum, forum, gimnazjum, imperium, insygnium, konwersatorium, krematorium, liceum, mauzoleum, pensum.

Pełny synkretyzm

Zapożyczenia
o nietypowym dla
języka polskiego
wygłosie, np. *curry*,
atelier, *show*,
macho, *mafiozo*,
kiwi, *euro*, *party*,
tabu, *zoo*, *zen*.

*Potrzeba
dopasowania
wyrazu do
jakiegoś
paradygmatu*

Zaimek

PARADYGMATYKA

Odmiana zaimków osobowych

- Supletywizm
- Fuzyjność
- Wariantywność
(formy
ortotoniczne
i formy
enklityczne)

Przykład –
odmiana
zaimka TY

Formy ortotoniczne (akcentowane) i enklityczne (nieakcentowane)

- Formy ortotoniczne: używane na początku i końcu zdania, np. **Ciebie** to nie denerwuje? Szukałem **ciebie** oraz po przyimku, np. Ktoś patrzy na **ciebie**, Oni chcą czegoś od **ciebie**.
- Formy enklityczne: używane po czasowniku, np. Dam **ci** to jutro, Opowiem **ci** o moich wakacjach.

Niepoprawne użycie

- *Ci zaufałem.
- *Dałem to ci.
- *Pożyczę tobie książkę.

Zaimek się

Rzeczownik się

Występuje w konstrukcjach typu *Na mieście
dużo się o tym mówi.*

Liczebnik

PARADYGMATYKA

Liczebnik – odmiana

- Klasa liczebnika w podziale na części mowy jest bardzo zróżnicowana fleksyjnie.
- Są tam jednostki odmienne przez rodzaje i przypadki, odmienne jak przyimotniki, jak rzeczowniki i w ogóle nieodmienne.

Odmiana
liczebnika
DWA

Odmiana
liczebnika TRZY

Odmiana
liczebnika PIĘĆ

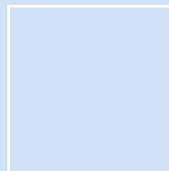
Odmiana liczebnika zbiorowego

Mianownik	pięcioro
Dopełniacz	pięciorga
Celownik	pięciorgu
Biernik	pięcioro
Narzędnik	pięciorgiem
Miejscownik	pięciorgu

Odmiana liczebników ułamkowych

Liczebniki ułamkowe to: pół, półtora, ćwierć.

Pół i ćwierć - odmiana tylko funkcjonalna, pełny synkretyzm form (Minęło pół godziny, Daj pół jabłka).

Półtora odmienia się formalnie przez rodzaj i funkcjonalnie przez przypadek (Kupił półtora metra taśmy, Zabrakło półtorej minuty).

Czasownik

PARADYGMATYKA

Zasób form czasownika

Bezokolicznik, np. *pić, napisać, piec.*

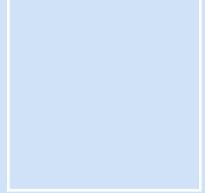
Bezosobnik, np. *pisano, umyto.*

Imiesłowy: przysłówkowe – współczesny (*idąc*) i uprzedni (*umywszy*), przymiotnikowe – czynny (*idący*) i bierny (*umyty*).

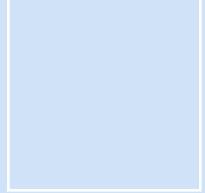
Formy osobowe: orzekające, warunkowe, rozkazujące.

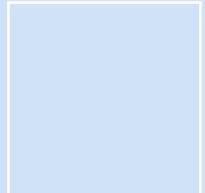
Problem gerundium

Gerundium to rzeczownik odczasownikowy (odsłownny), np. pisać – pisanie, robić – robienie, trzymać – trzymanie.

Niektórzy badacze zaliczają gerundium do paradygmatu czasownika.

Część badaczy uważa gerundia za odrębne leksemy z powodu ich leksykalizacji, np. Ogrodzenie całego terenu zajęło ekipie cały dzień, Kupił nowe ogrodzenie z siatki metalowej.

Podział na koniugacje

- podział S. Szobera
i W. Doroszewskiego
- podział R. Laskowskiego
- podział J. Tokarskiego

Podział S. Szobera i W. Doroszewskiego

-
1. -ę/-esz (np. piszę,
piszesz)

---

  2. -ę/-isz (np. widzę,
widzisz)

---

  3. -am/-asz (np.
czytam, czytasz)

---

  4. -em/-esz (np. umiem,
umiesz)

Podział R. Laskowskiego (GWJP)

---

1. -ę/-esz

---

2. -ę/-isz

---

3. -m/-sz

Czasowniki nieregularne: być,
dać, iść, jechać, jeść, mieć,
siąść, wiedzieć, wziąć, znaleźć.

Koncepcja J. Tokarskiego

Koniugacja jest jedna – jeśli uwzględnimy same końcówki osobowe.

Inaczej przebiega cięcie między tematem a końówką, np. [pisz] [e] [sz], [rob] [i] [sz], [kup] [uje] [sz].

Problem zróżnicowania odmiany czasownika tkwi w przyrostkach tematycznych.

Wyróżnia 11 klas w obrębie jednej koniugacji.

Klasy J. Tokarskiego (I-V)

I typ czytać (wymiana -a/-aj, por. *czytam* : *czytaję*)

II typ umieć (wymiana -e/-a, por. *umiem* : *umiał*)

III typ osiwieć (wymiana -e/-eje/-a-, por. *osiwieć* : *osiewieje*:
osiwiął)

IV typ kupować (wymiana -ow/-uje-, por. *kupowałaś* :
kupujesz)

V typ szarpać/pływać/zmoknąć (wymiana -nq/-nie/-ń-, por.
pływałem : *pływie* : *płyń*)

Klasy J. Tokarskiego (VI-XI)

VI typ robić/ważyć z -i/-y (por. *robić* : *robił*; *ważyć* : *ważył*)

VII typ widzieć/usłyszeć (wymiana -e/ na -i/-y na -a, por. *widzieć* : *widzi* : *widział*)

VIII typ widywać (wymiana -iwa/ywa na -uje-, por. *widywać* : *widujesz*)

IX typ wiązać (wymiana -a na -e, por. *wiązać* : *wiążesz*)

X typ bić/pić/grzać /lać itp. (zatarty podział na rdzeń i przyrostek)

XI typ tłuc/wieść/trzeć/mleć (czasowniki bez przyrostka w bezokoliczniku)

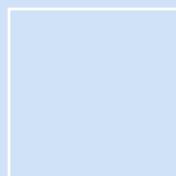
Problem tematu czasownikowego

Tematy w czasownikach zmieniają swoją formę w zależności od formy wyrazowej.

Mogą się skracać i wydłużać (por. pis-a-ć : pisz-ę).

Zachodzą w nich oboczności (por. plot-ę : plecie-sz).

Formy bazowe wg. M. Bańki

bezokolicznik	chwycić, mazać, zamieścić
bezosobnik	chwyciano, mazano, zamieciono
gerundium	chwycianie, mazanie, zamiecenie
rozkaźnik 2 os. lp.	chwytaj, maż, zamieć
1 os. lp.	chwytam, mażę, zamiotę
3 os. lp.	chwycia, maże, zamiecie
3 os. lm.	chwytają, mażą, zamiotą
1 os. lp. czas przeszły	chwyciałem, mazałem, zamiotłem
3 os. lp. r.m. czas przeszły	chwyciał, mazał, zamiótł
3 os. lp. r.n. czas przeszły	chwyciało, mazało, zamiotło
3 os. lm. r. mos. czas przeszły	chwytali, mazali, zamietli

Dziękuję
za uwagę!

Podział na części mowy

Gramatyka opisowa
języka polskiego
Magdalena Zawiślawska

Plan wykładu

Historia tzw. „tradycyjnego podziału na części mowy”

Kryteria podziału

Części mowy odmienne - problemy

Części mowy nieodmienne – problemy

Liczebniki

Zaimki

Problemy z homonimią

Co to znaczy podział na części mowy?

Części mowy to klasy leksemów charakteryzowane przez zespół właściwości funkcjonalnych i formalnych.

Cechy formalne leksemów powinny mieć charakter możliwie ogólny, dawać w zasobie leksykalnym danego języka podziały rozłączne, stwarzać możliwość skonstruowania formalnej, falsyfikowalnej procedury klasifikacyjnej.

Skąd się wzięły części mowy?

Podział na części mowy

Podział na imię i słowo

- Sofiści i Platon - odróżnienie pojęć imię (nazwa) i słowo (verbum).
- Elementy rozumiane składniowo - imię to temat wypowiedzi, słowo to komentarz, to co się mówi o temacie ~ podmiot (grupa podmiotu) i orzeczenie (grupa orzeczenia).
- Arystoteles pierwszy wprowadza odróżnienie morfologiczne: imię nie ma odniesienia do czasu, słowo ma odniesienie do czasu i ma funkcję predykacji.

Dalsze podziały

- Stoicy wyróżniają imię, słowo, spójnik, przyimek, rodzajnik, zaimek, przysłówek.
- Dionizjos Trak (170-90 p.n.e.) – autor pierwszej greckiej, a zatem też pierwszej europejskiej gramatyki – wyróżnił 8 części mowy: nazwa, słowo, imiesłów, rodzajnik, zaimek, prepozycja, przysłówek, spójnik.

Cechy morfologiczne według Dionizosa Traka

- Nazwa jest częścią zdania posiadającą przypadki, oznaczającą rzecz lub czynność (rzecz – np. „kamień”; czynność – np. „wychowanie”), używaną w sensie pospolitym lub jednostkowym (pospolicie – np. człowiek”, „koń”; jednostkowo – np. „Sokrates”, „Platon”).
- Słowo jest wyrazem bez przypadków zdolnym do oznaczania czasów, osób i liczb, przedstawiającym spełnianie czynności lub doznanie.

Gramatyka łacińska

- Donat (IV w. p.n.e.) oraz Pryscjan (V/VI w. p.n.e.) wyróżniają również 8 części mowy: imię, słowo, zaimek, przysłówek, imiesłów, spójnik, przyimek, wykrzyknik.

Modyfikacje systemu w czasach nowożytnych (XVIII/XIX wiek)

- Włączenie imiesłowu do paradygmatu czasownika i wyróżnienie klasy partykuł (francuski gramatyk Girard w XVIII w.) .
- Partykuła obejmowała wtedy przysłówki, wykrzykniki, spójniki i przyimki.
- Podział imienia na rzeczownik, liczebnik i przyimotnik.

Gramatyka polska XVIII/XIX w.

W. Decyk-Zięba (2020),
*O kształtowaniu się
polskiej terminologii
gramatycznej*, „Poradnik
Językowy” 5.

Gramatyka polska XX w.

- Stanisław Szober („Gramatyka polska” 1914-16, 1921, 1923): 10 części mowy – rzeczownik, czasownik, przymiotnik, liczebnik, zaimek, przysłówek, przyimek, spójnik, wykrzyknik, partykuła.
- Oznaczające: rzeczowniki, przymiotniki, czasowniki, przysłówki, spójniki, przyimki, wykrzykniki.
- Wskazujące: zaimki, partykuły.
- Oznaczająco-wskazujące: liczebniki.

Części mowy - kryteria podziału

Gramatyka opisowa języka polskiego

Części mowy we współczesnych gramatykach szkolnych

rzeczownik

czasownik

przymiotnik

liczebnik

zaimek

przysłówek

przyimek

spójnik

wykrzyknik

partykuła

Kryteria klasyfikacji

semantyczne

fleksyjne

składniowe

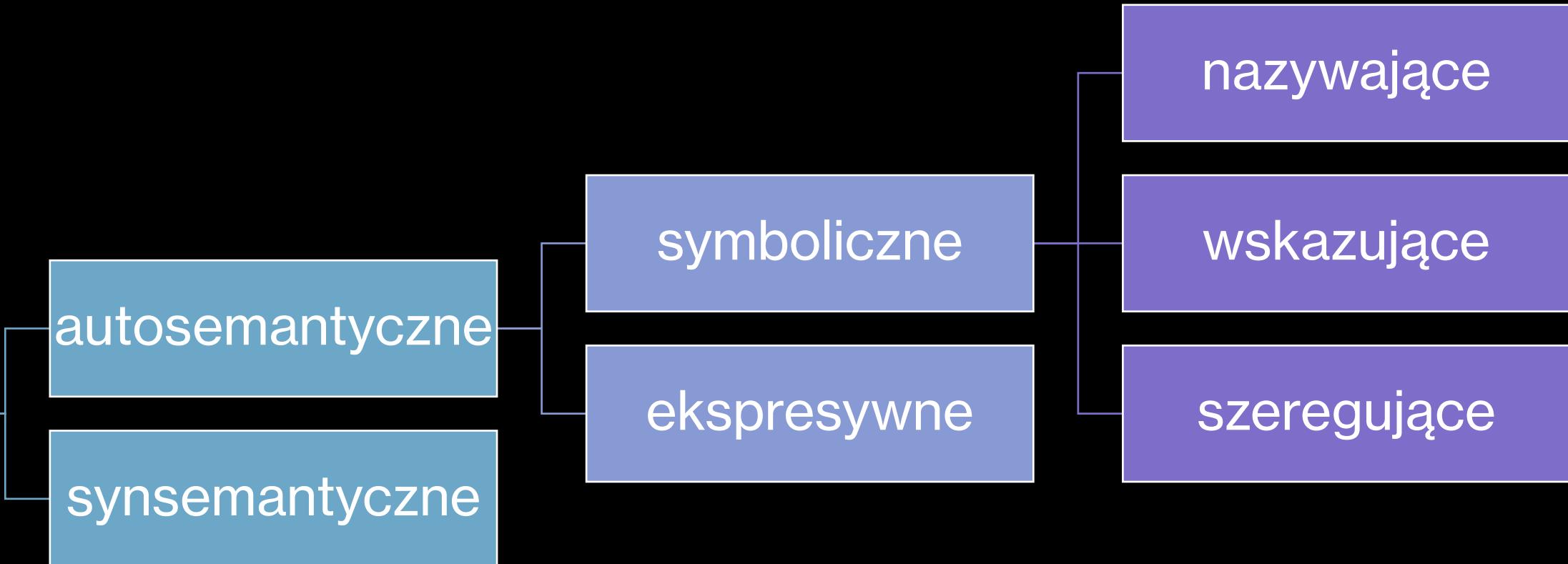
Kryterium semantyczne

Może być zastosowane w odniesieniu do części mowy, które coś nazywają, mają odniesienie do świata pozajęzykowego.

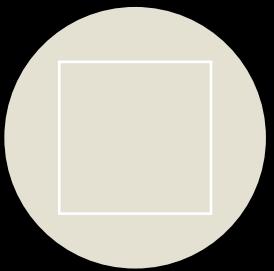
Spójniki czy przyimki (w większości użyć) nie mają znaczenia w tym rozumieniu, kryterium semantyczne nie może być zastosowane.

Kryterium semantyczne

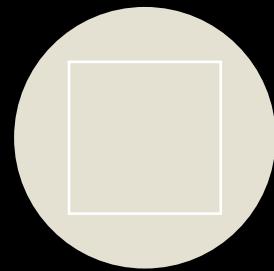
LEKSEMY

Części mowy synsemantyczne

Części mowy
niepełnoznaczne,
współznaczące.

Należą tu:
przymek, spójnik,
partykuła.

Części mowy autosemantyczne

Części mowy
samodzielnie znaczące,
pełnoznaczne.

Należą tu czasowniki,
rzeczowniki, przysłówki,
przymiotniki, zaimki,
liczebniki, wykrzykniki.

Części mowy autosemantyczne

Dzielą się na ekspresywne (wykrzyknik) i symboliczne.

Symboliczne dzielą się na szeregujące (liczebnik), wskazujące (zaimek) i nazywające (czasownik, rzeczownik, przymiotnik, przysłówek).

Części mowy nazywające

Czasownik nazywa proces.

Rzeczownik nazywa przedmiot.

Przymiotnik nazywa cechę przedmiotu.

Przysłówek nazywa cechę procesu.

Problemy z kryterium semantycznym

- *Czytanie* to rzeczownik, chociaż nazywa proces.
- *Biel* to rzeczownik, chociaż nazywa cechę obiektu.
- Trójka to rzeczownik, chociaż szereguje.

Kryterium fleksyjne

1

Części mowy odmienne:
rzeczownik, czasownik,
przymiotnik, zaimek,
liczebnik.

2

Części mowy
nieodmienne: przyimek,
spójnik, przysłówka,
partykuła, wykrzyknik.

Problemy z odmiennymi częściami mowy

- Nie da się opisać za pomocą kryteriów fleksyjnych klas liczebników i zaimków.
- Nie wiadomo, co zrobić z takimi leksemami, jak *boa, kiwi, khaki, bordo*.

Problem z przysłówkiem

- W gramatykach szkolnych przysłówek jest definiowany jako nieodmienna część mowy.
- W gramatykach szkolnych za kategorię gramatyczną (fleksyjną) uznaje się stopień.
- Część przysłówków (podobnie jak część przymiotników) się stopnia, np. *zimno, zimniej, najzimniej*.

Kryterium składniowe

Prymarne funkcje syntaktyczne części mowy:

- rzeczownik typowo jest podmiotem lub dopełnieniem,
- czasownik typowo jest orzeczeniem,
- przymiotnik typowo jest przydawką,
- przysłówek typowo jest okolicznikiem.

Problemy z kryterium składniowym

- Lubię **czytać**. (dopełnienie)
- **Czytać** jest przyjemnie. (podmiot)
- Jan jest **inżynierem**. (orzecznik, składnik orzeczenia)
- Jan jest **miły**. (orzecznik, składnik orzeczenia)
- To jest samochód **brata**. (przydawka)
- Szedł **drogą**. (okolicznik miejsca)

Nieodmienne części mowy a kryterium składniowe

Części mowy, które odróżnia się wyłącznie na podstawie kryterium składniowego, to:

- wykrzykniki
- spójniki
- przyimki
- partykuły.

Wykrzyknik

- Tworzy odrebną wypowiedź (dlatego w zdaniu musi być wydzielony znakiem interpunkcyjnym, np.)
  - *Och! Co to był za dzień!*
  - *Och, co to był za dzień!*

Spójnik

- Pełni w zdaniu funkcję łącząą.
- Łączy w zdaniu dwa segmenty.
- Może łączyć wyrazy, frazy, zdania, np.
  - *Jan i Maria pojechali na urlop.*
  - *Jeśli będzie padać, pójdziemy do kina.*
  - *Zarówno Grecy, jak i Rzymianie odróżniali imię i słowo.*

Przyimek

- Pełni w zdaniu funkcję łącząą.
- Łączy czasownik z rzeczownikiem (*leży na stole*) lub dwa rzeczowniki (*kwiaty we włosach*).
- Ma rząd (rekcję), czyli wymaga od rzeczownika przypadka, np. (*przeprawić się*) *przez* (kogo, co?) *rzekę*, (*rozmawiać*) *z* (kim? czym?) *koleżanką*, (*myśleć*) *o* (kim? czym?) *wakacjach*.

Partykuła

- Nie pełni funkcji łączącej.
- Nie ma rekacji.
- Może wchodzić w związki składniowe z bardzo różnymi częściami zdania.

Partykuła a przysłówek

- Przysłówek – leksem o określonej dystrybucji, wchodzący w relację syntaktyczną z czasownikiem lub przymiotnikiem.
- Partykuła – leksem o zmiennej dystrybucji, wchodzący w relację syntaktyczną z dowolnym składnikiem zdania.

Przykład

- Piotr kupił **wczoraj** synowi książkę.
- Piotr **wczoraj** kupił synowi książkę.
- **Wczoraj** Piotr kupił synowi książkę.
- **Nawet** Piotr czyta kryminały.
- Piotr **nawet** czyta kryminały.
- Piotr czyta **nawet** kryminały.

Partykuła a spójnik

- **Ledwie** wiatr ustął, zaczął padać wiatr. (spójnik)
- Spodnie sięgały mu **ledwie** do kostek. (partykuła)
- Zapraszała go, **aż** obiecał, że przyjdzie. (spójnik)
- Zjadła **aż** dziesięć pączków. (partykuła)
- Chciał to kupić, **tylko** nie miał pieniędzy. (spójnik)
- Chodzi na basen **tylko** w niedzielę. (partykuła)

Liczebnik

Podział na części mowy

Typologia liczebników

Liczebniki główne, np. *dwa, trzy, cztery*

Liczebniki zbiorowe, np. *dwoje, troje*

Liczebniki porządkowe, np. *pierwszy, drugi, trzeci*

Liczebniki ułamkowe: *pół, ćwierć, półtora*

Liczebniki wielorakie, np. *dwojaki/dwojako, trojaki/trojako*

Liczebniki wielokrotne, np. *dwukrotnie/dwukrotny*

Liczebniki mnożne, np. *podwójny/podwójnie*

Odmienne właściwości fleksyjne

- Liczebniki główne odmieniają się przez przypadek i rodzaj.
- Liczebniki porządkowe odmieniają się przez przypadek, rodzaj i liczbę.
- Liczebniki zbiorowe odmieniają się przez przypadek.
- Liczebniki wielokrotne, wielorakie i mnożne albo odmieniają się przez przypadek, liczbę i rodzaj, albo są nieodmienne.

Przykłady

Dwa niemowlaki słodko spały. (liczebnik główny)

Sąsiadka ma dwoje dzieci. (liczebnik zbiorowy)

Przybiegł do mety jako drugi. (liczebnik porządkowy)

Kup pół litra mleka. (liczebnik ułamkowy)

Miał podwójną zasuwę w drzwiach. (liczebnik mnożny)

Grom uderzył dwukrotnie (liczebnik wielokrotny)

Do problemu można podejść dwojako. (liczebnik wieloraki)

Zaimek

Podział na części mowy

ZAIMKI

PODZIAŁ GRAMATYCZNY

rzeczowne,
np. *ja, coś, to*

przymiotne,
np. *jaki, taki, ten*

liczebne,
np. *tylko, ile*

przysłowne,
np. *kiedy, gdzie, jak*

PODZIAŁ SEMANTYCZNY ZAIMKÓW

osobowe, np. *ja, on, my, wy*

zwrotny *się*

pytajne, np. *jaki, gdzie, jak?*

względne, np. *jaki, gdzie, jak*

dzierżawcze, np. *mój, twój, nasz, swój*

wskazujące, np. *ten, tamten, ów*

nieokreślone, np. *jakiś, jakikolwiek, pewien*

określające

- upowszechniające, np. *wszyscy, każdy*
- przeczące, np. *nikt, nigdy, nic*
- identyfikujące, np. *ten sam, taki sam*

Przykłady

Która godzina? (zaimek przymiotny, pytajny)

Znam chłopca, który mieszka obok. (zaimek przymiotny, względny)

Daj mi to. (zaimek rzeczowny, wskazujący)

Ktoś pytał o Jana. (zaimek rzeczowny, nieokreślony)

Zawsze musisz mieć rację. (zaimek przysłowny, upowszechniający)

Nigdy już nie wrócił. (zaimek przysłowny, przeczący)

Problemy z homonimią

Podział na części mowy

Wyraz można zaklasyfikować do klasy części mowy tylko w kontekście

- Naprawiał **koło** od roweru. (rzeczownik)
- **Koło** parku jest mój dom. (przymek)
- **Wolno** obrócił się do tyłu. (przysłówka)
- Tu nie **wolno** palić. (czasownik)
- Nie kupiłeś **pora**. (rzeczownik)
- **Pora** wracać do domu. (czasownik)

Procesy fonetyczne

Upodobnienia,
uproszczenia, rozsunięcie
artykulacyjne

Plan wykładu

Procesy fonetyczne (elizja, epenteza, metateza,
modyfikacja)

Typologia upodobnień

Zasady fonetyczne w polszczyźnie

Różnice regionalne (wymowa warszawska i
krakowsko-poznańska)

Procesy fonetyczne

Elizja

Epenteza

Metateza

Modyfikacja

Elizja (uproszczenie)

Elizja to inaczej wypadanie lub usunięcie segmentu głosek

Zazwyczaj jest to proces fakultatywny, który zachodzi w szybkiej, mniej starannej wymowie.

Przykłady elizji

Epenteza (rozszerzenie)

Epenteza jest odwrotnością elizji i polega na wstawieniu dodatkowego segmentu głoskowego.

Przykłady epentezy

Rozsunięcie artykulacyjne

Rodzajem epentezy jest także rozsunięcie artykulacyjne.

W wymowie pojawia się jota, zwykle podczas realizacji ortograficznego ń przed dowolną spółgłoską zwarto-szczelinową.

Przykłady rozsunięcia

Metateza (przestawienie)

Metateza to zjawisko polegające na przestawieniu (zmianie kolejności) segmentów głoskowych lub sylab w wyrazie.

W języku polskim jest dość rzadkie, najczęściej występuje w wymowie małych dzieci.

Przykłady metatezy

Modyfikacje

Procesy fonetyczne

Modyfikacja

Modyfikacja segmentu głoskowego to zmiana jego jakości (jednej lub kilku cech artykulacyjnych).

Najważniejszym rodzajem modyfikacji są **asymilacje** czyli **upodobnienia**.

Zjawisko upodobnienia związane jest z procesem tzw. *koartykulacji*.

Koartykulacja

Zjawisko polegające na
wpływie sąsiedztwa na
sposób wymawiania
poszczególnych głosek.

Koartykulacja

Antycypacja

Perseweracja

Antycypacja

Wcześniejsze przygotowanie
narządów mowy do
wymówienia kolejnej głośki.

Perseweracja

Dłuższe utrzymywanie pozycji narządów mowy właściwych głosce poprzedniej.

Kryteria opisu upodobnień

kierunek zmian

- upodobnienie postępowe
- upodobnienie wsteczne

miejsce, gdzie upodobnienie zachodzi

- upodobnienie wewnętrzwyrazowe
- upodobnienie międzywyrazowe

cecha, której dotyczy

- pod względem dźwięczności
- pod względem miejsca artykulacji
- pod względem sposobu artykulacji

czas

- żywe
- martwe

Upodobnienie martwe

- Historycznie zakończone procesy asymilacyjne, których jedynym dowodem są rozbieżności pomiędzy pisownią a wymową jakiegoś wyrazu lub alternacje (oboczności) głoskowe obserwowane w obrębie form wyrazowych.

Upodobnienia żywe

- Zróżnicowania w realizacji identycznych segmentów tekstu, które motywowane są wpływem sąsiedztwa fonetycznego, a ponadto są żywym procesem.

Upodobnienia obligatoryjne i fakultatywne

Pewniki fonetyczne w polszczyźnie

Procesy fonetyczne

Zasady fonetyczne obowiązujące w polszczyźnie

Grupa spółgłoskowa jest zawsze jednolita pod względem dźwięczności (dotyczy spółglosek właściwych).

W wygłosie bezwzględnym zawsze jest realizowana spółgłoska bezdźwięczna (dotyczy spółglosek właściwych).

Spółgłoska zwarta zębowa zawsze udziąsłowi się w sąsiedztwie spółgłoski dziąsłowej.

Grupa spółgłoskowa jest jednolita pod względem dźwięczności

Wygłos absolutny

Wtórne udzięsławienie

Przykłady opisu upodobnień

Procesy fonetyczne

krzywda

upodobnienie
wewnętrzwyrazowe

postępowe

pod względem dźwięczności
(z dźwięczną w bezdźwięczną)

drzewo

upodobnienie wewnętrzwyrazowe

wsteczne

pod względem miejsca artykulacji (z zębowej na dziąsłowej)

podzamcze

upodobnienie
wewnętrzwyrazowe

wsteczne

pod względem sposobu
artykulacji (ze zwarto-
wybuchowej na zwarto-
szczelinową)

drzazga

upodobnienie wewnętrzwyrazowe

wsteczne

pod względem sposobu artykulacji (ze zwarto-wybuchowej w zwarto-szczelinową) i miejsca artykulacji (z zębowej w dziąsłowej)

pod szyty

upodobnienie wewnętrzwyrazowe

wsteczne

pod względem dźwięczności (dźwięczna w bezdźwięczną), sposobu artykulacji (zwarto-wybuchowa w zwarto-szczelinową) i miejsca artykulacji (zębowa w dziąsłowa)

brzeg pola

upodobnienie
międzywyrazowe

pod względem
dźwięczności (dźwięczna
w bezdźwięczną)

nad zalewem

upodobnienie
międzywyrazowe

pod względem sposobu
artykulacji (ze zwarto-
wybuchowej w zwarto-
szczelinową)

nad rzeką

upodobnienie międzywyrazowe

pod względem sposobu artykulacji (ze zwartowybuchowej w zwartoszczelinową) i miejsca artykulacji (z zębowej w dziąsłowej)

Tekst (przykład)

Przybiegł do nas najszybciej jak mógł.
Wszedł do pokoju, popatrzył na Ewę i
usiadł. Za oknem hulał wiatr i lał deszcz,
dlatego tak przemókł. Chwycił go spazm.
Odłożyła nagryzione jabłko. On zniósł to
nienajlepiej. A ona... Cóż, to różnica płci.

Żywa mowa

Zapis mowy

Zapis mowy – przykład

Starzec snuł klechdy przed kominkiem. Ogień trzaskał, sypiąc iskrami. Pod szczeriąłą powałą z drzewa zwieszały się zszarzałe od popiołu wiązki ziół. Mędrzec lubił przestraszyć bajką, ale częściej wolał dobre zakończenia.

Przykład zapisu wymowy

Zróżnicowanie regionalne polszczyzny

Procesy fonetyczne

Wymowa regionalna

Warszawska
(W)

krakowsko-
poznańska
(K-P)

Konteksty, w których nie ma
różnicy niezależnie od wymowy

Konteksty,
w których
zachodzą
różnice
w zależności
od wymowy

glajda

samogłoska

spółgłoska sonorna

Odmienna
wymowa

W wymowie warszawskiej
wymowa jest wtedy
ubezdźwięczniająca.

W wymowie krakowsko-
poznańskiej -
udźwięczniająca.

Przykłady

Tekst - zmiany zapisu w zależności od wymowy

Nad jeziorem zerwał się podmuch wiatru, wzburzając fale. Znad drzew nadciągnęła burzowa chmura. Plusk wody spłoszył stado mew nadlatujących nad taflę jeziora. Ich głośny skrzek rozdrażnił kilka kormoranów nurkujących nieopodal. Niebo przecięła para błyskawic jedna za drugą, zagrzmiały grom.

Wymowa warszawska

Wymowa krakowsko-poznańska

Podsumowanie

W żywej mowie działa prawo ekonomizacji wysiłku - ruchy artykulacyjne nakładają się na siebie (koartykulacja), co prowadzi do zmiany wymowy głosek w zależności od sąsiedztwa (upodobnienia).

Procesy fonetyczne polegają ponadto na upraszczaniu grup spółgłoskowych lub dodawaniu głosek (rozsunięcia), co pomaga w artykulacji.

W polszczyźnie obowiązują trzy podstawowe zasady: jednolitość dźwięczności grupy spółgłoskowej, ubezdźwięcznienie spółgłosek w wygłosie oraz wtórne udziąsłowienie zwartych zębowych w sąsiedztwie dziąsłowych.

Zjawiska na pograniczu wyrazów (udźwięcznianie lub ubezdźwięcznianie) różnią się w zależności od regionu Polski (wymowa warszawska i krakowsko-poznańska).

Schematy składniowe

WYKŁAD Z GRAMATYKI
OPISOWEJ JĘZYKA
POLSKIEGO

krzesło

lampa

kot

Konotacja to
otwieranie miejsc
dla innych
wyrazów.

KARL LUDWIG BÜHLER
(*SPRACHTHEORIE*, 1934)

Konotacja polega na tym, że pewne kategorie wyrazów otwierają wokół siebie miejsce dla pewnych klas innych wyrazów, że je zapowiadają, wymagają. [...] Zjawisko konotacji wynika z niekompletności znaczeniowej wyrazów konotujących. [...] Cały ten zespół, złożony z wyrazu konotującego i z otwartych obok niego miejsc w obrębie tekstu dla określonych kategorii wyrazów konotowanych nazywamy **schematem składniowym**.

Tadeusz Milewski

KONOTACJA

to podstawowy proces zdaniotórczy, bo pozwala tworzyć struktury składniowe.

Walencja

Zdolność czasowników do otwierania wokół siebie miejsc, czyli pozycji dla innych wyrażeń.

Lucien Tesnière (*Éléments de syntaxe structurale*, 1959)

Czasowniki ze względu na liczbę aktantów

Czasowniki
zerowe
(mży, świta)

Czasowniki
jednomiejscowe
(stoi, śpi)

Czasowniki
dwumiejscowe
(kocha, szuka)

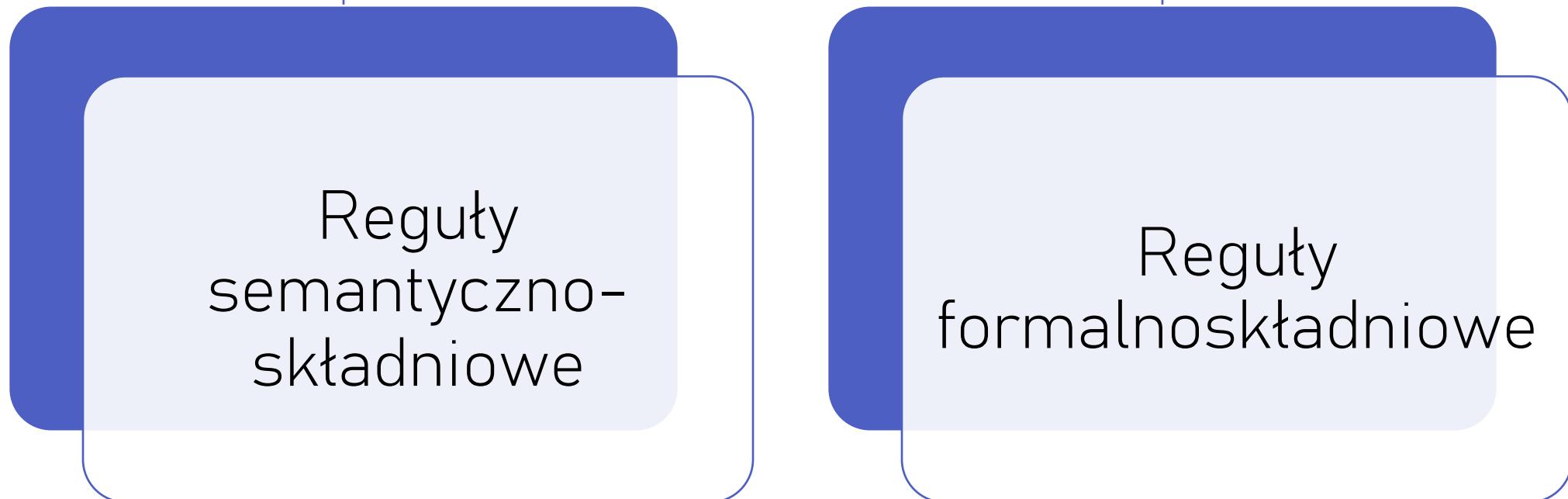
Czasowniki
trójmiejskie
(daje)

Typologia konotacji

SCHEMATY SKŁADNIOWE

KONOTACJA

Jan

przygląda się

Marii

żółte

kwiaty

nizszy

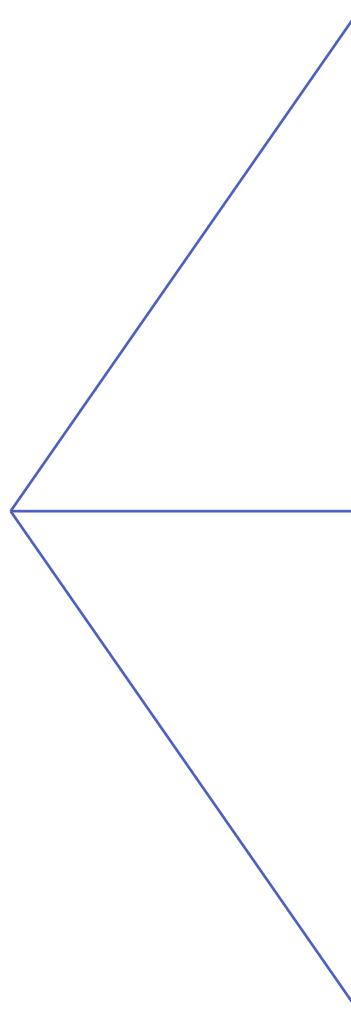
od brata

KONOTACJA

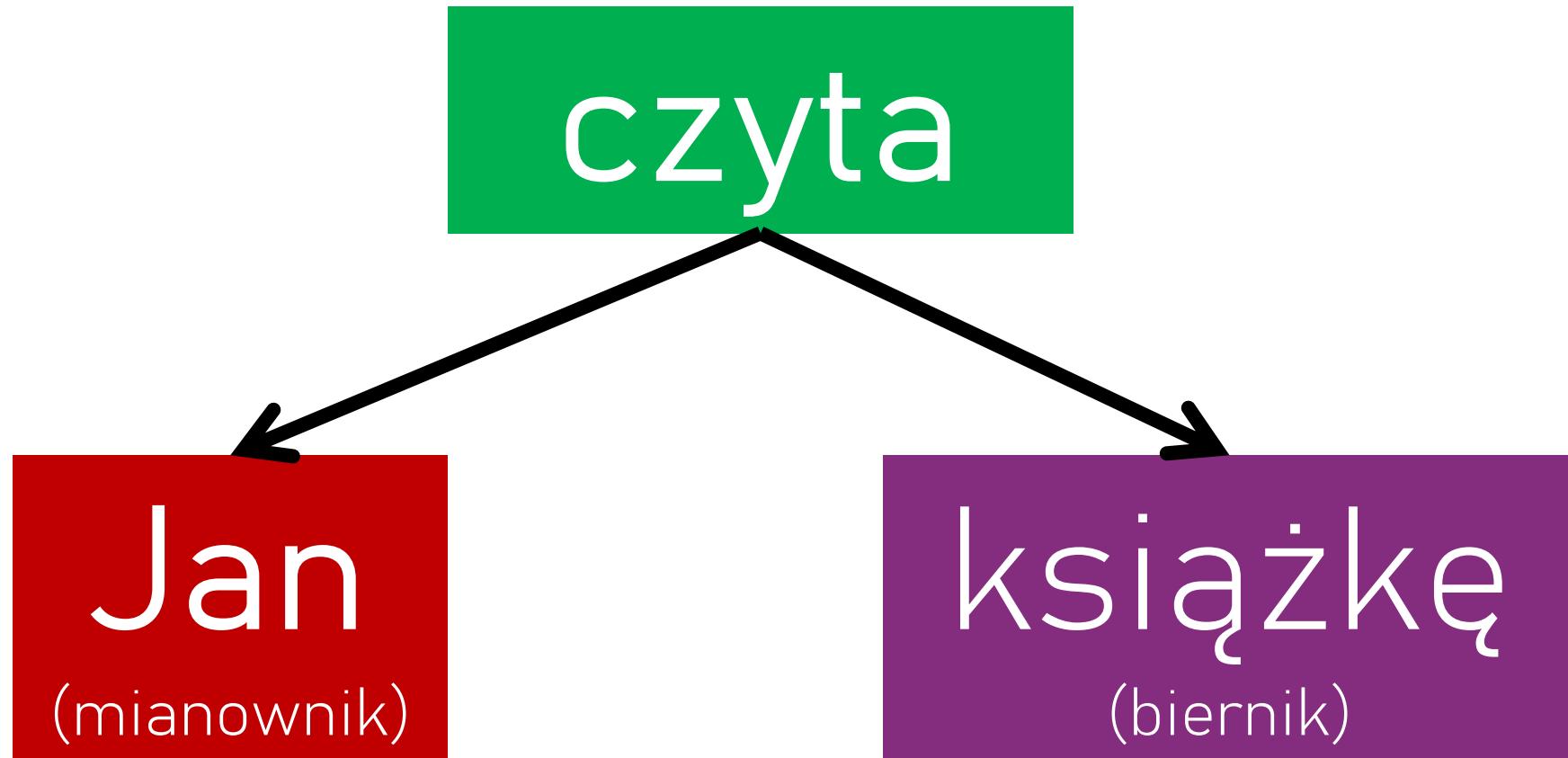
PODRZĘDNIKA

NADRZĘDNIKA

WSPÓŁRZĘDNIKA

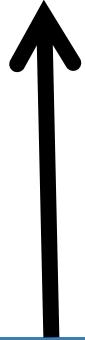
KONOTACJA PODRZĘDNIKA

KONOTACJA NADRZĘDNIKA

pracowałem

wczoraj

KONOTCJA WSPÓŁRZĘDNIKA

Jan

i

Maria

Myślał

, że

wróci

Rozmawia

o

Marii

KONOTACJA WZAJEMNA

Jan lubi Marię

The diagram consists of two white circles representing people. The left circle contains the name "Jan" and the right circle contains the name "Maria". Two curved arrows connect the circles: a green arrow pointing from Jan to Maria, and a red arrow pointing from Maria back to Jan, forming a loop between them.

Własności konotacyjne leksemów

SCHEMATY SKŁADNIOWE

Właściwości konotacyjne czasowników

Konotacja podrzędników przez czasowniki

---

rzeczowniki/wyrażenia przyimkowe [Piotr]←patrzy→ [na obraz]

przymiotniki Czuję się → [zmęczona]

prysłówki Wygląda -> [młodo]

czasowniki Można -> [palić]

zdania składowe Pytam -> [czy wróci]

Konotacja nadrzędników przez czasowniki (formy niefinitywne)

czasowniki (*szedł*) <- śpiewając

przysłówki (*przyjemnie*) <- czytać

przymiotniki (*sklonny*) <- wyjechać

Właściwości konotacyjne rzeczowników

Konotacja podrzędników przez rzeczowniki

RZECZOWNIKI I WYRAŻENIA PRZYIMKOWE *wywiad*
→ [Kowalskiego] → [z ministrem]; *brat* → [Jana]

ZAIMKI DZIERŻAWCZE *brat* → [mój]

ZDANIA SKŁADOWE *pytanie* → [czy wróci]

Konotacja nadzędników przez rzeczowniki

FORMY FINITYWNE CZASOWNIKÓW *Jan* → (*śpi*)

RZECZOWNIKI (*choroba*) ← *chłopca*

PRZYMOTNIKI (*wstętny*) ← *ciotce*

Właściwości konotacyjne przymiotników

Konotacja podrzędników przez przymiotniki

RZECZOWNIKI I WYRAŻENIA PRZYIMKOWE *ciekawy* → [świata]; *sklonny* → [do płaczu]; *wyższy* → [od Marii]

CZASOWNIKI *sklonny* → [wyjechać]

ZDANIA SKŁADOWE *ciekawy* → [czy ktoś przyjdzie]

Konotacja nadzędników przez przymiotniki

RZECZOWNIKI *dobry* -> (*uczeń*)

CZASOWNIKI *(jest)* <- *gotowy*; *(staje się)* <- *opryskliwy*

Właściwości konotacyjne przysłówków

Konotacja podrzędników przez przysłówki

CZASOWNIKI *przyjemnie* → [spacerować]

RZECZOWNIKI I WYRAŻENIA PRZYIMKOWE *miło* →
[mi]; *wyżej* → [od Jana]

ZDANIA SKŁADOWE *lepiej* → [niż przypuszczałam]

Konotacja nadzędników przez przysłówki

CZASOWNIKI *głośno* -> (*śpiewa*)

PRZYMOTNIKI *bardzo* -> (*dobry*)

Przyimki konotują

rzeczowniki, np. *bez* ← [Jana]; *do*
←[domu]

nadrzędniki całej frazy przyimkowej
[dom] ← *bez* → [duszy]

Własności konotacyjne spójników

Spójniki współrzędne

Konotują dwa elementy
należące do tej samej klasy:

- *Jan i Maria*
- *Śpiewają i tańczą.*

Spójniki podrzędne

Konotuję frazę zdaniową
i nadrzędnik całej frazy zdaniowej
zawierającej spójnik:

- *Wiem, że żyję.*
- *Chcę, żeby wrócił.*

Konotacja zerowa

SCHEMATY SKŁADNIOWE

Czasowniki

- *Świta.*
- *Grzmi.*
- *Zmierzcha.*

Rzeczowniki

- *pies*
- *biurko*
- *drzewo...*

Przykład analizy konotacyjnej

SCHEMATY SKŁADNIOWE

Maria
dostała
od
Jana
wymarzoną
kamizelkę
z
wełny
szetlandzkiej.

The diagram illustrates the grammatical structure of the sentence with colored arrows:

- A red curved arrow points from "Maria" to "dostała".
- A green curved arrow points from "dostała" to "od".
- A blue curved arrow points from "od" to "Jana".
- A red curved arrow points from "Jana" to "wymarzoną".
- A green curved arrow points from "wymarzoną" to "kamizelkę".
- A red curved arrow points from "kamizelkę" to "z".
- A green curved arrow points from "z" to "wełny".
- A red curved arrow points from "wełny" to "szetlandzkiej".

Konotacja a schematy składniowe

SCHEMATY SKŁADNIOWE

WYMAGANIE PRZEZ LEKSEMY
JEDNOSTEK LESYKALNYCH

OTWIERANIE POZYCJI
SKŁADNIOWYCH

STRUKTURA ZDANIA

SCHEMAT SKŁADNIOWY
(ZAPIS STRUKTURY)

Schemat
składniowy to
szkielet zdania.

Zestaw schematów składniowych dla polszczyzny

1. Z. Saloni, M. Świdziński, *Składnia współczesnego języka polskiego*, rozdział XII *Schematy składniowe*.
2. R. Grzegorczykowa, *Wykłady z polskiej składni*, rozdział V, podrozdział 5.
Podstawowy zestaw schematów zdaniowych.

Zestaw Renaty Grzegorczykowej

SCHEMATY SKŁADNIOWE

Schematy składniowe

Schematy
bezmianownikowe
(1-9)

Schematy
z mianownikiem
(10-23)

Schematy
zawierające
jednostki
leksykalne (24-
26)

SCHEMATY BEZMIASTNIKOWE (wybrane przykłady)

V

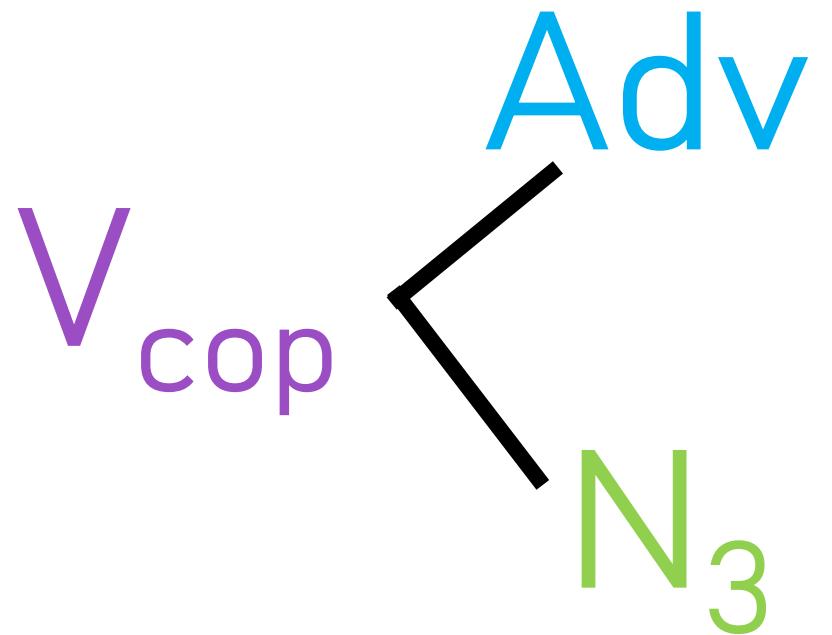
*Grzmi.
Dnieje.
Świta.*

V - N_{co}

Mdli go.

Ubywa wody.

Słychać wrzawę.

Janowi jest zimno.

Jest mu smutno.

SCHEMATY MIAŁOWNIKOWE (wybrane przykłady)

N₁ - V - N_{co}

Jan czyta książkę.
Jan boi się psa.

N₁ - V < N_{co}

Prapep N_{co}

*Jan uważa Piotra za
przyjaciela.*

$N_1 - V - N_{co}$

(Adv)

Adv

```
graph LR; N1[N1] --- V[V]; V --- Nco[Nco]; Nco --- Adv1["(Adv)"]; Nco --- Adv2[Adv]
```

*Jan przenosi dziecko z
liceum do szkoły zawodowej.*

Z N₂ V_{cop} N₁

Z Piotra był dobry kolega.

Zestaw Z. Saloniego i M. Świdzińskiego

SCHEMATY SKŁADNIOWE

Ilość fraz
wymaganych

Typ frazy
finitywnej

Typ
i charakterystyka
gramatyczna fraz
wymaganych

Kryteria
klasyfikacji

Schematy zdania prostego

Schematy czasownikowe właściwe

Schematy czasownikowe niewłaściwe

Schematy zeromiejscowe V-0

Schematy jednomiejscowe V-1.1 - V-1.7

Schematy dwumiejscowe V-2.1 - V-2.13

Schematy zeromiejscowe Q-0

Schematy jednomiejscowe Q-1.1 - Q-1.5

Schematy dwumiejscowe Q-2.1 - QQ-2.6

SCHEMATY CZASOWNIKOWE WŁAŚCIWE (wybrane przykłady)

V-0 VvP

(_{SUB} Jan) śpi.

Idziemy!

Tańczyli (_{SUB} chłopcy).

V-1.1 VvP (C₀) NP (c₀)

(_{SUB} Kowalscy) kupują (_{OB} dom).

(_{OB} Wszystkim gościom) podobał się (_{SUB} ten utwór).

(_{SUB} To małe dziecko) okaza się (_{OB} geniuszem).

V-1.6 VvP (Inf) INFP

(_{SUB} Ewa) **chce** (_{OB} spać).

(_{OB} Zacząć się uczyć angielskiego)

postanowili (_{SUB} emigranci z Rumunii).

Przestańcie (_{OB} się wygłupiać)!

SCHEMATY CZASOWNIKOWE NIEWŁAŚCIWE (wybrane przykłady)

Q-0 VqP

Dnieje.
Padał.

Q-1.1. VqP (C_0) NP (c_0)

($_{OB}$ Chorą) mdliwo.

Szkoda ($_{OB}$ tego wszystkiego).

Schematy składniowe a słownik

SCHEMATY SKŁADNIOWE

ZABIĆ

Zegar dwukrotnie zabił.

Jan zabił natrętną muchę.

Zabijała ją nuda.

Dezodorant zabija zapach potu.

Zabił okno deskami.

ZABIĆ 1

$N_1 \vee$

ZABIĆ 2

$N_1 \vee N_4$
+Anim. + Anim.

ZABIĆ 3

$N_1 \vee N_4$
+Abstr. +Hum

ZABIĆ 4

$N_1 \vee N_4$
+Obj. +Obj.

ZABIĆ 5

$N_1 \vee N_4 \ N_5$

DUSIĆ

Jan dusi grzyby.

Jan dusi teściową.

Jan dusi grzyby i teściową.

Problemy z konotacją

SCHEMATY SKŁADNIOWE

JAK ODRÓŻNIĆ
KONOTACJE
OBLIGATORYJNĄ
OD FAKULTATYWNEJ?

Jan **sprzedaje** Piotrowi samochód za dziesięć tysięcy złotych.

Jan **sprzedaje** Piotrowi samochód.

Jan **sprzedaje** samochód.

*Jan **sprzedaje** Piotrowi za dziesięć tysięcy złotych.

*Jan **sprzedaje** Piotrowi.

*Jan **sprzedaje** za dziesięć tysięcy złotych.

*Jan **sprzedaje**.

Dziękuję za
uwagę!
